ЗАПИСКИ З МЕРТВОГО ДОМУ

ЧАСТИНА ПЕРША

ВСТУП

В далеких краях Сибіру, серед степів, гір чи непрохідних лісів, трапляються де-не-де невеликі міста, з одною, багато з двома тисячами мешканців, дерев'яні, непоказні, з двома церквами — одною в місті, другою на кладовищі,— міста, схожі більше на гарне підмосковне село, ніж на місто. Вони звичайно дуже добре забезпечені справниками, засідателями та всією рештою субал-терних чинів. Загалом у Сибіру, хоч як там холодно, служити надзвичайно тепло. Люди живуть прості, нелі-беральні; порядки старі, міцні, віками освячені. Чиновники, що по справедливості відіграють роль сибірського дворянства,— або тубільці, закоренілі сибіряки, або наїжджі з Росії, здебільшого із столиць, спокушені сплачуваними понад оклад подвійними прогонами та принадними надіями на майбутнє. З-поміж них ті, що вміють розв'язувати загадку життя, майже всі лишаються в Сибіру і з насолодою в ньому закорінюються. Згодом вони приносять багаті й солодкі плоди. Але інші, люд легковажний і нездатний розв'язувати загадки життя, скоро знуджуються Сибіром і тужливо себе питають: чого вони в нього заїхали? Нетерпляче відбувають вони свій законний термін служби, три роки, а скінчиться він, зараз же клопочуться, щоб їх перевели, і повертаються додому, лаючи Сибір та кепкуючи з нього. Вони не мають рації: не тільки з погляду службового, ба навіть з багатьох інших у Сибіру можна раювати. Клімат чудовий; є чимало дуже грошовитих і гостинних купців; багато надзвичайно заможних інородців. Панни квітнуть трояндами і моральні до краю. Дичина літає вулицями і сама налітає на мисливця. Шампанського випивається сила. Ікра дивовижна. Хліб родить подекуди уп'ятна-дцятеро... Взагалі земля благословенна. Треба тільки вміти користуватися нею. В Сибіру вміють нею користуватися.

В одному з таких веселих і вдоволених із себе містечок, з маймилішим населенням, спомин про яке лишиться не меркнучи в моєму серці, спіткав я Олександра Петровича Горянчикова, поселенця, котрий народився в Росії дворянином і поміщиком, потім став зсильнокаторж-

ним другого розряду, за вбивство дружини своєї, а коли скінчився десятирічний термін каторги, що його приділив йому закон, смиренно й нечутно доживав свого віку у містечку К. поселенцем. Він, властиво, приписаний був до одної приміської волості; гіроте жив у місті, маючи змогу добувати в ньому хоч сякі-такі харчі навчанням дітей. У сибірських містах часто подивуються вчителі із засланців; ними не гребують. А вчать вони переважно французької мови, такої потрібної на шляхах життя,— хоч без них у далеких краях Сибіру не мали б про ІІЄЇ Й уявлення. Вперше я зустрів Олександра Петровича в домі одного старосвітського, заслуженого й гостинного чиновника, Івана Івановича Гвоздикова, що мав п'ять дочок різного віку, які подавали прегарні надії. Олександр Петрович давав їм уроки чотири рази на тиждень, по тридцять копійок сріблом за урок. Зовнішній вигляд його мене зацікавив. Це був надзвичайно блідий і худий чоловік, ще нестарий, років тридцяти п'яти, маленький і хирний. Вбраний був він завжди вельми чисто, по-європейському. Якщо ви з ним заходили в мову, то він дивився на вас надзвичайно пильно й уважно, з суворою ввічливістю вислухував кожне слово ваше, начеб у нього вдумуючись, начеб ви запитанням вашим поставили перед ним якусь задачу або хочете випитати в нього якусь таємницю, і, нарешті, відповідав ясно й коротко, але так зважуючи кожне слово своєї відповіді, що ви раптом чогось ніяковіли і, врешті, самі раділи, що розмова скінчилася. Я тоді ж таки розпитав про нього Івана Івановича і довідався, що Горянчиков живе бездоганно й морально, інакше Іван Іванович і не запросив би його до своїх дочок, але що він страшенний нелюдим, від усіх ховається, надзвичайно вчений, багато читає, проте розмовляє дуже мало і з ним досить важко розговоритися. Інші запевняли, що він зовсім божевільний, хоч і вважали, що по суті це не така ще важлива вада, що багато хто з почесних членів міста ладні якнайприхильніше обійтися з Олександром Петровичем, що він міг би бути навіть корисним, писати прохання тощо. Гадали, що в нього повинна

бути чимала рідня в Росії, можливо навіть і не останні люди, але знали, що від самого заслання він урвав усякі зносини з ними,— одно слово, шкодить собі. До того ж всі у нас знали його історію, знали, що він убив дружину свою ще першого року свого подружнього життя, убив з ревнощів і сам доніс на себе (що дуже полегшило його кару). Адже на такі злочини завжди дивляться як на нещастя і жалкують про них. Та, незважаючи на все це, дивак уперто цурався всіх і показувався на людях, тільки щоб давати уроки.

Попервах я не звертав на нього особливої уваги; проте, сам не знаю чому, він поволі став цікавити мене. В ньому було щось загадкове. Зайти з ним у довшу мову не було найменшої змоги. Звичайно, на мої запитання він завсіди відповідав і навіть з таким виглядом, наче вважав це за свій найперший обов'язок; але після його відповідей мені якось важко було довше його розпитувати; та й на обличчі його після таких розмов завжди позначалося якесь страждання й утома. Пам'ятаю, йшов я з ним якось одного прегарного літнього вечора від Івана Івановича. Раптом блиснула мені думка запросити його на хвилинку до себе викурити цигарку. Не можу описати, який жах відбився на обличчі його; він зовсім розгубився, став бурмотіти якісь безладні слова і враз, злісно глянувши на мене, кинувся тікати в протилежний бік. Я навіть здивувався. Відтоді, зустрічаючись зо мною, він дивився на мене немов якось перелякано. Та я не спинився; мене щось вабило до нього, і за місяць я ні сіло ні пало сам зайшов до Горянчикова. Звісно, я це зробив по-дурному й неделікатно. Він квартирував по сам край міста, у старенької міщанки, в котрої була хвора на сухоти дочка, а в неї позашлюбна дитина років десяти, гарненька й веселенька дівчинка. Тієї хвилини, коли я ввійшов, Олександр Петрович сидів з нею й навчав її читати. Побачивши мене, він так зніяковів, неначе я впіймав його на якомусь злочині. Він зовсім розгубився, скочив з стільця і дивився на мене у все око. Ми нарешті посідали; він пильно стежив за кожним моїм поглядом, немовби в кожному з них підозрював якийсь особливий таємничий смисл. Я догадався, що він до божевілля був помисливий. Він з ненавистю дивився на мене, мало не питаючи: "Та чи скоро ти підеш звідси?" Я заговорив із ним про наше містечко, про поточні новини; він відмовчувався й злісно

усміхався; виявилося, що він не тільки не знав звичайнісіньких, усім відомих міських новин, ба навіть не цікавий був знати їх. Заговорив я потім про наш край, про його потреби; він слухав мене мовчки і так чудно дивився мені в очі, що, врешті, мені стало совісно за нашу розмову. Втім, я мало не роздражнив його новими книжками й журналами; вони були у мене в руках, щойно з пошти, я пропонував їх йому ще нерозрізані. Він кинув на них жадібний погляд, але зараз же змінив намір і відхилив пропозицію, пославшись на брак часу. Нарешті, я попрощався з ним і, вийшовши від нього, відчув, що з серця мого спав якийсь нестеріпний тягар. Мені було соромно і здалося надзвичайна безглуздим чіплятися до людини, яка саме за найголовніше завдання своє має — якнайдалі сховатися від усього світу. Та діло було зроблено. Пам'ятаю, що книжок у нього я майже зовсім не помітив, отже, несправедливо подейкували про нього, що він багато читає. А проте, проїздивши разів зо два, дуже пізно вночі, повз його вікна, я помітив у них світло. Що ж робив він, просиджуючи до світу? Чи не писав він? А якщо так, то що саме?

Обставини викликали мене з нашого містечка місяців на три. Повернувшися додому уже взимку, я довідався, що Олександр Петрович умер восени, умер в самотині і навіть жодного разу не гукнув до себе лікаря. В містечку про нього вже майже забули. Квартира його стояла порожня. Я негайно познайомився з хазяйкою покійного, наміряючись випитати в неї: що найбільше робив її пожилець та чи не писав він чого-небудь? За семигривеника вона принесла мені цілий козуб паперів, які лишилися після покійного. Старенька призналась, що два зошити вона вже перевела. Це була понура й мовчазна баба, від якої важко було допитатися чогось путнього. Про пожильця свого вона не могла сказати мені нічого особливо нового. За її словами, він майже ніколи нічого не робив і місяцями не розгортав книжки й не брав пера до рук; зате цілі ночі ходив туди й сюди по кімнаті і все щось думав, а коли, то й розмовляв сам із собою; що він дуже полюбив і дуже пестив її онуку, Катю, особливо відколи довідався, що її звуть Катею, і що Катерининого дня щоразу ходив по комусь панахиду правити. Гостей не терпів; з двору виходив тільки вчити дітей; скоса дивився навіть на неї, стару, коли вона, раз на тиждень, приходила хоч трохи прибрати в його кімнаті, і майже

ніколи не мовив до неї й слова за цілі три роки. Я спитав Катю: чи пам'ятає вона свого вчителя? Вона подивилася на мене мовчки, відвернулась до стіни й заплакала. Виходить, могла ж ця людина хоч когось заставити любити себе.

Я забрав його папери й цілий день перебирав їх. Три чверті цих паперів були пусті, незначні клаптики або учнівські вправи з прописів. Але тут же був один зошит, досить грубенький, дрібно списаний і недокінчений,— можливо, його закинув і забув сам автор. Це був опис, хоч і безладний, десятирічного каторжного життя, яке витерпів Олександр Петрович. Подекуди цей опис перебивала якась інша розповідь, якісь дивні жахливі спогади, накидані нервово, судорожно, начеб з якогось примусу. Я кілька разів перечитував ці уривки і майже переконався, що їх писав божевільний. Проте каторжні записки — "Сцени з Мертвого дому", як сам він називає їх десь у своєму рукопису,— здалися мені не зовсім нецікавими. Цілком новий світ, досі не знаний, химерність окремих фактів, деякі окремі замітки про загиблий люд захопили ,,мене, і я з цікавістю прочитав дещо. Звісно, я можу помилятися. На пробу вибираю спочатку два-три розділи; нехай судить публіка...

І. МЕРТВИЙ ДІМ

Острог наш стояв край фортеці, під самим фортечним валом. Траплялось, подивишся крізь щілини в огорожі на світ божий: чи не побачиш хоч чого-небудь? — та тільки й побачиш, що краєчок неба й високий земляний вал, порослий бур'яном, а по валу туди й сюди день і ніч ходять вартові, і тут же подумаєш, що минуть цілі роки, а ти так само підійдеш дивитися крізь щілини в огорожі й побачиш той самий вал, таких самих вартових та той самий краєчок неба, не того неба, що над острогом, а іншого, далекого, вільного неба. Уявіть собі великий двір, кроків на двісті вздовж і кроків на півтораста вшир, весь обгороджений кругом, у вигляді неправильного шестикутника, високим тином, тобто огорожею з високих стовпів (паль), сторч укопаних глибоко в землю, міцно притиснутих один до одного ребрами, скріплених поперечними

планками й зверху загострених: оце зовнішня огорожа острогу. В одному з боків огорожі вроблено міцну браму, повсякчас замкнену, повсякчас день і ніч під охороною вартових; її відмикали на вимогу, щоб випускати на роботу. По той бік огорожі був ясний, вільний світ, жили люди, як і всі. Але по цей її бік той світ уявляли собі, як незбутню якусь казку. Тут був свій окремий світ, ні на що більше не схожий; тут були свої особливі закони, свій одяг, свій побут і звичаї, і мертвий ще за життя дім, життя — як ніде, й люди особливі. Ось цей особливий куточок я й починаю описувати.

Як заходите в огорожу — бачите всередині її кілька будівель. Обабіч широкого внутрішнього двору тягнуться два довгі одноповерхові зруби. Це казарми. Тут живуть' арештанти, розміщені згідно з розрядами. Далі, в глибу огорожі, ще такий самий зруб: це кухня, поділена на дві артілі; а там іще буд]вля, де під одним дахом містяться льохи, амбари, сараі(. Середина двору порожня: це рівний чималенький майданчик. Тут шикуються арештанти, відбуваються перевірка й переклик ранком, опівдні та ввечері, а часом то й ще по кілька разів на день,— це як до підозріливості вартових та їхнього вміння швидко лічити. Навколо, поміж будівлями і огорожею, лишається ще чимало вільного місця. Тут, на задвірках будівель, деякі з в'язнів, відлюдкуватіші та похмуріші вдачею, люблять ходити в неробочий час, затулені від усіх очей, і думати свою думоньку. Зустрічаючись з ними на цих прогулянках, я полюбляв пильно дивитися в їхні хмурні, тавровані обличчя та вгадувати, про що вони думають. Був один засланець, що вільного часу найохо-чіше лічив палі. їх було тисячі з півтори, і всі вони були в нього на ліку й на прикметі. Кожна паля — то був у нього день; кожного дня він відраховував по одній палі, отже, з того, що лишалося неполічених паль, він міг навіч бачити, скільки днів іще зостається йому пробути в острозі до строку роботи. Він був щиро радий, коли кінчав якийсь бік шестикутника. Багато років доводилося йому ще чекати; та в острозі був час навчитися терпіння. Мені трапилося бачити, як прощався з товаришами один арештант, який пробув на каторзі двадцять років і, врешті, виходив на волю. Були люди, котрі пам'ятали, як він уперше вступив до острогу, молодий, безтурботний, не думаючи ні про свій злочин, ні про свою кару. Виходив

він сивим дідом, з обличчям похмурим і сумним. Мовчки обійшов він усі наші шість казарм. Увіходячи до кожної казарми, він молився на образи, а тоді низенько вклонявся товаришам, просячи не згадувати його лихом. Пам'ятаю я також, як одного арештанта, колись заможного сибірського селянина, раз покликали надвечір до брами. Півроку тому він дістав звістку, що колишня його дружина віддалася за іншого, і дуже зажурився. Тепер вона сама під'їхала до острогу, викликала його й подала йому милостиню. Вони порозмовляли хвилин зо дві, обоє поплакали та й попрощалися навіки. Я бачив його обличчя, коли він повертався до казарми... Так, у цьому місці можна було навчитися терпіння.

Коли смеркало, нас усіх заводили в казарми, де й замикали на всю ніч. Мені завсіди було важко повертатися з двору до нашої казарми. Це була довга, низька й задушна кімната, тьмяно освітлена лойовими свічкамді, з важким, задушливим запахом. Не розумію тепер, як я вижив у ній десять років. На нарах у мене було три дошки: це було все моє місце. На цих же нарах розміщувалося в самій нашій кімнаті чоловік тридцятеро люду. Взимку замикали рано; годин чотири треба було ждати, поки всі поснуть. А до того — галас, гамір, регіт, лайка, брязкіт ланцюгів, чад та кіптява, голені голови, тавровані обличчя, шматковий одяг, усе — облаяне, ошельмоване... так, живуча людина! Людина є істота, що до всього призвичаюється, і, я гадаю, це найкраще її визначення.

Містилося нас в острозі чоловік із двісті п'ятдесят — число майже постійне. Ті приходили, ті кінчали строки й відходили, а ті вмирали. І якого люду тут не було! Я думаю, кожна губернія, кожна смуга Росії мала тут своїх представників. Були й інородці, було кілька засланих навіть із кавказьких горців. Усе це поділялося залежно від тяжкості злочинів, отже, від того, скільки років приділено за злочин. Треба гадати, що не було такого злочину, який не мав би тут свого представника. Головну основу всього острожного населення становили зсильнокаторжні розряду цивільного (сильнокаторжні, як наївно вимовляли самі арештанти). Це були злочинці, цілком позбавлені громадянських прав,

відтяті від суспільства скиби, з протаврованим обличчям на повсякчасне свідчення того, що їх викинуто з суспільства. їх надсилали для роботи на строки від восьми до дванадцяти літ і потім розсилали кудись по сибірських волостях на поселення. Були злочинці й військового розряду, не позбавлені громадянських прав, як взагалі в російських військових арештантських ротах. Надсилали їх на короткі строки; а по скінченні їх повертали туди ж таки, звідки прийшли, в солдати, в сибірські лінійні батальйони. Багато з них мало не зараз же поверталися назад в острог за повторні важливі злочини, тільки поверталися вже не на короткі строки, а на двадцять літ. Цей розряд звали "постійним". Але "постійні" все ще не зовсім позбувалися всіх громадянських прав. Був, нарешті, ще один окремий розряд найстрашніших злочинців, переважно військових, досить численний. Називали його "особливим відділенням". З усієї Русі надсилали сюди злочинців. Вони самі вважали себе за довічних і строку робіт своїх не знали. За законом їм мусили подвоювати й потроювати робочі завдання. Тримали їх при острозі до самого відкриття в Сибіру найтяжчих каторжних робіт. "Вам на строк, а нам вдовж по каторзі",— казали вони іншим в'язням. Я чув згодом, що цей розряд скасували. Крім того, скасували при нашій фортеці й цивільний порядок, а запровадили одну загальну військово-арештантську роту. Разом із цим, звісно, змінилося й начальство. Я описую, отже, старовину, події давно минулі й зниклі...

Давно вже це було; все це сниться мені тепер, мов уві сні. Пам'ятаю, як я ввійшов до острогу. Це було ввечері, в грудні. Вже смеркало; люди поверталися з роботи; готувалися до перевірки. Вусань унтер-офіцер відчинив мені, нарешті, двері до цього дивовижного дому, де я мав пробути стільки років, винести стільки таких відчуттів, про які, не переживши їх насправді, я не міг би мати навіть приблизного уявлення. Наприклад, я б ніяк не міг уявити собі: що страшного й нестерпного в тому, що я за всі десять років моєї каторги жодного разу, жодної хвилини не буду сам? На роботі завсіди під конвоєм, дома з двомастами товаришів і жодного разу, жодного разу— сам! А ьтім, хіба тільки до цього мені треба було звикати!

Були тут убивці ненароком і вбивці з ремесла, розбійники й отамани розбійників. Були просто мазурики та бродяги-промисловці по знайдених грошах або столев-ській лінії. Були й такі, що про них важко було вирішити: за віщо б, здається, вони могли потрапити сюди? А тим часом у кожного була своя приповість, туманна й важка, мов чад від учорашнього хмелю. Взагалі про колишнє своє вони розмовляли мало, не любили розповідати і, як видно, намагалися не думати про минуле. Я знав серед них навіть убивць, котрі ніколи не замислювалися й такі бували веселі, що можна було битися об заклад: ніколи совість не закинула їм жодного докору. Були, проте, й похмурі, майже завсіди мовчазні. Взагалі життя своє рідко хто розповідав, та й цікавитися було не в моді, не в звичаях, не велося. Так хіба, коли-не-коли розбалакається хтось знічев'я, а інший байдуже й похмуро слухає. Ніхто тут нікого не міг здивувати. "Ми — люди грамотні!" — казали вони часто з якимсь дивним самовдоволенням. Пам'ятаю, як один розбійник, напідпитку (в каторзі часом можна було напитися), почав якось розповідати, як він зарізав п'ятирічного хлопчика, як обдурив його спочатку цяцькою, завів кудись у порожній сарай та там і зарізав. Уся казарма, що досі сміялася з його

жартів, закричала, як один, і розбійник мусив замовкнути: не з обурення закричала казарма, а так, бо не треба було про це казати; бо не ведеться казати про це. Зауважу до речі, що ці люди були справді грамотні і навіть не в переносному, а в буквальному розумінні. Напевно, понад половину їх уміло читати й писати. В якомусь іншому місці, де російські люди збираються великими масами, відокремте ви від них групу в двісті п'ятдесят чоловік, що з них половина була б грамотних? Чув я згодом, хтось із таких же даних став робити висновок, що грамотність губить людей. Це помилка: тут зовсім інші причини; хоч і не можна не погодитися, що грамотність розвиває в народі самовпевненість. Але ж це зовсім не вада. Розрізнялися всі розряди одягом: у декого половина куртки була темно-бура, а друга сіра, як також і на панталонах — одна нога сіра, а друга темно-бура. Якось, на роботі, дівчинка-калачниця, підійшовши до арештантів, довго вдивлялася в мене і потім враз зареготала. "Ху, як не добре! — закричала вона.— І сірого сукна не стало, і чорного сукна не стало!" Були й такі, в кого вся куртка була

самого сірого сукна, а тільки рукави були темно-бурі. Голову також голили по-різному: в одних пів голови було виголено вздовж черепа, в інших упоперек.

З першого погляду можна було помітити певну, виразну спільність у всьому цьому химерному сімействі; навіть найвідмінніші, найоригінальніші особи, що мимохіть панували над іншими, й ті намагалися потрапити в загальний тон цілого острогу. А взагалі скажу, що весь цей люд, за деякими небагатьма винятками невичерпно-веселих людей, які стягали на себе загальне презирство за це,— був люд похмурий, заздрісний, страшенно гонористий, хвалькуватий, уразливий і надзвичайний формаліст. Здатність ні з чого не дивуватися була величезною чеснотою. Всі були схиблені на тому: як поводитися назовні. Проте не раз найзарозуміліший вигляд блискавично змінювався на найлегкодухіший. Було кілька справді сильних людей; ті були прості і не манірилися. Але дивна річ: серед цих справжніх, сильних людей було кілька гонористих до останньої міри, майже до хвороби. Взагалі гонористість, зовнішність були на першому плані. Більшість була розбещена і страшенно спідліла. Плітки та пересуди були безперервні: це було пекло, тьма кромішня. Але проти внутрішніх статутів та заведених звичаїв острогу ніхто не смів повставати; всі корилися. Бували вдачі, що різко виділялися, важко, з зусиллям підпорядкерувалися, та все ж таки підпорядковувалися. Приходили до острогу такі, що вже надто зарвалися, надто вискочили з мірки на волі, що вже; й злочини свої чинили наприкінці не самі собою, немов самі не знаючи нащо, немов марячи, немов очманілі; часто з гонористості, збудженої до краю. Але в ^ас їх ураз присаджували, дарма що дехто з них, до прибуття в острог, бував страхіттям цілих селищ і міст. Оглядаючись довкола, новак незабаром помічав, що він не туди потрапив, що тут дивувати вже нема кого, і непомітно вгамовувався й попадав у загальний тон. Цей загальний тон становила зовні якась особлива власна гідність, що нею був перейнятий мало не кожен мешканець острогу. Немов справді звання каторжного, рішеного, становило якийсь чин, та ще й почесний. Ані цятки сорому та каяття! Втім, було й якесь зовнішнє смиренство, сказати б, офіційне, якесь спокійне резонерство: "Ми пропащий народ,— казали вони,— не вмів на

волі жити, тепер ламай зелену вулицю, перевіряй ряди".— "Не слухав батька й матері, послухай тепер барабанської шкури".— "Не хотів шити золотом, тепер бий каміння молотом". Все це казалося часто, і як мораль, і як звичайну приказку та прислів'я, але ніколи серйозно. Все це були самі слова. Навряд чи хоч один із них зізнавався внутрішньо в своєму безза-констві. Спробуй-но хтось не з каторжних закинути арештантові його злочин, вилаяти його (хоч, проте, не в російському дусі дорікати злочинцеві) — лайці не буде краю. А які вони були всі мастаки лаятися! Лаялися вони витончено, художньо. Лайка піднесена була в них до науки; намагалися дойняти не так кривдним словом, як кривдним змістом, духом, ідеєю — а це витонченіше, ущипливіше. Безнастанні сварки ще більше розвивали міжними цю науку. Весь цей люд працював з-під палиці, отже, він був бездіяльний, отже, розбещувався: якщо й не був перше розбещений, то на каторзі розбещувався. Всі вони зібралися сюди не з своєї волі; всі вони були один одному чужі.

"Чорт троє лаптів стоптав, перше ніж нас зібрав до одної купи!" — казали вони про себе самі; а тому плітки, інтриги, бабські обмови, заздрість, сварки, злість були завсіди на першому плані в цьому кромішньому житті. Жодна баба неспроможна була бути такою бабою, як деякі з цих душогубців. Кажу ще раз, були й між ними люди сильні, вдачі, що звикли все життя своє ломити й повелівати, загартовані, безстрашні. Цих якось мимохіть поважали, а вони, з свого боку, хоч часто й дуже ревниві були до своєї слави, але взагалі намагалися не бути за тягар іншим, у пусті лайки не заходили, поводилися з незвичайною гідністю, були розсудливі і майже завсіди покірні начальству,— не з принципу покірності, не з свідомості обов'язків, а так, немов з контракту якогось, усвідомивши взаємні вигоди. Втім, з ними й поводилися обережно. Я пам'ятаю, як одного з таких арештантів, людину безстрашну й рішучу, відомого начальству своїми Звірячими нахилами, покликали раз за якийсь злочин на кару. День був літній, час неробочий. Штаб-офіцер, найближчий і безпосередній начальник острогу, приїхав сам у кордегардію, що була при самій нашій брамі, бути присутнім при карі. Цей майор був якась фатальна істота для арештантів, він довів їх до того, що вони його трепетали. Був він до шалу суворий, "кидався на людей", як

казали каторжани. Найбільше боялися вони в ньому його проникливого, рисячого погляду, від котрого годі було щось потаїти. Він бачив якось не дивлячись. Увіхо-дячи до острогу, він уже знав, що діється на іншому його кінці. Арештанти звали його восьмиоким. Його система була хибна. Вона тільки озлобляла вже озлоблених людей своїми шаленими, злими вчинками, і якби не було над ним коменданта, людини шляхетної й розсудливої, який стримував іноді його дикі вихватки, то він наробив би великого лиха своїм керуванням. Не розумію, як він міг скінчити щасливо; він вийшов у відставку живий і здоровий, хоч, правда, й потрапив під суд.

Арештант зблід, коли його кликнули. Звичайно він мовчки й рішуче лягав під різки, мовчки терпів кару і вставав після кари, як стріпаний, спокійно й сфілософська дивлячись на набіглу невдачу. З ним, проте, поводилися завсіди обережно. Але цим разом він вважав чомусь, що він правий. Він зблід і, нишком від конвою, встиг сунути в рукав гострий англійський шевський ніж. Ножі й усякі гострі інструменти суворо заборонялося в острозі. Обшукували часто, несподівано й дуже пильно, карали жорстоко; та тим що важко знайти у злодія, коли він вирішить щось особливо сховати, і тим що ножі та інструменти були конечною потребою в острозі, то, хоч як обшукували, вони не переводились. А якщо їх і відбирали, то негайно заводилися нові. Вся каторга кинулась до огорожі й з завмиранням серця дивилася крізь щіли-|НИ між палями. Всі знали, що Петров цим разом не схоче лягти під різки і що майорові прийшов кінець. Та в найвирішальнішу хвилину наш майор сів на дрожки й поїхав, доручивши виконання екзекуції іншому офіцерові. "Сам бог спас!" — казали потім арештанти. Що ж до Петрова, то він спокійнісінько витерпів кару. Його гнів минув з від'їздом майора. Арештант слухняний і покірливий до певної міри; але є крайність, якої не треба переступати. До речі: нічого не може бути цікавішого, як оці химерні спалахи нетерпіння й непокори. Часто людина терпить кілька років, упокорюється, зносить найжорсто-кіші кари і раптом проривається на якійсь малості, на якійсь дрібниці, майже за ніщо. Як на чий погляд, можна навіть назвати її божевільною; та так і роблять.

Я сказав уже, що протягом кількох років не бачив у цих людей найменшої ознаки каяття, найменшої тяжкої думи про свій злочин і що більша їх частина внутрішньо вважає себе цілком правими. Це факт. Звичайно, пустий гонор, погані приклади, молодецтво, фальшивий стид багато тому причиною. З другого боку, хто може сказати, що дослідив глибину цих пропащих сердець і прочитав у них потаєне від усього світу? Та можна ж було, за стільки літ, хоч щось помітити, впіймати, вловити в цих серцях бодай якусь рису, що свідчила б про внутрішню тугу, про страждання. Але цього не було, рішуче не було. Еге, злочин, здається, не можна осмислити з даного, готового якогось погляду, і філософія його трохи важча, ніж гадають. Звісна річ, остроги та система насильних робіт не виправляють злочинця; вони тільки його карають та убезпечують суспільство від дальших замахів злочинця на його спокій. А в злочинцеві острог і найтяжча каторжна робота розвивають тільки ненависть, жадобу заборонених насолод та страшенну легковажність. Проте я твердо певен, що й уславлена келійна система осягає тільки фальшиву, обманну, зовнішню мету. Вона висмоктує життєвий сік з людини, знервовує її душу, ослаблює цю душу, лякає її і потім морально висхлу мумію, напівбожевільну людину подає як зразок виправлення й каяття. Звичайно, злочинець, який повстав на суспільство, ненавидить його і майже завсіди вважає, що він правий, а суспільство винне. До того ж він уже зазнав від суспільства кари, а тому майже вважає, що вже очистився, поквитувався. Можна судити, нарешті, й з такого погляду, що мало не доведеться виправдати самого злочинця. Та, хоч є всілякі погляди, кожен погодиться: існують такі злочини, що їх завсіди і всюди, за всілякими законами, від початку світу вважають за незаперечні злочини та й вважатимуть за такі, аж доки людина лишиться людиною. Тільки в острозі чув я розповіді про найстрашніші, най-неприродніші вчинки, про найстрахітливіші вбивства, і розповідали їх з найнестримнішим, з по-дитячому найве-селішим сміхом. Особливо не зникає в мене з пам'яті один батьковбивця. Він був з дворян, служив і в свого шістдесятирічного батька був чимсь подібним до блудного сина. Поведінки він був зовсім непутящої, заліз у борги. Батько обмежував його, умовляв; але батько мав будинок, мав хутір, була підозра, що є в нього гроші, і — син убив його, прагнучи спадщини. Злочин виявлено бу-

йо аж за місяць. Сам убивця подав заяву до поліції, що батько його зник не знати куди. Весь цей місяць він прожив серед страшенної розпусти. Нарешті, коли його не було дома, поліція знайшла тіло. У дворі, вздовж усієї його довжини, йшла канавка для стікання нечистот, прикрита дошками. Тіло лежало в цій канавці. Воно було вбране й причепурене, сиву голову було відтято й приставлено до тулуба, а під голову вбивця підклав подушку. Він не зізнався; його позбавили дворянства, чину й заслали на роботу на двадцять років. Увесь час, як я жив із ним, у нього був чудовий, превеселий настрій. Це була химерна, легковажна, надзвичайно нерозсудлива людина, хоч зовсім не дурень. Я ніколи не помічав у ньому якоїсь особливої жорстокості. Арештанти зневажали його не за злочин, про який ніколи не було й мови, а за дурощі, за те, що не вмів поводитися. В розмовах він часом згадував про свого батька. Якось, розмовляючи зо мною про здорову будову організму, спадкову в їхній родині, він додав: "От батько мій, то він аж до кончини своєї не скаржився на жодну хворобу". Така звіряча бездушність, звісно, неможлива. Це феномен; тут якась вада будови, якась тілесна або моральна виродливість, ще не відома науці, а не просто злочин. Зрозуміло, я не вірив цьому злочинові. Але люди з його міста, що мусили знати всі подробиці його історії, розповідали мені всю його справу. Факти були такі незаперечні, що не можна було не вірити.

Арештанти чули, як одного разу він кричав уві сні: "Держи його, держи! Голову йому рубай, голову, голову!.."

Арештанти майже всі розмовляли вночі й марили. Лайка, злодійські слова, ножі, сокири найчастіше спадали їм у маренні на язик. "Ми люди биті,— казали вони,— в нас нутро відбите; того й кричимо ночами".

Казенна каторжна фортечна робота була не заняттям, а£обов'язком: арештант відробляв, що загадано, або відбував законні години роботи і йшов до острогу. На роботу дивилися з ненавистю, ^ез свого окремого власного заняття, якому людина була б віддана усім розумом, усім інтересом своїм, вона в острозі не могла б жити. Та й як усі ці люди, розвинені, що добре пожили й бажали жити, люди, силоміць зведені

сюди до одної купи, силоміць відірвані від суспільства й від нормального життя, як могли б ужитися тут нормально й правильно, своєю волею й охотою? Від. самого неробства тут розвинулися б у них такі злочинні властивості, про які вони перше й уявлення не мали. Без праці й без законної, нормальної власності людина не може жити, розбещується, обертається на звіра. І тому кожен в острозі з природної потреби й з якогось почуття самозбереження мав своє майстерство й заняття. Довгий літній день мало не весь наповнювала казенна робота; за коротку ніч ледве був час виспатися. Але взимку арештант, згідно з положенням, як тільки смеркало, вже мав бути замкнений в острозі. Що ж робити довгими, нудними годинами зимового вечора? І тому майже кожна казарма, невважаючи на заборону, оберталась на величезну майстерню. Власне праці, заняття не заборонялося; але суворо заборонялося мати при собі, в острозі, інструменти, а без них неможлива була робота. Все ж працювали нишком, І, здається, начальство інколи придивлялося до цього не дуже пильно. Багато хто з арештантів приходив до острогу нічого не вміючи, але вчився в інших і потім виходив на волю добрим майстровим. Тут були і шевці, й черевичники, і кравці, й столяри, і слюсарі, й різьбарі, й золотильники. Був один єврей, Ісай Бумштейн, ювелір, він же й лихвар. Усі вони працювали й здобували копійчину. Замовлення на роботу добували з міста. Гроші є карбована воля, а тому для людини, позбавленої зовсім волі, вони дорожчі вдесятеро. Коли вони тільки бряжчать у неї в кишені, вона вже наполовину втішена, хоч би й не могла їх витрачати. Та гроші завсіди і скрізь можна витрачати, тим паче, що заказана грушка вдвоє солодша. А на каторзі можна було мати навіть і горілку. Люльки було найсуворіше заборонено, а всі їх курили. Гроші й тютюн рятували від цинготної й інших хвороб. А робота рятувала від злочинства: без роботи арештанти поїли б один одного, як павуки в банці. І все ж і роботу, й гроші заборонялося. Не раз ночами робили раптові обшуки, відбирали все заборонене, і — хоч як ховали гроші, а все-таки шукачі часом їх знаходили. Ось почасти чому їх і не берегли, а незабаром пропивали; ось чому заводилася в острозі й горілка. Після кожного обшуку винний, крім того, що втрачав усе, що мав, зазнавав звичайно болючої кари. Але після кожного обшуку зараз же поповнювалася недостача, негайно заводили нові речі, і все йшло по-

старому. І начальство знало про це, і арештанти не ремствували на кари, хоч таке життя скидалося на життя осельників гори Везувія.

Хто не мав майстерства, промишляв іншим способом. Були способи досить оригінальні. Деякі промишляли, наприклад, самим перекупством, а продавалося часом такі речі, що за стінами острогу й на думку не могло комусь спасти не тільки купувати та продавати їх, ба навіть за речі вважати. Але каторга була дуже бідна й надзвичайно промислова. Остання ганчірка мала ціну і йшла на якусь потребу. Через бідність і гроші мали зовсім іншу ціну в острозі, ніж на волі. За велику й складну роботу платили копійки. Деякі з успіхом промишляли лихварством. Арештант, замотавшись або розорившись, ніс останні свої речі лихвареві і діставав від нього кілька мідяків під жахливі проценти. Коли він не викупав цих речей у строк, то їх негайно й безжально продавали; лихварство так буяло, що приймали в заставу навіть казенні оглядові речі, як-от: казенну білизну, шевський товар тощо — речі, потрібні кожному арештантові кожну мить. Але при таких заставах траплялося, що діло, не зовсім, правда, несподівано, поверталося інакше: заставник, дістявши гроші, негайно, без дальших розмов, ішов до старшого унтер-офіцера, найближчого начальника острогу, доносив про заставу оглядових речей, і їх зараз же відбирали в лихваря назад, навіть не доповідаючи вищому начальству. Цікаво, що при цьому інколи не було навіть і сварки: лихвар мовчки й понуро повертав, що було слід, і навіть немовби сам ждав, що так буде. Можливо, він не міг не признатися сам собі, що на місці заставника і він би так зробив. Отже, коли й лаявся іноді потім, то без ніякої злості, а так тільки, для годиться.

Взагалі всі крали один в одного жахливо. Майже в кожного була своя скринька з замком, для зберігання казенних речей. Це дозволялося; та скриньки не рятували. Я думаю, можна уявити, які були там мастаки злодії. В мене один арештант, щиро віддана мені людина (кажу це, нітрохи не прибільшуючи), украв біблію, єди-

ну книгу, яку дозволялося мати на каторзі; він того ж дня сам мені признався в цьому, але не з каяття, а жаліючи мене, бо я довго її шукав;

Були шинкарі, які торгували горілкою і швидко багатіли. Про цей продаж я скажу коли-небудь окремо;1 він досить вартий уваги. В острозі було багато таких, !що прийшли за контрабанду; отже, нема чого дивуватися, що й за таких ото оглядів та конвоїв, до острогу все ж проносили горілку. До речі: контрабанда, характером своїм, якийсь особливий злочин. Чи можна, наприклад, уявити собі, що гроші, вигода в деяких контрабандистів відограють другорядну роль, стоять на другому плані? А тим часом буває саме так. Контрабандист робить з пристрасті, з покликання. Це почасти поет. Він ризикує всім, іде на страшенну небезпеку, хитрує, винаходить, виплутується; часом діє навіть з якогось натхнення. Це пристрасть така ж дужа, як і карточна гра. Я знав ув острозі одного арештанта, розміру колосального ззовні, але такого лагідного, тихого, смиренного, що не можна було уявити собі, як він опинився в острозі. Він був такий незлобний і поступливий, що за весь час свого перебування в острозі ні з ким не посварився. Але він був з західного кордону, прийшов за контрабанду, то й не міг, звісно, втерпіти і пустився проносити горілку. Скільки разів його за це карали, і як він боявся різок! Та й самий пронос горілки давав йому мізерні доходи. Від горілки багатів сам тільки антрепренер. Дивак любив мистецтво для мистецтва. Він був плаксивий, як жінка, і скільки разів, бувало, після кари, присягався й зарікався не носити контрабанди. Мужньо переборював він себе часом по цілому місяцю, та, врешті, все-таки не витримував... Завдяки цим-от особам горілка не виводилась в острозі.

Нарешті існував іще один доход, що хоч і не збагачував арештантів, але був постійний і благодійний. Це подаяния. Вищий клас нашого суспільства не має уявлення, як дбають про "нещасних" купці, міщани і весь народ наш. Подаяния буває майже безперервне і майже завсіди хлібом, сайками та калачами, далеко рідше грішми. Без цих подаянь арештантам, багато де, було б надзвичайно важко, особливо підсудним, котрих утримують значно суворіше, ніж рішених. Арештанти ділять подаяния релігійно-нарівно. Якщо не вистачить на всіх, то калачі паюють рівними частинами, інколи навіть на шестеро, і кожен в'язень неодмінно дістає собі свою пайку. Пам'ятаю, як я вперше одержав грошове подаяния. Це

було незабаром після того, як я прибув до острогу. Я повертався'зранкової роботи сам з конвойним. Устріч мені пройшли мати й дочка, дівчинка років десяти, гарненька, як ангелятко. Я вже бачив їх раз. Мати була солдатка, вдова. її чоловік, молодий солдат, був під судом і вмер у госпіталі, в арештантській палаті, тоді саме, як і я там лежав хворий. Дружина й дочка приходили до нього прощатися; обидві страшенно плакали. Побачивши мене, дівчинка зашарілася, пошепотіла щось матері; та зараз же зупинилась, знайшла у вузлику півшага й дала його дівчинці. Дівчинка кинулась бігти за мною... "На, "нещасний", візьми Христа ради копієчку",— кричала вона, забігаючи наперед мене й тикаючи мені в руки монетку. Я взяв її копієчку, і дівчинка повернулася до матері цілком вдоволена. Цю копієчку я довго беріг у себе.

!I. ПЕРШІ ВРАЖЕННЯ

Перший місяць і взагалі початок мого острожного життя жваво малюються тепер у моїй уяві. Подальші мої острожні роки мигтять у спомині моєму багато меркліші. Деякі немов зовсім стушувалися, злилися один з одним, лишивши по собі одне цільне враження: тяжке, одноманітне, задушне.

Але все, що я пережив у перші дні моєї каторги, уявляється мені тепер таким, немовби воно вчора відбулося. Та так і має бути.

Пам'ятаю ясно, що з першого кроку в цьому житті вразило мене те, що я начеб і не знайшов у ньому нічого особливо вразливого, незвичайного або, краще мовити, несподіваного. Все це немовби^ раніше мигтіло передо мною в уяві, коли я, йдучи на Сибір, силкувався вгадати наперед мою долю. Та незабаром сила найхимерніших несподіванок, найдивовижніших фактів почала зупиняти мене майже на кожному кроці. І вже згодом тільки, вже довгенько поживши в острозі, усвідомив я цілком усю винятковість, усю несподіваність такого існування

та чимраз дужче дивувався з нього. Признаюсь, що це дивування не залишало мене весь довгий строк, моєї каторги; я ніколи не міг примиритися з нею.

Перше враження моє, коли я вступив до острогу, було взагалі найогидніше; а проте,— дивна річ! — мені здалося, що в острозі куди легше жити, ніж я уявляв собі дорогою. Арештанти, хоч і в кайданах, ходили вільщьлто всьому острогу, лаялись, співали пісень, працювали на себе, курили люльки, навіть пі^ли горілку (хоч дуже небагато хто), а ночами деякі заводили картіж. Сама робота, наприклад, здалася мені зовсім не такою вже тяжкою, каторжною, і тільки далеко пізніше я здогадався, що тяжка й каторжна ця робота не так тим, що важка й безперервна, як тим, що вона — примусова, обов'язкова, з-під палиці. Селянин працює на полі, либонь, і геть куди більше, коли й ночами, особливо влітку; але він працює на себе, працює з розумною метою, і йому незрівнянно легше, ніж каторжному на вимушеній і зовсім йому не потрібній роботі. Мені якось спало на думку, що коли б захотіли цілком роздушити, знищити людину, покарати її найжахливішою карою, від якої здригнувся б і найстрашніший убивця та лякався б її заздалегідь, то треба б було тільки надати роботі характеру повної, цілковитої марноти й безглуздя. Якщо теперішня каторжна робота й нецікава, й нудна для каторжного, то сама в собі, як робота, вона розумна: арештант робить цеглу, копає землю, штукатурить, будує; в роботі цій є глузд і мета. Каторжний робітник часом навіть захоплюється нею, хоче зробити її ловкіше, спірніше, краще. Та коли б примусити його, скажімо, переливати воду з одного цебра в другий, а з другого в перший, товкти пісок, перетягати купу землі з одного місця на інше й назад,— я гадаю, арештант повісився б за кілька днів або накоїв би тисячу злочинів, щоб хоч умерти, та вийти з такої зневаги, сорому й муки. Зрозуміло, така кара обернулася б на катування, на помсту і була б безглуздою, бо не досягала б жодної розумної мети. А що частка такого катування, безглуздя, зневаги й сорому є неодмінно і в кожній вимушеній роботі, то й каторжна робота незрівнянно тяжча за всяку вільну, саме тим, що вимушена.

Та я вступив до острогу взимку, у грудні, і ще не мав уявлення про літню роботу, вп'ятеро важчу. Взимку ж у нашій фортеці казенних робіт взагалі було мало. Арештанти ходили на Іртиш ламати старі казенні барки, працювали по майстернях, розгрібали попід казенними будівлями сніг, що понаносили бурани, випалювали й товкли алебастр тощо. Зимовий день був недовгий, робота кінчалася скоро, і весь наш люд повертався до острогу рано, а там йому майже не було б чого робити, якби не траплялося сякої-такої своєї роботи. Та власну роботу мала якась третина арештантів, а ті всі били байдики, тинялися без потреби по всіх казармах острогу, лаялися, здіймали між собою інтриги, бешкети, напивалися, якщо набігали якісь грошенята; ночами програвали в карти останню сорочку, і все це з нудьги, від неробства, знічев'я. Згодом я збагнув, що в каторжному житті, опріч позбавлення волі, опріч вимушеної роботи, є ще одна мука, чи не найдошкульніша за всі інші. Це: примусове загальне співжиття. Загальне співжиття є, звичайно, й по інших місцях; але до острогу приходять такі люди, що не кожному хотілося б зживатися з ними, і я певен, що кожен каторжний відчував цю муку, хоч здебільшого, звісно, несвідомо.

Також і їжа здалася мені достатньою. Арештанти запевняли, що такої нема в арештантських ротах європейської Росії. Про це я не беруся щось казати, я там не був. До того в багатьох була змога мати й власну їжу. М'ясо коштувало в нас шаг за фунт, влітку три копійки. Та власну їжу заводили тільки ті, в кого були постійні гроші; більшість же каторги їла казенну. Втім, арештанти, хвалячись своєю їжею, казали про самий тільки хліб і благословляли саме те, що хліб у нас спільний, а не видається на вагу. Останнє їх жахало: при видачі на вагу третина людей була б голодна; а в артілі всім вистачало. Хліб наш був якийсь особливо смачний і цим славився в усьому місті. Пояснювали це вдалою будовою острожних печей. А от щі були дуже непривабливі. їх варили в загальному казані, злегка заправляли крупами, і були вони, надто в буденні дні, рідкі, пісні. Мене вжахнула сила-силенна в них тарганів. Але арештанти були до цього байдужісінькі.

Перші три дні я не ходив на роботу, так велося й з кожним новоприбулим: давали відпочити з дороги. Але другого ж дня мені довелося вийти з острогу, щоб перекуватися. Кайдани мої були неформені, кільчасті, "дріб-нодзвін", як називали їх арештанти. їх носили назовні. Формені ж острожні кайдани, пристосовані до роботи, складалися не з кілець, а з чотирьох залізних прутів, майже в палець завтовшки, з'єднаних один з одним трьома кільцями. їх треба було надівати під панталони. До серединного кільця прив'язувалося ремінь, що своєю чергою прикріплявся до поясного ременя, який надівали просто на сорочку.

Пам'ятаю перший мій ранок у казармі. В кордегардії біля острожної брами барабан пробив зорю, і хвилин за десять караульний унтер-офіцер став відмикати казарми.

Почали прокидатися. При тьмяному світлі, від шестерикової лойової свічки, підводилися з своїх нар арештанти, тремтячи від холоду. Більшість! їх була мовчазна й понура зо сну. Вони позіхали, пот-ягалися й морщили свої тавровані лоби. Деякі хрестилися, інші вже починали сваритися. Задуха була страшенна. Свіже зимове повітря бурхнуло в двері, щойно їх відчинили, і клубами пари пішло по казармі. Біля відер з водою з'юрмилися арештанти; вони брали по черзі коряк, набирали в рот води і вмивали собі руки й обличчя з рота. Воду звечора заготовляв парашник. У кожній казармі, за положенням, був один арештант для прислуги в казармі; його вибирала артіль. Він називався парашником і не ходив на роботу. Він мусив дбати про чистоту в казармі, мити й скребти нари та підлоги, приносити й виносити нічний цебер і доставляти свіжу воду в двоє відер — вранці умиватися, а вдень пити. За коряк, що був один, зараз же почалися сварки.

— Куди лізеш, товпиго! — бурчав один понурий, високий арештант, сухорлявий і смуглявий, з якимись дивовижними випуклостями на своєму голеному черепі, штовхаючи іншого, товстого й присадкуватого, з веселим і рум'яним обличчям.— Постій!

— Чого галасуєш! За постій у нас гроші платять; сам геть! Ач монумент витягся. Тобто ніякісінької тобі, хлопці, фортикультяпності в ньому.

Фортикультяпність справила певний ефект: багато хто засміявся. Того тільки й треба було веселому товстунові, що був, очевидно, в казармі ніби якимсь самохітним блазнем. Високий арештант подивився на нього з глибокою зневагою.

— Корова тільна! — промовив він мовби сам до себе.— Ач од'ївся на острожному чистяку!1 Радий, що на розговини дванадцятеро поросят вилупить.

— Та ти що за птах такий? — скрикнув той раптом, спаленівши.

— А от і птах!

— Який?

— Такий.

— Який такий?

— Та вже одно слово такий.

— Та який?

1 Чистяком називався хліб із чистого борошна, без домішки. (Прим, автора),

Обидва вп'ялися один в одного очима. Товстун чекав на відповідь і стис кулаки, мовби хотів зараз же кинутися в бійку. Я й справді думав, що буде бійка. Для мене все це була новина, і я дивився з цікавістю. Але

згодом я довідався, що всі такі сцени були надзвичайно невинні й розігрувались, як у комедії, для загальної потіхи; до бійки ж ніколи майже не доходило. Все це було досить характерне й малювало острожні звичаї.

Високий арештант стояв спокійно й велично. Він відучував, що на нього дивляться й чекають, чи осоромиться він своєю відповіддю, чи ні; що треба було підтримати себе, довести, що він справді птах, та показати, який саме птах. З невимовним презирством скосив він очі на свого супротивника, намагаючись, для більшої образи, поглянути на нього якось через плече, згори вниз, наче він мав його за якусь комашку, і повільно й виразно мовив:

— Каган!

Тобто, що він птах каган. Гучний залп реготу привітав дотепність арештанта.

— Падлюка ти, а не каган! — заревів товстун, відчувши, що зрізався на всіх пунктах, і дійшовши до крайнього шалу.

Та тільки-но сварка стала серйозною, суперечників негайно присадили.

— Чого загалдикали! — закричала на них уся казарма.

— Та ви краще побийтеся, ніж репет здіймати! — прокричав хтось із кутка.

— Атож, гляди, поб'ються! — почулося на відповідь.— У нас люд загонистий, заїдливий, семеро одного не боїмося...

— Та й обидва гарні! Один за фунт хліба в острог прийшов, а другий — глечикова блудня, у баби кисляка вилизав, за те й батога хопив.

— Ну-ну-ну! Годі вам,— закричав інвалід, що жив у казармі для порядку і тому спав у кутку на окремій койці.

— Вода, хлопці! Невалід Петрович прокинувся! Не-валідові Петровичу, рідному братикові!

— Брат... Який я тобі брат? Карбованця вкупі не пропили, а брат! — бурчав інвалід, натягаючи в рукави шинель...

Готувалися до перевірки; почало світати; в кухню набилася густа юрба людей, невпрогорт. Арештанти юрмилися в своїх кожухах та в половинчастих шапках біля хліба, що його різав їм один із кашоварів. Кашоварів вибирали артіллю, до кожної; кухні по двое. У них же зберігався й кухонний ніж різати хліб та м'ясо, на всю кухню один.

По всіх кутках та побіля ртолів розмістилися арештанти, в шапках, кожухах і підперезані, готові вийти зараз на роботу. Перед деким стояли дерев'яні миски з квасом. У квас кришили хліб і присьорбували. Гамір і галас були нестерпні; проте деякі розсудливо й тихо гомоніли по кутках.

— Дідусеві Антоновичу хліб та сіль, здоров був! — промовив молодий арештант, підсідаючи до нахмуреного й беззубого арештанта.

— Ну, здоров, коли не жартуєш,— промовив той, не зводячи очей і кутуляючи хліб своїми беззубими яснами.

— А я ж, Антоновичу, думав, що ти помер; присяй-богу!

— Ні, спершу ти помри, а я потому...

Я сів біля них. Праворуч від мене розмовляло двоє статечних арештантів, видимо намагаючись зберегти один перед одним свою поважність.

— У мене, надісь, не вкрадуть,— казав один,— я, брат, сам боюсь, коли б чого не вкрасти.

— Ну, та й мене голою рукою не бери: обпечу.

— Та чого обпечеш! Такий же варнак; більше й назвиська нам нема... вона тебе оббере, та й не поклониться. Тут, брат, і моя копієчка умилася. Недавно сама прийшла. Куди з нею подітися? Став проситись до Федьки-ката: у нього ще в форштадті будинок стояв, у Соло-монки-паршивого в жида купив, от що потім ще повісився...

— Знаю. Він у нас позаторік шинкарем сидів, а на прізвисько Гришка — темний кабак. Знаю.

— А от і не знаєш; це інший темний кабак.

— Де б пак не інший! Знати ти товсто знаєш. Та я тобі стільки посередників приведу...

— Приведеш! Ти відкіля, а я чий?

— Чий! Та я ось тебе й бив, та не хвалюся, а то ще чий!

— Ти бив! Та хто мене приб'є, той ще не народився; а хто бив, той у землі лежить.

— Чума бендерська!

— Бодай тебе сибірка замордувала!

— Щоб з тобою турецька шабля розмовляла!.. І пішла лайка.

— Ну-ну-ну! Загаласували! — закричали кругом.— На волі не вміли жити; раді, що тут чистяку доскочили...

Враз угамують. Лаятися, "тюжити" язиком дозволяється. Це почасти й розвага для всіх. Але до бійки не завсіди допустять, і хіба тільки у виняткових випадках вороги поб'ються. Про бійку донесуть майорові; почнеться слідство; приїде сам майор,— одно слово, всім негарно буде, а тому бійки й не допускається. Та й самі вороги лаються більше задля розваги, задля вправи в стилі. Часом самі себе дурять, починають страшенно гарячково, роз'ярено... думаєш: ось кинуться один на одного; зовсім ні: дійдуть до певної точки і зараз розходяться. Спочатку все це мене надзвичайно дивувало. Я умисне навів тут зразок звичайнісіньких каторжних розмов. Не міг я уявити собі попервах, як можна лаятися заради втіхи, мати в цьому забаву, милу вправу, приємність? А втім, не слід забувати й про гонор. Діалектик-лайливець був у пошані. Йому тільки що не аплодували, як акторові.

Ще вчора звечора помітив я, що на мене дивляться косо.

Я вже впіймав кілька похмурих поглядів. Інші арештанти, навпаки, ходили коло мене, гадаючи, що я приніс гроші. Вони одразу ж стали прислужуватися: почали навчати мене, як носити нові кайдани; добули мені, звісно за гроші, скриньку з замком, щоб сховати в неї вже видані мені казенні речі та трохи моєї білизни, яку я приніс до острогу. Другого ж дня вони в мене вкрали її й пропили. Один із них згодом став вельми відданою мені людиною, хоч і не переставав мене обкрадати при всякій нагоді. Робив це він, нітрохи не бентежачись, майже несвідомо, неначе з обов'язку, і на нього не можна було гніватися.

Між іншим, вони навчили мене, що треба мати свій чай, що непогано мені завести й чайник, а поки що дістали мені на покористування чужий і рекомендували мені кашовара, кажучи, що копійок за тридцять на місяць він готуватиме мені що схочу, коли я побажаю їсти окремо й купуватиму собі провіант... Звісно, вони позичили в мене грошей, і кожен із них самого першого дня приходив позичати разів зо три.

На колишніх дворян взагалі на каторзі дивляться похмуро й неприхильно.

Дарма, що ті вже позбавлені всіх своїх громадянських прав і цілком зрівняні з іншими арештантами,— арештанти ніколи не визнають їх за своїх товаришів. Це робиться навіть не з свідомого упередження, а так, зовсім щиро, несвідомо. Вони щиросердо визнавали нас за дворян, хоч самі ж полюбляли дратувати нас нашим падінням.

— Ні, тепер годі! Стривай! Бувало, Петро через Москву пре, а тепер Петро вірьовки в'є,— і подібні люб'язності.

Вони з любов'ю дивилися на наші страждання, яких ми намагалися їм не показувати. Особливо перепадало нам спочатку на роботі, за те, що в нас не було стільки сили, як у них, і що ми не могли їм цілком допомагати. Нема нічого важчого, як здобути довір'я людей (особливо таких людей) і заслужити їхню любов.

На каторзі було кілька арештантів із дворян. По-перше, чоловіка п'ять поляків. Про них я поговорю колись окремо. Каторжні страшенно не любили поляків, навіть більше, ніж засланців із російських дворян. Поляки (я кажу про самих політичних злочинців) були з ними якось витончено, образливо ввічливі, дуже нетовариські і ніяк не могли приховати перед арештантами своєї до них огиди, а ті розуміли це дуже добре і платили тією ж монетою.

Мені треба було майже два роки прожити в острозі, щоб здобути прихильність декого з каторжан. Та, врешті, більша їх частина мене полюбила і визнала за "гарну" людину.

З російських дворян, опріч мене, було четверо. Один — ниця й підленька істота, страшенно розбещена, шпик і донощик з ремесла. Я чув про нього ще до того, як прийшов ув острог, і з перших же днів урвав з ним усякі зносини. Другий — той самий батьковбивця, що про нього я

вже оповідав у своїх записках. Третій був Яким Яки-мович; рідко бачив я такого дивака, як цей Яким Якимо-вич. Різко відбився він у моїй пам'яті. Був він високий, худорлявий, недоумкуватий, страшенно безграмотний, надзвичайний резонер і акуратний, як німець. Каторжні сміялися з нього; проте деякі навіть боялися зв'язуватися з ним через причепливу, вимогливу й сперечливу його вдачу. Він з першого кроку став з ними запанібрата, лаявся з ними, навіть бився. Чесний він був феноменально. Помітить несправедливість і зараз же втрутиться, хоч би не його була справа. Наївний до краю; він, наприклад, лаючись з арештантами, картав їх часом за те, що вони були злодії, і серйозно переконував їх не красти.

Служив він на Кавказі прапорщиком: Ми зійшлися з ним з першого ж дня, і він зараз же розповів мені свою справу. Почав він на Кавказі ж таки з юнкерів, у піхотному полку, довго тер лямку, нарешті був підвищений до офіцера, і його відправили в якесь укріплення за старшого начальника. Один сусідній мирний князьок запалив його фортецю і вчинив на неї нічний напад; він не вдався. Яким Якимович схитрував і не дав навіть узнаки, що знає, хто злочинець. Справу звернули на немирних, а через місяць Яким Якимович закликав князька до себе, •як приятеля, в гості. Той приїхав, нічого не гадаючи. Яким Якимович вишикував свій загін; викривав князька й дорікав йому привселюдно; довів йому, що фортеці запалювати соромно. Тут же прочитав йому найдокладні-ше напучення, як слід мирному князеві поводитися надалі, і, врешті, розстріляв його, про що негайно й доніс начальству з усіма подробицями. За все це його судили, присудили до страти, але пом'якшили вирок і заслали на Сибір, на каторгу другого розряду, у фортецях, на дванадцять років. Він цілком усвідомлював, що зробив хибно, казав мені, що знав про це й перед розстрілом князька, знав, що мирного треба було судити за законами; але, хоч і знав це, він. начеб ніяк не міг збагнути до пуття своєї провини:

— Та даруйте! Адже він запалив мою фортецю? Що ж мені, вклонитися, чи що, йому за це! — казав він мені, відповідаючи на мої заперечення.

Та хоч арештанти й кепкували з дурості Якима Яки-мовича, вони все ж шанували його за акуратність і вмілість.

Не було ремесла, що його не знав би Яким Якимович. Він був столяр, швець, черевичник, маляр, золотильник, слюсар, і всього цього вивчився вже на каторзі. Він робив усе самоуком: гляне раз і зробить. Він робив також різні скриньки, кошики, ліхтарики, дитячі забавки і продавав їх у місті. Отже, в нього водилися грошенята, і він зараз же витрачав їх на ще якусь пару білизни, на м'якшу подушку, завів складаний сінничок. Містився він в одній казармі зо мною й багато чим прислужився мені в перші дні моєї каторги.

Виходячи з острогу на роботу, арештанти шикувалися перед кордегардією двома рядами; попереду й позаду арештантів вишиковувалися конвойні солдати з зарядженими рушницями. Виходили: інженерний офіцер, кондуктор та кілька інженерних нижніх чинів, приставів над роботами. Кондуктор розраховував арештантів і посилав їхйіартіями куди треба на роботу.

Разом з іншими я рушив Ідо інженерної майстерні. Це була низенька мурована будівля на великому дворі, захаращеному різними матеріалами. Тут були кузня, слюсарня, столярня, малярня тощо. Яким Якимович ходив сюди і працював у малярні, варив оліфу, робив фарби й фарбував столи й меблі під горіх.

Чекаючи на перековку, я розбалакався з Якимом Яки-мовичем про перші мої враження в острозі.

— Еге, дворян вони не люблять,— зауважив він,— особливо політичних, з'їсти раді; не диво. По-перше, ви й люди інші, на них не схожі, а по-друге, всі вони колись були або поміщицькі, або з військового звання. Самі розміркуйте, можуть вони вас полюбити? Тут, я вам скажу, жити важко. А в російських арештантських ротах іще важче. Ось у нас є звідти, так не нахваляться нашим острогом, наче з пекла в рай

перейшли. Не в роботі лихо. Кажуть, там, у першому розряді, начальство не цілком військове, принаймні іншим манером, ніж у нас, поводиться. Там, кажуть, засланий може жити своїм домком. Я там не був, але так говорять. Не голять; у мундирах не ходять; а проте воно й добре, що в нас вони у мундирному вигляді й голені; все-таки порядку більше та й окові приємніше. Та тільки їм це не до вподоби. Та й подивіться, потолоч яка! Один з кантоністів, другий з черкесів, третій з розкольників, четвертий православний мужичок, сім'ю, діток милих покинув дома, п'ятий жид, шостий циган, сьомий не знати хто, і всі вони повинні хоч би там що ужитися разом, погодитися один з одним, їсти з одної миски, спати на одних нарах. Та й воля ж яка: зайвий шматок можна з'їсти тільки крадькома, кожен гріш у чоботи ховати, і все тільки й є, що острог та острог... Хоч не хоч, дур зайде в голову.

Але це я вже знав. Мені особливо хотілося розпитати про нашого майора. Яким Якимович не крився, і, пам'ятаю, враження моє було не зовсім приємне.

Та мені судилося ще два роки прожити під його начальникуванням. Усе, що розповів мені про нього Яким Якимович, як виявилося, була цілковита правда; різниця тільки та, що враження дійсності завсіди дужчі, ніж враження від простої розповіді. Страшна була ця людина саме тому, що така людина була начальником, майже необмеженим, над двомастами душ. Сам він був, власне, тільки безладна й лиха людина, та й годі. На арештантів він дивився як на своїх природних ворогів, і це була перша й головна його помилка. Він справді мав деякі здібності, але все, навіть і гарне, виступало в ньому в такому спотвореному вигляді. Нестриманий, лихий, він вдирався часом в острог навіть ночами, і якщо помічав, що арештант спить на лівому боці або навзнак, то ранком його карав: "Спи, мовляв, на правому боці, як я наказав". В острозі його ненавиділи й боялися, мов чуми. Обличчя в нього було багрове, злісне. Всі знали, що він був цілком у руках свого денщика, Федьки. А любив він йад усе свого пуделя Трезорку і мало не збожеволів з горя, коли Трезорка захворів. Кажуть, що він ридав над ним, як над рідним сином; прогнав одного ветеринара і, своїм звичаєм, мало не побився з ним, та,

почувши від Федьки, що в острозі є арештант, ветеринар-самоук, який лікував дуже вдало, негайно покликав його.

— Виручи! Озолочу тебе, вилікуй Трезорку! — закричав він арештантові.

Це був мужйк-сибіряк, хитрий, розумний, таки дуже вправний ветеринар, але цілком мужичок.

— Дивлюся я на Трезорку,— розповідав він потім арештантам, проте багато згодом після свого візиту до майора, коли вже всю подію було забуто,— дивлюся: лежить пес на дивані, на білій подушці; і бачу ж, що запалення, що треба б кров пустити, і одужав би пес, єй-єй, правда! та думаю сам собі: "А що як не вилікую, як здохне?" "Ні,— кажу,— ваше високоблагородіє, запізно покликали; коли б учора або позавчора об цій же порі, то вилікував би пса; а тепер не можу, не вилікую..."

Так і загинув Трезорка.

Мені розповідали докладно, як хотіли вбити нашого майора. Був ув острозі один арештант. Він жив у нас уже кілька років і визначався своєю лагідною поведінкою. Помічали також, що він майже ні з ким ніколи не розмовляв. Його так і вважали за якогось юродивого. Він був письменний і цілий останній рік усе читав біблію, читав і вдень і вночі. Коли всі засинали, він підводився опівночі, запалював воскову церковну свічку, вилазив на піч, розгортав книгу й читав до ранку. Одного дня він пішов і заявив унтер-офіцерові, що не хоче йти на роботу. Доповіли майорові, той скипів і прискакав негайно сам. Арештант кинувся на нього з приготованою заздалегідь цеглиною, але промахнувся. Його схопили, судили й покарали. Все подіялося дуже швидко. За три дні він помер у лікарні. Вмираючи, він казав, що не мав ні на кого зла, а тільки хотів постраждати. Він, проте, не належав до жодної розкольницької секти. В острозі згадували про нього з повагою.

Нарешті мене перекували.': Тим часом до майстерні прийшли одна по одній кілька калачниць. Деякі були зовсім маленькі дівчатка. До дійшлого віку вони ходили звичайно з калачами; матері пекли, а вони продавали. Дійшовши віку, вони й далі ходили, але вже без калачів; так майже завсіди велося. Були й не дівчатка. Калач коштував шага, і арештанти майже всі їх розкуповували.

Я помітив одного арештанта, столяра, вже сивенького, але рум'яного, що з усмішкою загравав з калачницями. Перед їх приходом він щойно намотав на шию червоненьку кумачеву хусточку. Одна товста й зовсім ряба молодичка поставила на його верстат свій лоток. Між ними зайшла розмова.

— Чого ж ви вчора не приходили туди? — заговорив арештант з самовдоволеною усмішечкою.

— Оце! Я прийшла, а вас лизень злизав,— відповіла жвава молодичка.

— Нас викликали, а то б ми неодмінно були при місці... А до мене позавчора всі ваші приходили.

— Хто та хто?

— Мар'яшка приходила, Хаврошка приходила, Че-кунда приходила, Двогрошева приходила...

— Це що ж? — спитав я Якима Якимовича.— Невже?

— Буває,— відповів він, скромно спустивши очі, бо був людина надзвичайно цнотлива.

Звісно, це бувало, тільки дуже рідко й з величезними труднощами. Взагалі було більше охочих, скажімо, хоч випити, аніж на таку справу,

попри весь природний тягар вимушеного життя. До жінок важко було добутися. Треба було вибирати час, місце, умовлятися, призначати побачення, шукати самотини, що було особливо важко, схиляти конвойних, а це було ще важче, і взагалі витрачати прірву грошей, відносно кажучи. Та все ж згодом мені вдавалося часом бувати свідком і любовних сцен. Одного разу, пам'ятаю, влітку були ми втрьох у якомусь сараї на березі Іртиша і протоплювали якусь обпалювальну грубку; конвойні були добрі. Нарешті з'явилися дві "суфлери", як звуть їх арештанти.

— Ну, чого так засиділись? Либонь, у Звіркових? — зустрів їх арештант, що до нього вони прийшли й що давно вже їх ждав.

— Я засиділась? Та ондечки сорока на кілку довше посиділа, ніж я в них,— весело відповіла дівиця. ; '

Це була найбрудніша в світі дівиця. Вона ото й звалася Чекунда. З нею разом прийшла Двогрошева. Ця вже була поза всяким описом.

— І з вами давно не бачились,— казав зальотник, звертаючись до Двогрошевої,— що це ви наче схудли?

— А можливо. Перше я куди товста була, а тепер — от наче голку проковтнула.

— Все по солдатиках?

— Ні, це вже вам про нас лихі люди наклепали; а втім, що ж? Хоч без реберця ходити, та солдатика любити!

— А ви їх киньте, а нас любіть; у нас гроші є... На довершення картини уявіть собі цього зальотника

голеного, в кайданах, смугастого й під конвоєм.

Я попрощався з Якимом Якимовичем і, довідавшись, що мені можна повернутися до острогу, узяв конвойного й пішов додому. Люди вже сходилися. Найперші повертаються з роботи ті, що працюють на загад. Єдиний засіб примусити арештанта працювати старанно, це — дати йому загад. Часом загади дають величезні, і все ж їх кінчають удвічі швидше, ніж коли б примусили працювати аж до обіднього барабана. Скінчивши загад, арештант безборонно йшов додому, і вже ніхто його не спиняв.

Обідають не разом, а як доведеться, хто раніше прийшов; та й кухня не вмістила б усіх разом. Я покуштував щів, та з незвички не міг їх їсти й запарив собі чаю. Ми посідали кінець столу. Зо мною був один товариш, так само, як і я, з дворян.

Арештанти приходили й відходили. А втім, було просторо, ще не всі зібралися. Купка чоловік з п'яти сіла окремо за великим столом. Кашовар насипав їм у дві миски щів і поставив на стіл цілу череп'яну миску із смаженою рибою. Вони щось святкували й їли своє. На нас вони подивилися скоса. Увійшов один поляк і сів поруч з нами.

— Дома не був, а все знаю! — голосно закричав один високий арештант, входячи до кухні й сягнувши зором по всіх присутніх.

Він був років п'ятдесяти, мускулястий і сухорлявий. В обличчі його було щось лукаве й разом веселе. Особливо визначалася його товста, спідня, відвисла губа; вона надавала його обличчю чогось надзвичайно комічного.

— Ну, здоровенькі були! Чого ж не здоровкаєтесь?

Нашим курським!—додав він, сідаючи поряд тих, що їли свою страву. — Хліб та сіль! Стрічайте гостя.

— Та ми, брат, не курські, і

— Чи тамбовським? :•

— Та й не тамбовські. З |Нас, брат, нема тобі чого взяти. Ти йди до багатого мужика, там проси.

— В пузі, бачте, хлопці, сьогодні в мене Іван-Таскун та Мар'я-Гикавівна; а де він, багатий мужик, живе?

— Та он Газін багатий мужик; до нього й іди.

— Гуляє, хлопці, сьогодні Газін, запив; весь гаман пропиває.

— Карбованців двадцять є,— зауважив інший.— Вигідно, хлопці, шинкарем бути.

— Що ж, не приймете гостя? Ну, то посьорбаємо й казенного.

— Та ти йди проси чаю. Он пани п'ють.

— Які пани, тут нема панів; такі ж, як і ми тепер,— похмуро мовив один арештант, що сидів у кутку. Досі він не сказав ні слова.

— Напився б чаю, та просити совісно: ми з анбі-цією,— зауважив арештант з товстою губою, добродушно дивлячись на нас.

— Якщо хочете, а вам дам,— сказав я, запрошуючи арештанта.— Хочете?

— Чи хочу? Та як же не хотіти! — Він підійшов до столу.

— Ач, дома лаптем щі хлептав, а тут чай узнав; панського питва схотілося,— промовив похмурий арештант.

— А хіба тут ніхто не п'є чаю? — спитав я його, але він не удостоїв мене відповіді.

— Ось і калачі несуть. Вшануйте вже й калачиком. Внесли калачі. Молодий арештант ніс цілу в'язку й

розпродував її по острогу. Калачниця віддавала йому десятий калач; на цей калач він і розраховував.

— Калачі, калачі! — кричав він, увіходячи до кухні.— Московські, гарячі! Сам би їв, та грошей треба. Ну, хлопці, останній калач лишився: в кого мати була?

Це звернення до материнської любові розсмішило всіх, і в нього взяли кілька калачів.

— А що, хлопці,— промовив він,— адже Газін сьогодні догуляється до гріха! їй-богу! Коли гуляти надумав. Гляди, ще восьмиокий приїде.

— Сховають. А що, дуже п'яний?

— Куди! Лихий, чіпляється.

— Ну то догуляється до кулаків...

— Про кого то вони? — спитав я поляка, що сидів поруч мене.

— Це Газін, арештант. Він шинкує тут горілкою. Як нашинкує грошей, то зараз їх пропиває. Він жорстокий і лихий; тверезий, проте, смирний; а як нап'ється, то весь навиворіт: на людей з ножем кидається. Тут уже його приборкують.

— Як же приборкують?

— На нього накидаються чоловік із десять арештантів і починають страшенно бити, аж доки він не знепритомніє, тобто б'ють мало не до смерті. Тоді кладуть його на нари й накривають кожухом.

— Та вони ж можуть його вбити?

— Іншого б убили, але його ні. Він страшенно дужий, дужчий тут за всіх в острозі і найміцніший тілом. Другого ж ранку встає цілком здоровий.

— Скажіть, будь ласка,— розпитував я далі поляка,— адже вони он теж їдять своє, а я п'ю чай. Тим часом вони дивляться, неначе заздрять за цей чай. Що це значить?

— Це не за чай,— відповів поляк.— Вони лютують на вас за те, що ви дворянин і до них не подібні. Багато хто з них хотів би до вас присікатися. їм би дуже хотілося вас образити, принизити. Ви ще багато побачите тут неприємностей. Тут страшенно важко для всіх нас. Нам з усякого боку найважче за всіх. Треба багато байдужності, щоб до цього звикнути. Ви ще не раз натрапите на неприємності й лайку за чай і за окрему їжу, дарма що тут дуже багато таких, які частенько їдять своє, а декотрі п'ють чай завсіди. їм можна, а вам зась.

Сказавши це, він підвівся й пішов з-за столу. За кілька хвилин і слова його справдилися...

III. ПЕРШІ ВРАЖЕННЯ

Тільки-но пішов М—цький (той поляк, що розмовляв зо мною), як до кухні вдерся зовсім п'яний Газін.

П'яний арештант, серед білого дня, в будень, коли всі повинні були виходити на роботу, при суворому начальнику, що от-от міг приїхати до острогу, при унтер-офіцері, котрий завідував каторжниками і перебував

ув острозі невихідно, при караульних, при інвалідах — одно слово, при всьому цьому суворому порядку цілком сплутував

усі уявлення про арештантське життя-буття, що зароджувалися в мені. І довгенько довелося мені прожити в острозі, перше ніж я з'ясував собі всі подібні факти, такі загадкові для мене в перші дні імоєї каторги.

Я казав уже, що в арештантів завсіди була власна робота та що ця робота—природна потреба каторжного життя; що, крім цієї потреби, арештант пристрасно любить гроші й цінує їх понад усе, майже нарівні з волею, і що він уже втішений, якщо вони бряжчать у нього в кишені. Навпаки, він сумний, зажурений, турботний і занепадає духом, якщо їх нема, і тоді він готовий і на злодійство, і на що попало, аби тільки їх здобути. Та дарма що в острозі гроші були такою дорогоцінністю, вони ніколи не залежувались у щасливця, який їх мав. Насамперед, важко було їх зберегти, щоб не вкрали або не відібрали. Якщо майор знаходив їх під час раптових обшуків, то зараз же відбирав. Може, він вживав їх на поліпшення арештантської їжі; принаймні їх приносили до нього. Та найчастіш за все їх крали: ні на кого не можна було покластися. Згодом у нас винайшли спосіб зберігати гроші в цілковитій безпеці. їх віддавали на схов дідові-старовірові, що прийшов до нас із стародубівських слобід, колишніх вєтківців... Але не можу втерпіти, щоб не сказати про нього кілька слів, хоч і відхиляюсь від оповіді.

Це був дідок років шістдесяти, маленький, сивенький. Він гостро вразив мене з першого погляду. Він був такий не подібний до інших арештантів: щось таке спокійне й тихе було в його погляді, що, пам'ятаю, я з якоюсь особливою приємністю дивився на його ясні, світлі очі, оточені дрібними променястими зморщечками. Часто розмовляв я з ним і рідко зустрічав таку добру, благодушну істоту в моєму житті. Прислали його за надзвичайно важливий злочин. Між стародубівськими старообрядцями стали з'являтись навернуті до православ'я. Уряд дуже заохочував їх і вживав усіх зусиль до дальшого навернення й інших незгодних. Старий разом з іншими фанатиками вирішив "стояти за віру", як він висловлювався. Почали будувати єдиновірську церкву, а вони спалили її.

Як одного з призвідників, діда заслали на каторжну роботу. Був він заможний, міщанин-торговець; дома покинув дружину, дітей; але з твердістю пішов на заслання, бо в засліпленні своєму вважав його "мукою за віру". Проживши з ним якийсь час, ви мимохіть запитали б себе: як могла ця смиренна, лагідна, мов дитя, людина бути бунтівником? Я кілька разів заходив із ним

у розмову "про віру". Він не поступався нічим із своїх переконань; але ніколи жодної злості, жодної ненащисті не було в його запереченнях. А тим часом він зруйнував церкву і не відмагався цього. Здавалось, що, за своїми переконаннями, він мусив би свій вчинок і прийняті за нього "муки" вважати за славне діло. Та хоч як я в нього вдивлявся, хоч як вивчав його, ніколи й найменшої ознаки пихи або гордощів не помічав я в ньому. Були у нас в острозі й інші старообрядці, здебільшого сибіряки. £о були люди дуже розвинені, хитрі мужики, надзвичайні начотчики і буквоїди і по-своєму сильні діалектики; люди гордовиті, зарозумілі, лукаві й нетерпимі надзвичайно. Зовсім інша людина був дід. Начотчик, може, більший за них, він ухилявся від суперечок. Вдачі був дуже товариської. Він був веселий, часто сміявся — не тим грубим, цинічним сміхом, яким сміялися каторжні, а ясним, тихим сміхом: в ньому було багато дитячої простодушності, і він якось особливо личив сивині. Можливо, я помиляюсь, зле мені здається, що зо сміху можна пізнати людину, і якщо вам з першої зустрічі приємний сміх когось із зовсім не знайомих людей, то сміливо кажіть, що це людина гарна. В цілому острозі дід здобув загальну повагу і нітрохи нею не пишався. Арештанти називали його дідусем і ніколи його не кривдили. Я почасти зрозумів, який міг він мати вплив на своїх одновірців. Але попри видиму твердість, з якою він переживав свою каторгу, в ньому крилась глибока, невиліковна журба, яку він намагався приховувати від усіх. Я жив із ним в одній казармі. Якось уночі, години о третій, я прокинувся і почув тихий, стриманий плач. Дід сидів на печі (тій самій, на якій перше від нього ночами молився арештант, що зачитався й що хотів убити майора) і молився з своєї рукописної книги. Він плакав, і я чув, як він казав часом: "Господи, не покинь мене! Господи, укріпи мене! Діточки мої маленькі, діточки мої милі, ніколи вже нам не побачитися!" Не можу розказати, як мені стало

сумно. Ось оцьому дідові помалу-малу майже всі арештанти почали віддавати свої гроші на схов. На каторзі трохи не всі були злодії, проте раптом усі чомусь упевнились, що дід ніяк не може вкрасти. Знали, що він кудись ховав доручені йому гроші, але то було таке потаємне місце, що ніхто не міг їх знайти. Згодом мені та декому з поляків він відкрив свою таємницю. В одній із паль був сучок, видимо твердо зрощений із деревом. Але він виймався, і в дереві виявилась велика заглибина. Отуди дідусь і хо-

бав гроші, а потім знову закладав сучок, і ніхто ніколи не міг нічого знайти. ,

Та я відхилився від оповіді. у. спинився на тому: чому в кишені в арештанта не залежувалися гроші. Крім труднощів уберегти їх, була ві острозі така нудьга, а арештант, з натури своєї, так жадає волі, й істота він, через соціальне своє становище, така легковажна й.безладна, що його, природно, тягне раптом "розійтися на всі", загуляти на весь капітал, з галасом і музикою, так, щоб забути, хоч на хвилину, нудьгу свою. Аж чудно було бачити, як хтось із них працює, не розгинаючи шиї, часом по кілька місяців, єдино для того, щоб одного дня прогайнувати весь заробіток, геть увесь, а тоді знову, до нової гульні, кілька місяців кряжити над роботою. Багато хто з них любив заводити собі обновки, і неодмінно партикулярні: які-небудь неформені, чорні штани, під-дьовки, сибірки. Дуже поширені були також ситцеві сорочки та пояси з мідними бляхами. Чепурно вбиралися в. свята, і вичепурений неодмінно, бувало, пройде по всіх казармах показати себе всьому світові. Вдоволення такого ферта доходило до дитинності; та й багато в чому арештанти були цілковиті діти. Правда, всі ці гарні речі якось раптом зникали від хазяїна, іноді того ж таки вечора їх застановляли й спускали за безцінь. Втім, гульня розгорталася . повільно. Пристосовували її звичайно або до святкових днів, або до днів того, хто гуляв. Ареш-тант-іменинник, підвівшись уранці, ставив перед образом свічку й молився, тоді добре вбирався і замовляв собі обід. Купували м'ясо, рибу, робили сибірські пельмені; він наїдався як віл, майже завсіди сам, рідко запрошуючи товаришів поділити його трапезу. Далі з'являлась і горілка; іменинник

напивався як чіп і неодмінно ходив по казармах, похитуючись і спотикаючись, намагаючись показати всім, що він п'яний, що він "гуляє", і тим заслужити загальну пошану. Всюди в російському народі почувається до п'яного певна симпатія; а в острозі до того, хто загуляв, ставилися навіть з повагою. В острожній гульбі був своєрідний аристократизм. Розвеселившись, арештант неодмінно наймав музику. Був ув острозі один полячок із втікачів-солдатів, дуже паскудненький, але він грав на скрипці і мав при собі інструмент — усе своє добро. Ремесла він не знав ніякого і тим тільки й промишляв, що наймався до тих, хто гуляв, грати веселі танці. Обов'язком його було невідхідно простувати за своїм п'яним хазяїном із казарми в казарму й цигикати

на скрипці щосили. Часто на обличчі його виникала нудьга, туга. Але сердите: "Грай, гроші взяв!" — примушувало його знову цигикати й цигикати. Арештант, починаючи гуляти, міг бути твердо певен, що коли вже він дуже переп'ється, то його неодмінно доглянуть, вчасно покладуть спати і завсіди кудись сховають при появі начальства, і все це цілком безкорисливо. З свого боку, унтер-офіцер та інваліди, що жили для порядку в острозі, могли бути теж цілком спокійні: п'яний не міг зняти ніякого розгардіяшу. За ним наглядала вся казарма, і якби він загаласував, забунтував — його зараз би приборкали, навіть просто зв'язали б. А тому нижче острожне начальство дивилося на пиятику крізь пальці та й не хотіло її помічати. Воно дуже добре знало, що коли не дозволить горілки, то буде й гірше. Але де ж добували горілку?

Горілку купували в острозі ж таки у так званих шинкарів, їх було кілька чоловік, і торгівлю свою вони провадили безупинно й успішно, хоча тих, що п'ють та "гуляють", було взагалі небагато, бо на гульбу треба було грошей, а гроші арештантські добувати було важко. Торгівля починалася, провадилася й розвивалася досить оригінально. Певний арештант, скажімо, не має ремесла й не бажає працювати (такі бували), але хоче мати гроші, і до того він людина нетерпляча, хоче хутко нажитися. В нього є трохи грошей на початок, і він вирішує торгувати горілкою: справа смілива, пов'язана з великим ризиком. Можна було за неї відпокутувати спиною і разом позбутися товару й капіталу. Та шинкар

на те зважується. Грошей у нього спочатку небагато, отже, за першим разом він сам проносить до острогу горілку і, звичайно, вигідно її збуває. Він повторює спробу вдруге, втретє, і якщо не піймається начальству, то швидко розторговується і аж тоді тільки засновує справжню торгівлю на широких засадах: робиться антрепренером, капіталістом, тримає агентів і помічників, ризикує куди менше, а наживається дедалі більше. Ризикують за нього помічники.

В острозі завсіди буває багато людей, які промоталися, програлися, прогуляли все до копійки, людей без ремесла, жалюгідних і обідраних, але обдарованих до певної міри сміливістю й рішучістю. У таких людей лишається цілою, як їхній капітал, сама тільки спина; вона може ще до чогось придатися, і от гуляка, промотавшись, і наважується пустити в оборот цей останній капітал. Він іде до антрепренера й наймається до нього про-

косити в острог горілку; в багатого шинкаря таких наймитів кілька. Десь поза острогом існує така людина — з солдатів, з міщан, часом навіть дівка,— котра на антрепренерові гроші й за певну премію, порівняно чималеньку, купує в шинку горілку йі ховає її десь у потайному місці, куди арештанти приходять на роботу. Мало не завсіди постачальник насамперед випробовує, чи добра горілка, і відпите — безжально надолужує водою: хочеш бери, хочеш не бери, а арештантові й не можна бути надто розбірливим: і те гаразд, що ще не зовсім пропали його гроші і доставлена горілка, хоч яка там є, та все ж горілка. До цього-от постачальника й приходять з бичачими кишками пронощики, що їх наперед вказує йому острожний шинкар. Кишки ті спершу промивають, тоді наливають водою і таким чином зберігають їх вологими й розтяжними, які вони є спочатку, щоб згодом вони були здатні прийняти горілку. Наливши кишки горілкою, арештант обв'язує їх круг себе, по змозі в найпотайніших місцях свого тіла. Зрозуміло, при цьому виявляється вся спритність, вся злодійська хитрість контрабандиста. Його честь певною мірою зачеплена; йому треба обдурити і конвойних, і караульних. Він їх дурить: у добрячого злодія конвойний, часом який-небудь рекрутик, завсіди проґавить. Конвойного, звісно, наперед

вивчають; береться також до уваги час, місце роботи. Арештант, скажімо, пічник, полізе на піч: хто побачить, що він там діє? Не лізти ж за ним і конвойному. Підходячи до острогу, арештант бере в руки монетку — п'ятнадцять або двадцять копійок сріблом, про всяк випадок, і чекає під брамою єфрейтора. Кожного арештанта, що повертається з роботи, караульний єфрейтор оглядає кругом і обмацує, а тоді вже відмикає йому двері острогу. Пронощик горілки звичайно плекає надію, що пости даються надто докладно обмацувати його в деяких місцях. Та часом пролаза єфрейтор добирається й до цих місць і намацує горілку. Тоді лишається один останній засіб: контрабандист мовчки й нишком від конвойного суне в руки єфрейторові затаєну в руці монетку. Трапляється, що після такого маневру він проходить в острог щасливо і проносить горілку. Та іноді маневр не вдається, і тоді доводиться, платитися своїм останнім капіталом, тобто спиною. Доповідають майорові, капітал січуть, і січуть боляче, горілку відбирають у казну, і контрабандист приймає, все на себе, не виказуючи антрепренера, але, завважмо,, не тому, щоб гидував доносом, а єдино тому,

що* донос йому невигідний: його все-таки висікли б; уся вгіха була б та, що їх висікли б обох. Але антрепренер йому ще потрібен, хоча, за звичаєм та й за попереднім договором, контрабандист за висічену спину не дістає від антрепренера ні шеляга. Що ж до доносів взагалі, то вони звичайно процвітають. В острозі донощик не зазнає найменшої зневаги; обурення на нього навіть немислиме. Його не цураються, з ним приятелюють; отже, коли б ви стали в острозі доводити всю гидотність донору, то вас би зовсім не зрозуміли. Отой арештант із дворян, розбещений і підлий, що з ним я урвав усі відносини, приятелював з майорським денщиком Федькою і був у нього за шпика, а той переказував усе почуте від нього про арештантів майорові. У нас усі це знали, і нікому ніколи й на думку навіть не спало покарати або хоч зробити докір негідникові.

Та я відхилився вбік. Буває, звісно, що горілку проносять і щасливо; тоді антрепренер приймає принесені кишки, заплативши за них гроші, й починає розраховувати. За розрахунком виходить, що товар уже коштує

йому дуже дорого; то для більших баришів він переливає його ще раз, розводячи знову водою мало не навпіл, і, цілком приготувавшись у такий спосіб, жде покупця. Першого ж свята, а часом і в будень, покупець з'являється: це арештант, який працював кілька місяців, мов віл на корді, і збив копійчину, щоб пропити все в заздалегідь визначений для того день. Цей день, ще задовго до того, як він настав, ввижався сердешному трудівникові і вві сні, і в щасливих мріях за роботою та чарівністю своєю підтримував дух його на нудному шляху острожного життя. І ось, врешті, зоря ясного дня з'являється на сході; гроші зібрано, не відібрано, не вкрадено, і він несе їх шинкареві. Той спершу подає йому горілку по змозі чисту, тобто всього тільки двічі розведену; але в міру надливання з пляшки все надпите негайно надолужується водою. За чашку горілки платиться вп'ятеро, вшестеро більше, ніж у шинку. Можна уявити собі, скільки треба випити таких чашок і скільки заплатити за них грошей, щоб напитися! Та через те, що арештант відзвичаївся пити, й через те, що перед тим не вживав горілки, він хмеліє досить швидко і п'є звичайно аж доти, доки не проп'є всіх своїх грошей. Тоді йдуть у хід усі обновки: шинкар водночас і лихвар. Спершу приносять до нього новозаве-дені партикулярні речі, потім доходить і до старого мотлоху, а нарешті, й до казенних речей. Пропивши все, до

останньої ганчірки, п'яниця лягає спати, а другого дня, прокинувшись з неминучою тріскотнявою в голові, марно просить у шинкаря бодай ковток горілки на похмілля. Журно переносить він знегоду і[того ж дня береться знову до роботи та й працює знову кілька місяців, не розгинаючи шиї, мрійно згадуючи про щасливі гульбощі, що безповоротно пішли у віки, і поволеньки починаючи набиратися духу й дожидати нових таких же гульбощів, які ще далеко, але які все ж прийдуть колись своєю чергою.

Що ж до шинкаря, то, наторгувавши, врешті, величезну суму, кілька десятків карбованців, він востаннє заготовляє горілку і вже не розводить її водою, бо призначає її для себе; годі торгувати; час і самому посвяткувати! Починається гульня, пиття, їда, музика. Кошти великі; задобрюється навіть і ближче, нижче острожне начальство. Гульня іноді

триває по кілька днів. Заготовлена горілка, зрозуміло, незабаром випивається; тоді гуляка йде до інших шинкарів, які вже чекають на нього, і п'є доти, поки не проп'є всього до копійки. Хоч як оберігають арештанти гуляку, та він часом потрапляє на очі вищому начальству, майорові або караульному офіцерові. Його беруть до кордегардії, забирають його капітали, якщо знайдуть їх на ньому, і, нарешті, січуть. Стріпнувшись, він приходить назад в острог і за кілька днів знову береться до шинкарювання. Деякі з гуляк, звісно багатенькі, мріють і про прекрасну стать. За великі гроші вони іноді потай пробираються, замість роботи, кудись із фортеці на форштадт, в супроводі підкупленого конвойного. Там, в якомусь відлюдному будиночку десь по сам край міста, влаштовується бенкет на всю губу і вгачуються справді великі суми. За гроші й арештантом не гребують; а конвойного підбирають якось заздалегідь, із знанням справи. Звичайно такі конвойні самі — майбутні кандидати в острог. А втім, за гроші все можна зробити, і такі мандри мало не завсіди лишаються не викриті. Слід додати, що й трапляються вони дуже рідко: на це треба багато грошей, і аматори прекрасної статі удаються до інших засобів, цілком безпечних.

Ще з перших днів мого острожного життя один молодий арештант, надзвичайно гарненький хлопчик, мене особливо зацікавив. Звали його Сироткін. Був він багато чим досить загадкова істота. Передусім мене вразило його прекрасне обличчя; йому було не більше двадцяти, трьох років. Перебував він в особливому відділенні,

тобто в безстроковому, отже, вважався одним з найважливіших військових злочинців. Тихий і лагідний, він розмовляв мало, рідко сміявся. Очі в нього були голубі, риси правильні, личко чистеньке, ніжне, волосся русяве. Навіть напівголена голова мало його спотворювала: такни він був гарненький хлопчик. Ремесла він не мав жодного, проте проші добував хоч потроху, але часто. Був він помітно ледачий, ходив неохайний. Хіба хто інший вбере його гарно, часом навіть у червону сорочку, і Сироткін, видимо, радий з обновки: ходить по казармах, себе показує. Він не пив, у карти не грав, майже ні з ким не сварився. Ходить, бувало, за казармами — руки в кишенях, смирний, задуманий. Про що він міг думати, важко

було й уявити собі. Гукнеш його іноді, з цікавості, спитаєш про що-небудь, він зараз же відповість і навіть якось шанобливо, не по-арештантському, але завсіди коротко, небалакуче; дивиться ж на вас, як десятирічна дитина. Заведуться в нього гроші,— він не купить собі чогось потрібного, не віддасть куртки полагодити, не заведе чобіт нових, а купить калачика, пряничка й з'їсть,— наче йому всього якихось сім літ. "Ех ти, Сироткін,— кажуть, бувало, йому арештанти,— сирота ти казанська, святий та божий!" У неробочий час він звичайно блукає по чужих казармах; майже всі щось своє роблять, самому йому робити нічого. Скажуть йому щось, майже завсіди глузливе (з нього та його товаришів таки часто глузували),— він, слова не мовивши, повернеться і йде до іншої казарми; а іноді, як уже дуже поглузують з нього, почервоніє. Часто я думав: за віщо ця смирна, простодушна істота опинилася в острозі? Якось я лежав у лікарні, в арештантській палаті. Сироткін теж був хворий і лежав біля мене; одного разу надвечір ми з ним розговорилися; він зненацька захопився і, до слова прийшло-ся, розповів мені, як його віддавали в солдати, як, проводжаючи його, плакала над ним його мати і як важко було йому в рекрутах. Він додав, що ніяк не міг витерпіти рекрутського життя: бо там усі були такі сердиті, суворі, а командири майже завсіди були з нього невдоволень..

— Як же скінчилося? — спитав я.— За віщо ж ти сюди потрапив? Та ще в особливе відділення... Ой ти, Сироткін, Сироткін!

— Та я, Олександре Петровичу, всього рік пробув у батальйоні; а сюди прийшов за те, що Григорія Петровича, мого ротного командира, вбив.

— Чув я це, Сироткін, та не вірю. Ну, кого ти міг убити?

— Так вийшло, Олександре Петровичу. Дуже вже мені важко стало. і

— Та як же ж інші рекрути живуть? Звичайно, важко спочатку, а потім звикають, і, дивишся, виходить славний солдат. Тебе, мабуть, мати розпестила; пряничками та молочком до вісімнадцяти років годувала.

— Матуся мене, правда, дуже любила. Коли я в некрути пішов, вона після мене злягла та, чути, й не вставала... Дуже вже мені гірко наостанку в некрутстві стало. Командир незлюбив, за все карає,— а й за що? Я всім корюся, живу як слід; горілки не п'ю, нічого собі не позичаю; а це вже погане діло, Олександре Петровичу, коли людина щось позичає. Всі кругом такі жорстокосерді,— сплакнути нема де. Підеш, бувало, куди за ріг та там і поплачеш. От і стою я одного разу в караулі. Вже ніч; поставили мене на варті, на абвахті, біля сішок. Вітер; осінь була, а темінь така, що хоч в око стрель. І так тоскно, тоскно мені стало! Взяв я рушницю до ноги, штик відімкнув, поклав поруч; скинув правий чобіт, дуло наставив собі в груди, наліг на нього і великим пальцем ноги спустив курок. Дивлюсь — осічка! Я оглянув рушницю, прочистив запал, пороху нового підсипав, кремінець оббив і знов до грудей приставив. І що ж? Порох спалахнув, а постріл знову нема! Що ж це, думаю? Узяв я взув чобіт, штик примкнув, мовчу й ходжу собі. Отут я й поклав це діло зробити: хоч куди хоч, тільки геть з некрутства! За півгодини їде командир; головним рундом правив. Просто на мене: "Хіба так стоять у караулі?" Я взяв рушницю на руку та й загнав у нього штик по саме дуло. Чотири тисячі пройшов, та й сюди, в особливе відділення...

Він не брехав. Та й за що ж його прислали б в особливе відділення? Звичайні злочини караються багато легше. Втім, сам Сироткін тільки й був з-поміж усіх своїх товаришів такий вродливий. Що ж до інших, подібних до нього, яких було в нас усіх чоловік до п'ятнадцяти, то навіть чудно було дивитися на них; тільки двоє-троє облич були ще непогані; інші ж усі такі клаповухі, бридкі, нечупари; деякі навіть сиві. Якщо дозволять обставини, я колись скажу про всю цю купку докладніше. А Сироткін часто приятелював з Газіним, отим самим, з приводу якого я почав цей розділ, згадавши, що-він п'яний

вдерся до кухні й що це сплутало мої первісні уявлення про острожне життя.

Цей Газін був жахлива істота. Він справляв на всіх страшне, тяжке враження. Мені завсіди здавалося, що нічого не могло бути лютішого, страхітливішого за нього. Я бачив у Тобольську лихозвісного своїми злочинствами розбійника Каменева, бачив потім Соколова, підсудного арештанта, з втікачів-солдатів, страшного вбивцю. Але жоден із них не справляв на мене такого огидного враження, %к Газін. Мені часом уявлялося, що я бачу перед себе велетенського, гігантського павука, з людину завбільшки. Він був татарин; неймовірно сильний, сильніший за всіх в острозі; зросту вище середнього, будови геркулесівської, з потворною, непропорційно великою головою; ходив сутулувато, дивився спідлоба. В острозі кружляли про нього дивні чутки: знали, що він був з військових; але арештанти гомоніли поміж себе,— не знаю, чи правда тому,— що він утік з Нерчинська; на Сибір його засилали вже не раз, тікав не раз, міняв ім'я і, врешті, потрапив до нашого острогу, в особливе відділення. Розповідали також про нього, що він перше любив різати маленьких дітей, єдино для втіхи: заведе дитину кудись у відлюдне місце, спочатку налякає її, змучить і, вже цілком натішившись жахом і трепетом маленької жертви, заріже її тихо, повільно, з насолодою. Можливо, що це все й вигадували, через те загальне важке враження, що його справляв собою на всіх Газін, проте всі ці вигадки якось приставали до нього, були до лиця. А тим часом в острозі він поводився, не п'яний, у звичайний час, дуже розсудливо. Був завсіди тихий, ні з ким ніколи не сварився й уникав сварок, та це немовби з презирства до інших, немовби вважаючи себе вищим за всіх інших; розмовляв дуже мало і був начеб умисне відлюдкуватий. Всі рухи його були повільні, спокійні, самовпевнені. По очах його було видно, що він дуже недурний і надзвичайно хитрий; але щось пихато-глузливе й жорстоке було завсіди на обличчі його і в усмішці. Він торгував горілкою і був ув острозі одним із найзаможніших шинкарів. Але разів зо два на рік йому доводилося напиватися самому п'яним, і ось тут виявлялася вся звірячість його натури. Хмеліючи поволі, він спершу починав зачіпати людей насмішками, дошкульними, розрахованими й немов давно заготовленими; нарешті,

захмелівши зовсім, він страшенно розлютовувався, хапав ніж і кидався на людей. Арештанти знали його жахливу силу, розбігалися від нього й хова-

лйся; він кидався на першого-ліпшого зустрічного. Та незабаром знайшли спосіб справлятися з ним. Чоловік десять з його казарми кидалися раптом на нього всі разом і починали бити. Не можна уявити собі нічого більш жорстокого, як це биття: його били в г^уди й під груди, під серце, в живіт; били багато й довго і кидали тільки тоді, як він непритомнів і ставав мов мертвий. Іншого не наважилися б так бити: так бити — значило вбити, але тільки не Газіна. Після биття його, зовсім бездушного, загортали в кожух і відносили на нари. "Відлежиться, мовляв!" І справді, ранком він підводився майже здоровий і мовчки й понуро виходив на роботу. І щоразу, коли Газін напивався п'яний, в острозі всі вже знали, що день неодмінно скінчиться для нього побоями. Та й сам він знав це і все-таки напивався. Так тривало кілька років. Нарешті помітили, що Газін починає піддаватися. Він став скаржитися на різні болі, став помітно чевріти; все частіше й частіше ходив у госпіталь. "Піддався-таки!" — гомоніли поміж себе арештанти.

Він увійшов до кухні в супроводі того паскудненького полячка з скрипкою, що його звичайно наймали гуляки для повноти своєї розваги, і спинився серед кухні, мовчки й уважно озираючи всіх присутніх. Усі замовкли. Нарешті, побачивши тоді мене і мого товариша, він злісно й глузливо подивився на нас, самовдоволено усміхнувся, щось ніби зміркував про себе і, дуже похитуючись, підійшов до нашого столу.

— А дозвольте спитати,— почав він (він розмовляв по-російському),— ви з яких доходів зволите тут розпивати чаї?

Я мовчки перезирнувся з моїм товаришем, розуміючи, що найкраще за все мовчати й не відповідати йому. З першого заперечення він би розлютився.

— Виходить, у вас гроші є? — допитував він далі.— Виходить, у вас грошей купа, га? А хіба ви того на каторгу прийшли, щоб чаї розпивати? Ви чаї розпивати прийшли? Та кажіть же, бодай вас!..

Але бачачи, що ми вирішили мовчати й не помічати його, він побагровів і затремтів від шалу. Біля нього, в кутку, стояв великий лоток, куди складали весь нарізаний на обід або на вечерю арештантам хліб. Лоток був такий великий, що в ньому вміщалося хліба для половини острогу; тепер же він стояв порожній. Газін ухопив його обома руками й змахнув над нами. Ще трохи, і він би розчерепив нам голови. Дарма що вбивство або намір убити

загрожував надзвичайними неприємностями всьому острогу: почалися б слідство, обшуки, посилення суворих порядків, отже, арештанти щосили намагалися не доводити себе до таких загальних крайностей,— все ж тепер усі принишкли й вичікували. Жодного слова на захист нас! Жодного крику на Газіна! Отака велика була в них ненависть до нас! їм, як видно, приємне було наше небезпечне становище... Та скінчилося все щасливо: тільки-но він хотів опустити лоток, хтось крикнув із сіней:

— Газін! Горілку вкрали!..

Він грякнув лотком об підлогу і, як божевільний, кинувся з кухні.

— Ну, бог спас! — говорили поміж себе арештанти. І довго ще казали вони це.

Я не міг дізнатися потім, чи була ця звістка про крадіж горілки правдива, а чи слушно вигадана, на порятунок нам.

Увечері, вже поночі, перед тим як замкнуть казарми, я ходив біля паль, і тяжка журба посіла мою душу; ніколи згодом я не відчував такої журби за все моє острожне життя. Тяжко переносити перший день

ув'язнення будь-де: чи в острозі, чи в казематі, чи на каторзі... Але, пам'ятаю, найбільше цікавила мене одна думка, що потім невідчепно напосідалася на мене весь час мого життя в острозі,— думка почасти нерозв'язна, нерозв'язна для мене й тепер: це про нерівність покарання за одні й ті самі злочини. Щоправда, й злочинів не можна порівняти одного з одним, навіть приблизно. Наприклад: і один, і другий убили людину; зважено всі обставини обох справ; і в тій, і в тій справі виходить майже одна кара. А тим часом подивіться, як різняться злочини. Один, приміром, зарізав людину так, за ніщо, за цибулину: вийшов на дорогу, зарізав мужика проїжджого, а в нього й усього одна цибулина. "Що ж, батьку! Ти мене посилав на здобич: ось я мужика зарізав і саму цибулину знайшов".— "Дурню! Цибулина — вже копійка! Сто душ — сто цибулин, от тобі й карбованець!" (Острожна легенда). А другий убив, боронячи від похітливого тирана честь нареченої, сестри, дочки. Один убив, бувши бродягою, обложений цілим полком сищиків, захищаючи свою волю, життя, нерідко вмираючи від голодної смерті; а другий ріже маленьких дітей з приємності різати, почувати на своїх руках їхню теплу кров, натішитися їхнім страхом, їхнім останнім голубиним трепетом під самим ножем. І що ж? І той, і той ідуть на ту саму каторгу.

Щоправда, є варіації в строках присуджених кар. Але варіацій цих порівняно небагато; а варіацій в одному й тому самому роді злочинів —'безліч. Що вдача, то й варіація. Та припустімо, що приімирити, стерти цю різницю неможливо, що це свого роду нерозв'язна задача — квадратура кола, припустімо так!1 Але коли б навіть цієї нерівності й не було,— погляньте на іншу різницю, на різницю в самих наслідках кари... Ось людина, яка на каторзі чевріє, тане, мов свічка; і ось інша, котра до каторги й не знала навіть, що є на світі таке превеселе життя, такий приємний клуб хвацьких товаришів. Еге, приходять до острогу й такі. Ось, приміром, людина освічена, з розвиненим сумлінням, з свідомістю, з серцем. Самий біль власного її серця, раніш за всякі кари, вб'є її своїми муками. Ця людина сама себе засудить за свій злочин нещадніше, безжальніше, ніж найгрізніший закон. А ось поруч з нею інша, що за всю каторгу й разу навіть не подумає про вбивство, яке вчинила. Вона навіть вважає себе правою. А бувають і такі, котрі навмисне чинять злочини,

щоб тільки потрапити на каторгу і тим звільнитися від незрівнянно більш каторжного життя на волі. Там людина жила до краю принижена, ніколи не наїдалася досита і працювала на свого антрепренера з ранку до ночі; а на каторзі робота легша, ніж дома, хліба вдосталь і такого, якого людина ще й не бачила; святами м'ясо, є подаяния, є можливість заробити копійчину. А товариство? Люд пройда, спритний, усе знає; і ось людина дивиться на своїх товаришів із шанобливим подивом; вона ще ніколи не бачила таких; вона вважає їх за найвище товариство, яке тільки може бути на світі. Невже кара для цих двох однаково відчутна? А втім, чого морочитися нерозв'язними питаннями! Б'є барабан, час по казармах.

IV. ПЕРШІ ВРАЖЕННЯ

Почалася остання перевірка. Після цієї перевірки замикали казарми, кожну осібним замком, і арештанти лишалися замкнені аж до світу.

Перевірку провадив унтер-офіцер з двома солдатами. Для цього арештантів шикували часом надворі, і приходив караульний офіцер. Але частіше всю цю церемонію відбували хатнім способом: перевіряли по казармах. Так було й тепер. Перевіряльники часто помилялись, збивалися

з ліку, ішли і знов поверталися. Нарешті, сердешні караульні долічилися до бажаного числа й замкнули казарму. В ній містилося чоловік до тридцяти арештантів, збитих досить тісно на нарах. Спати було ще рано. Кожен, очевидно, мусив щось робити.

З начальства в казармі лишався тільки сам інвалід, про якого я вже згадував раніше. В кожній казармі був також старший з арештантів, якого призначав сам плац-майор, за гарну, зрозуміло, поведінку. Дуже часто траплялося, що й старші попадалися на серйозних вчинках; —тоді їх сікли, негайно розжалували в молодші і заміняли іншими. В нашій казармі старшим був Яким Якимович, котрий, на мій подив, не раз

покрикував на арештантів. Арештанти відповідали йому звичайно глузуванням. Інвалід був розумніший за нього і ні до чого не втручався, а якщо й траплялося йому коли порушити язиком, то не більше як з пристойності, для годиться. Він мовчки сидів на своїй койці й шив чоботи. Арештанти майже зовсім на нього не зважали.

Цього першого дня мого острожного часу я зробив одне спостереження і згодом пересвідчився, що воно правдиве. А саме: що всі неарештанти,'хоч би хто вони були, починаючи з тих, хто мав безпосередній зв'язок з арештантами, як-от: конвойних, караульних солдатів, і до всіх взагалі, хоч чимось причетних до каторжного побуту,— якось перебільшено дивляться на арештантів. Наче вони кожну мить стурбовано чекають, що арештант ні-ні та й кинеться на когось із них з ножем. Але що особливо варте уваги — самі арештанти усвідомлювали, що їх бояться, і це, видимо, надавало їм чогось подібного до куражу. А тим часом найкращий начальник для арештантів буває саме той, що їх не боїться. Та й взагалі, невважаючи на кураж, самим арештантам багато приємніше, коли до них мають довіру. Цим їх можна навіть привернути до себе. За моє острожне життя траплялося, хоч і надзвичайно рідко, що хтось із начальства заходив до острогу без конвою. Треба було бачити, як це вражало арештантів, і вражало з гарного боку. Такий безстрашний відвідувач усякчас викликав до себе повагу, і коли б навіть справді могло статися щось погане, то при ньому воно б не сталося. Страх перед арештантами існує всюди, де тільки є арештанти, і, далебі, не знаю, з чого власне він виникає. Деяка підстава для нього, звісно, є, починаючи від зовнішнього вигляду арештанта, визнаного розбійника; крім того, кр^кед,

хто підходить до каторги, почуває, що вся ця купа людей зібралася тут не своєю охотою та що ніякими заходами живої людини не можна 'Зробити трупом: вона лишиться з почуттями, з жадобою помсти й життя, з пристрастями й з потребами вдовольнити їх. Та все ж я цілком певен, що боятися арештантів нема чого. Не так легко й не так скоро кидається людина з ножем на іншу людину. Одно слово, якщо й можлива небезпека, якщо вона й буває коли, то такі нещасні випадки дуже

нечасті, і можна просто зробити висновок, що вона незначна. Зрозуміло, я кажу тепер тільки про арештантів рішених, серед котрих є навіть багато таких, які раді, що добулися, нарешті, до острогу (таке гарне буває іноді життя нове!), отже, схильні жити спокійно й мирно; та, крім того, й справді неспокійним з-поміж своїх самі не дадуть багато куражитися. Кожен каторжний, хоч який сміливий та зухвалий, боїться всього на каторзі. А підсудний арештант — інша річ. Цей справді здатен кинутися на сторонню людину так, ні за що, єдино тому, скажімо, що він завтра мусить виходити на кару; а якщо затіється нова справа, то відсунеться, отже, й кара. Тут є причина, мета нападу: це — "змінити свою долю" за всяку ціну і якнайшвидше. Я навіть знаю один такий дивний психологічний випадок.

У нас в острозі, у військовому розряді, був один арештант, з солдатиків, не позбавлений громадянських прав, засуджений років на два в острог, страшенний фанфарон і неабиякий боягуз. Взагалі фанфаронство та боягузтво подивуються в російському солдаті надзвичайно рідко. Наш солдат виглядає завсіди таким занятим, що хоч би й хотів, то йому не було б часу фанфаронити. Але коли вже він фанфарон, то мало не завжди гультяй і боягуз. Дутов (прізвище арештанта) відбув, нарешті, свій коротенький строк і вийшов знову в лінійний батальйон. Та що всі подібні до нього, послані в острог на виправлення, в ньому остаточно розбещуються, то й трапляється звичайно так, що, побувши на волі щонайбільше два-три тижні, вони знов ідуть під суд і повертаються до острогу назад, тільки вже не на два чи на три роки, а в "постійний" розряд на п'ятнадцять або на двадцять років. Так і сталося. Тижнів за три по виході з острогу Дутов украв з-під замка; поверх того нагрубіянив і на-шурубурив. його віддали під суд і засудили до суворого покарання. Перелякавшись наступної кари до неможли-<вості, до останньої міри, як найжалюгідніший боягуз,

він напередодні того дня, коли мали прогнати його крізь стрій, кинувся з ножем на караульного офіцера, що увійшов до арештантської кімнати. Він, звісно, дуже добре розумів, що таким вчинком надзвичайно посилить свій вирок і строк каторжної роботи. Та розрахунок був саме

той, що цим хоч на кілька днів, хоч на кілька годин віддалить страшну хвилину кари! Він такий був боягуз, що, кинувшись з ножем, навіть не поранив офіцера, а зробив усе для проформи, тільки на те, щоб виник новий •злочин, за який би його знову судили.

Хвилина перед карою, зрозуміло, жахлива для присудженого до кари, і мені за кілька років довелося бачити чимало підсудних напередодні фатального для них дня. Звичайно я зустрічався з підсудними арештантами в госпіталі, в арештантських палатах, коли лежав хворий, а це траплялося частенько. Всі арештанти по всій Росії знають, що найжалісливіші до них люди — лікарі. Вони ніколи не роблять між арештантами різниці, як мимохіть роблять майже всі сторонні, опріч хіба самого тільки простого народу. Той ніколи не корить арештанта за його злочин, хоч би який жахливий він був, і прощає йому все за кару, яку він витерпів, і взагалі за нещастя. Недурно ж весь народ по всій Росії називає злочин нещастям, а злочинців нещасними. Це глибоко знаменне визначення. Воно тим важливіше, що зроблено його несвідомо, інстинктивно. А лікарі — багато коли справжній захисток для арештантів, особливо для підсудних, яких тримають у тяжчих умовах, ніж рішених... І от підсудний, вирахувавши, коли ймовірно настане жахливий для нього день, часто йде до госпіталю, бажаючи хоч скіль-ки-будь віддалити тяжку хвилину. Коли ж він виписується назад, майже певно знаючи, що фатальний день завтра, то мало не завсіди буває сильно схвильований. Деякі намагаються з самолюбства приховати свої почуття, але невправний, напускний кураж не обдурює їхніх товаришів. Усі розуміють, що діється, і мовчать з людинолюбства. Я знав одного арештанта, молодого чоловіка, вбивцю, з солдатів, засудженого на повне число палок. Він так спав з духу, що напередодні кари вирішив випити кришку горілки, настоявши її на табаці. До речі: горілка усякчас буває в підсудного арештанта перед карою. її проносять ще задовго до строку, добувають за великі гроші, і підсудний швидше півроку відмовлятиме собі найнеобхіднішого, але збере потрібну суму на чверть штофа горілки, щоб випити її за чверть

години до кари. Між арештантами взагалі існує переконання, що захмелілий не так І боляче відчуває канчук чи палки. Але я відхилився від оповіді. Сердешний парубок, випивши свою кришку горілки, справді зробився одразу хворий; він почав блювати з 'кров'ю, і його відвезли до госпіталю майже непритомного. Це блювання так підірвало його груди, що за кілька днів у нього виявилися ознаки справжніх сухот, від яких він за півроку й помер. Лікарі, що лікували його від сухот, не знали, з чого вони сталися.

Та, розповідаючи про малодушність, яку часто виявляють злочинці перед карою, я мушу додати, що деякі з них, навпаки, вражають спостерігача незвичайною безстрашністю. Я пам'ятаю кілька прикладів відваги, що доходила до якоїсь нечутливості, і приклади ці були не такі вже й рідкісні. Особливо пам'ятаю я мою зустріч з одним страшним злочинцем. Одного літнього дня розійшлась в арештантських палатах чутка, що ввечері каратимуть відомого розбійника Орлова, з втікачів-солда-тів, а після покарання приведуть до палат. Хворі арештанти, дожидаючи Орлова, запевняли, що покарають його жорстоко. Всі були трохи схвильовані, та й я, признаюсь, чекав на появу лихозвісного розбійника теж із надзвичайною цікавістю. Давно вже я чув про нього чудеса. Це був лиходій, яких мало: він спокійно різав старих і дітей,— людина з страшною силою волі й з гордою свідомістю своєї сили. Він признався в багатьох убивствах і був засуджений на кару палками крізь стрій. Привели його аж увечері. В палаті було вже поночі, і засвітили свічки. Орлов був майже непритомний, страшенно блідий, з густим, скуйовдженим, чорним як смола волоссям. Спина його спухла й була криваво-синього кольору. Всю ніч поралися коло нього арештанти, міняли йому воду, перевертали його з боку на бік, давали ліки, так, наче вони доглядали своїх кревних чи якогось свого благодійника. Другого ж дня він цілком очутів, ще й пройшовся разів зо два по палаті! Це мене вразило: він же дістався до госпіталю надто кволий і змучений. Він відбув зараз цілу половину всього призначеного йому числа палок. Лікар зупинив екзекуцію тільки тоді, коли помітив, що дальше покарання загрожувало злочинцеві неминучою смертю. Опріч того, Орлов був малий на зріст і-кволої будови та ще й виснажений довгим перебуванням під

судом. Кому доводилося зустрічати коли-небудь Підсудних арештантів, той, певно, надовго запам'ятав

їхні виснажені, худі й бліді обличчя, гарячковий погляд. І все ж Орлов поправлявся хутко. Очевидно, внутрішня, душевна його енергія дуже допомагала натурі. Справді, це була людина не зовсім звичайна. З цікавості я познайомився з Орловим ближче і цілий тиждень вивчав його. Рішуче можу сказати, що за все життя я ніколи не зустрічав людини з більш сильним, більш залізним характером, ніж він. Я бачив уже раз, у Тобольську, одну таку знаменитість, одного колишнього отамана розбійників. Той був цілком дикий звір, і ви, стоячи біля нього й ще "не знаючи, хто він, інстинктом уже відчували, що коло вас страшна істота. Але в тому жахало мене духовне отупіння. Плоть так заволоділа всіма його душевними властивостями, що ви з першого погляду на його обличчя бачили: тут лишилася сама тільки дика жадоба тілесних насолод, любострастя, плотолюбність. Я певен, що Коренєв — ім'я того розбійника — навіть занепав би духом і трепетав би від страху перед карою, дарма що здатний був різати навіть не поморщившись. Цілковита протилежність йому був Орлов. Тут була навіч повна перемога над плоттю. Видно було, що ця людина могла повелівати собою безмежно, зневажала всякі муки й кари і не боялася нічого в світі. В ній ви бачили саму безкраю енергію, жадобу діяльності, жадобу помсти, жадобу осягти намічену мету. Між іншим, мене вразила дивна пиха Орлова. Він на все дивився якось неймовірно спогорда, але зовсім не силкуючись звестися на ходулі, а так якось природно. Я гадаю, не було істоти в світі, що могла б вплинути на нього самим авторитетом. На все він дивився якось несподівано спокійно, мовби не було нічого на світі, що могло б його здивувати. І хоч він цілком розумів, що інші арештанти ставляться до нього з повагою, але нітрохи не хизувався перед ними. А тим часом пиха й зарозумілість властиві майже всім арештантам без винятку. Був він дуже недурний і якось дивно відвертий, хоч зовсім не балакливий. На мої запитання він просто відповідав мені, що жде одужання, щоб швидше відбути кару до краю, та що спочатку, перед карою, він боявся, що не знесе її. "А тепер,— додав він, підморгнувши мені оком,— справа вирішена. Відбуду ті удари, що лишилися, і зараз же мене вирядять з

партією до Нерчинська, а я з дороги втечу! Неодмінно втечу! От коли б тільки мерщій спина зажила!" — І всі ці п'ять днів жадібно ждав, коли можна буде проситися на виписку. А дожидаючи, бував часом дуже сміхотливий і веселий.

Я пробував заходити з ним у розмову про його пригоди. Він трохи хмурився при цихі розпитуваннях, проте відповідав завсіди одверто. Коли ж збагнув, що я добираюся до його сумління та добиваюсь у ньому хоч сякого-такого каяття, то глянув на мене з такою зневагою й пихою, ніби я раптом став у його очах якимсь маленьким, дурненьким хлопчиком, що з ним не можна й розмовляти, як з дорослими. Аж наче жалість до мене відбилася на обличчі його. За хвилину він зареготав з мене най-простодушнішим сміхом, без найменшої іронії, і, я певен, лишившися наодинці та згадуючи мої слова, він, можли-. во, не раз заходжувався сам собі сміятися. Нарешті, він виписався, хоч спина ще й не зовсім піджила; я теж того разу пішов на виписку, і з госпіталю нам довелося повертатись разом: мені в острог, а йому в кордегардію біля нашого острогу, де його держали й перше. Прощаючись, він потис мені руку, і це було знаком його високої довіри. Я думаю, він зробив це тому, що був вельми вдоволений із себе й з даної хвилини. По суті, він не міг не зневажати мене і неодмінно мусив дивитися на мене, як на істоту покірливу, слабку, жалюгідну і з усякого погляду перед ним нижчу. А ранком його вивели на кару вдруге...

Коли замкнули нашу казарму, вона раптом набрала якогось особливого вигляду — вигляду справжнього житла, домашнього вогнища. Тільки тепер я міг бачити арештантів, моїх товаришів, зовсім як дома. Вдень унтер-офіцери, караульні та взагалі начальство можуть щохвилини прибути до острогу, а тому всі мешканці острогу якось і поводяться інакше, мовби не цілком заспокоївшись, мовби щомить чекаючи чогось, перебуваючи в якійсь тривозі. А тільки-но замкнули казарму, всі зараз же спокійно розташувалися, кожен на своєму місці, і майже кожен узявся до якогось рукоділля. Казарма раптом освітилася. Кожен мав свою свічку й свій свічник, здебільшого дерев'яний. Хто сів тачати чоботи, хто шити якусь одежину. Мефітичне повітря казарми з

години на годину густішало. Купка гуляк навпочіпки засіла за карти в куточку перед розстеленим килимом. Майже в кожній казармі був такий арештант, який тримав у себе аршинний благенький килимок, свічку й неймовірно засмальцьовані, масні карти. Все це разом називалося: майдан. Власник одержував плату з гравців, копійок п'ятнадцять за ніч; тим він і промишляв. Гравці грали звичайно в .три листи, в гірку тощо. Всі ігри були азартні. Кожен

гравець висипав перед себе купу мідних грошей — усе, що в нього було в кишені, і вставав з почіпок, тільки програвшись до решти або обігравши товаришів. Гра кінчалася пізно вночі, а іноді тривала до світу, до самої тієї хвилини, коли відчиняли казарму. В нашій кімнаті, так само як і по всіх інших казармах острогу, повсякчас бували злидарі, байгуші, ті, що попрограваліся та попропивалися, або так просто, з натури злидарі. Я кажу "з натури" і особливо натискую на цей вираз. Справді, скрізь у народі нашому, за будь-якої обстановки, за будь-яких умов, завсіди є й існуватимуть деякі дивовижні особи, смирні й часто дуже нелініві, але такі, кому вже доля призначила на віки вічні залишатися злидарями. Вони завсіди бурлаки, вони завсіди нечупари, вони завсіди виглядають якимись забитими й чимось пригніченими і завсіди перебувають у когось за попихачів, у когось на побігеньках, звичайно в гуляк або в таких, що раптом розбагатіли чи піднеслися. Кожен почин, кожна ініціатива — для них горе й тягар. Вони немовби й народилися з тією умовою, щоб нічого не починати самим і тільки слугувати, жити не своєю волею, танцювати під чужу дудку; їхнє призначення — виконувати саме чуже. На додаток до всього жодні обставини, жодні перевороти не можуть їх збагатити. Вони завсіди злидарі. Я помітив, що такі особи є й не в самому тільки народі, а й у всіх товариствах, станах, партіях, журналах і асоціаціях. Отак бувало і в кожній казармі, в кожному острозі, і щойно тільки збирався майдан, як один із таких негайно підходив прислуговувати. Та й взагалі жоден майдан не міг обійтися без прислужника. Звичайно його наймали гравці всі гуртом, на всю ніч, копійок за п'ять сріблом, а головним його обов'язком було стояти всю ніч на варті. Здебільшого він мерз годин шість або сім поночі, в сінях, на тридцятиградусному морозі, прислухаючись до кожного стуку, до

кожного дзвону, до кожного кроку надворі. Плац-майор або караульні іноді досить пізно вночі з'являлися в острог, входили тихо і застуку-вали й гравців, і працюючих, і зайві свічки, котрі можна було бачити ще знадвору. Принаймні коли раптом починав брязкати замок на дверях із сіней надвір, було вже запізно ховатися, гасити свічки й лягати на нари. Та що вартовому прислужникові боляче перепадало після того від майдану, то такі промахи траплялися надзвичайно рідко. П'ять копійок, звісно, смішно-мізерна плата, навіть і для острогу; але мене завсіди вражала

в острозі суворість та безжалісність наймачів, і в цьому, і в усіх інших випадках. "Гроші взяв, то й слугуй!" Це був аргумент, що не припускав жодних заперечень. За виданий гріш наймач брав усеі що міг брати, брав, коли змога, зайве та ще вважав, що він робить ласку найнятому. Гуляка, п'яний, який без ліку кидає гроші праворуч і ліворуч, неодмінно обдурював у рахунках свого прислужника, і це я помітив не в одному острозі, не в одного майдану.

Я сказав уже, що в казармі майже всі посідали щось робити: крім гравців, було щонайбільше п'ять чоловік зовсім гулящих; вони зараз же полягали спати. Моє місце на нарах було біля самих дверей. По другий бік нар, голова до голови зо мною, містився Яким Якимович. Години до десятої чи до одинадцятої він працював, клеїв якийсь різнокольоровий китайський ліхтарик, замовлений йому в місті, за досить добру плату. Ліхтарик він робив майстерно, працював методично, не відриваючись; скінчивши роботу, він старанно поприбирав усе, розіслав свій сінничок, помолився богу і благонравно улігся на свою постіль. Благонравність та порядок він доводив, видимо, до найдріб'язковішого педантизму; очевидно, він мусив вважати себе за надзвичайно розумну людину, як і взагалі всі тупі й обмежені люди. Не сподобався він мені з першого ж дня, хоч, пам'ятаю, того першого дня я про нього багато думав і все дужче дивувався, що така особа, замість робити успіхи в житті, опинилася в острозі. Далі мені не раз доведеться говорити про Якима Якимовича.

Але опишу коротко весь склад нашої казарми. В ній доводилося мені жити багато років, і це все були мої майбутні співмешканці й товариші. Зрозуміло, що я вдивлявся в них з жадібною цікавістю. Ліворуч від мого місця на нарах містилася купка кавказьких горців, присланих здебільшого за грабунки і на різні строки. їх було: двоє лезгинів, один чеченець та троє дагестанських татар. Чеченець був похмура й понура істота; майже ні з ким не розмовляв і все позирав круг себе з ненавистю, спідлоба й з ущипливою злісно-глузливою усмішкою. Один з лезгинів був уже старий, з довгим, тонким, горбатим носом, неприторенний розбійник на вигляд. Зате другий, Нурра, справив на мене з першого ж дня пре-втішне, премиле враження. Він був ще нестарий, на зріст невисокий, збудований, як геркулес, цілковитий блондин з-ясно-голубими очима, кирпатий, з обличчям чухонки й з кривими, ногами від постійної колись їзди верхи. Все тіло Нурри було порубане, поранене штиками й кулями. На Кавказі він був мирний, але раз у раз їздив нишком до немирних горців і звідти разом із ними робив набіги на росіян. На каторзі його всі любили. Він був завсіди веселий, привітний до всіх, працював без ремства, був спокійний і ясний, хоч часто з обуренням дивився на гидотність і бруд арештантського життя й обурювався до шалу з усякого злодійства, шахрайства, пиятики й узагалі всього, що було нечесне; проте сварок не затівав і тільки відвертався з обуренням. Сам він за всю свою каторгу не вкрав нічого, не зробив жодного негарного вчинку. Був він надзвичайно богомільний. Молитви виконував ретельно; перед магометанськими святами постив як фанатик і цілі ночі вистоював на молитві. Його всі любили і в чесність його вірили. "Нурра — лев",— казали арештанти; так за ним і лишилася назва лева. Він був цілком певен, що, коли скінчить визначений строк на каторзі, його повернуть додому на Кавказ, і жив тільки цією надією. Мені здається, він би вмер, коли б її втратив. Першого ж мого дня в острозі я виразно помітив його. Не можна було не помітити його доброго, сповненого симпатії обличчя серед злих, похмурих та глузливих облич інших каторжних. У перші ж півгодини, як я прийшов на каторгу, він, проходячи повз мене, поплескав по плечу, добродушно сміючись мені в очі. Я не міг спершу збагнути, що це значило. А розмовляв він по-російському дуже погано. Незабаром після того він знову підійшов до мене і знову, усміхаючись, приязно вдарив

мене по плечу. Потім знову й знову, і так тривало три дні. Це значило з його боку, як догадався я та й довідався потім, що йому шкода мене, що він відчуває, як мені важко знайомитися з острогом, хоче виявити мені свою дружбу, підбадьорити мене й упевнити в своєму заступництві. Добрий і наївний Нурра!

Дагестанських татар було троє, і всі вони були рідні брати. Два з них були вже літні, але третій, Алей, мав не більше як двадцять два роки, а на вигляд, то й ще менше. Його місце на нарах було поряд зо мною. Його прекрасне, відкрите, розумне і водночас добродушно-наївне обличчя з першого погляду привернуло до нього моє серце, і я дуже радий був, що доля послала мені його, а не кого іншого за сусіду. Вся душа його відбивалася на його вродливому, можна навіть сказати — прекрасному обличчі. Усмішка його була така довірлива, така-ди-

тячо простодушна; великі чорні очі були такі лагідні, такі ласкаві, що, дивлячись на нього, я завсіди відчував особливу втіху, навіть полегкість в тузі й журбі. Я кажу не перебільшуючи. Дома старший брат його (старших братів у нього було п'ять; два інші потрапили на якийсь завод) одного разу звелів йому взяти шаблю й сідати на коня, щоб їхати разом у якусь експедицію. Повага до старших у родинах горців така велика, що хлопець не тільки не насмів, ба навіть і не подумав спитати, куди вони вирушають? А ті й за потрібне не вважали сказати йому про це. Всі вони їхали на розбій, підстерегти на дорозі багатого вірменського купця й пограбувати його. Так і сталося: вони порізали конвой, зарізали вірменина й розграбували його товар. Але злочин відкрився: їх забрали всіх шістьох, судили, довели провину, покарали й заслали на Сибір, на каторжні роботи. Вся милість, яку зробив суд для Алея, був зменшений строк покарання: його заслали на чотири роки. Брати дуже любили його і швидше якоюсь батьківською, ніж братньою любов'ю. Він був їм утіхою в їхньому засланні, і вони, звичайно похмурі й понурі, завсіди усміхалися, на нього дивлячись, і коли забалакували з ним (а розмовляли вони з ним дуже мало, немовби досі вважаючи його за хлопчика, з котрим годі розмовляти про серйозне), то суворі обличчя їхні розгладжувалися, і я вгадував, що вони з ним мовляють про щось жартливе, майже дитяче,

принаймні вони завсіди перезиралися й добродушно посміхалися, коли, бувало, вислухають його відповідь. А сам він майже не смів забалакувати з ними: така велика була його почтивість. Важко уявити собі, як цей хлопчик міг через весь час своєї каторги зберегти в собі таку лагідність серця, розвинути в собі таку сувору чесність, таку задушевність, симпатичність, не загрубіти, не розбеститися. А втім, це була сильна й гармонійна натура, попри всю свою видиму лагідність. Згодом я добре пізнав його. Він був цнотливий, як чисте дівчатко, і чийсь паскудний, цинічний, брудний або несправедливий, насильний вчинок в острозі запалював вогонь обурення в його прекрасних очах, що робилися з того ще прекрасніші. Але він уникав сварок та лайки, хоч був загалом не з таких, котрі дали б скривдити себе безкарно, і вмів за себе постояти. А сваритися він ні з ким не сварився: його всі любили і всі пестували. Зо мною він був спочатку тільки ввічливий. Та помалу-малу я став з ним розмовляти; за кілька місяців він вивчився добре розмовляти

по-російському, чого брати його не добилися за весь час своєї каторги. Він мені здався надзвичайно розумним хлопцем, надзвичайно скромним і делікатним, котрий навіть багато вже міркував. Взагалі скажу заздалегідь: я вважаю, що Алей був істота далеко не звичайна, і згадую про зустріч із ним як про одну з найкращих зустрічей у моєму житті. € натури такі прекрасні зроду, такі нагороджені богом, що навіть сама думка про те, що вони можуть коли-небудь змінитися на гірше, вам здається ^неможливою. За них ви усякчас спокійні. Я й тепер спокійний за Алея. Де-то він тепер?..

Одного разу, через довгий уже час по моєму прибутті в острог, я лежав на нарах і думав про щось дуже важке. Алей, завсіди роботящий і працьовитий, того разу нічого не робив, хоч було ще рано спати. Але в них саме тоді було своє мусульманське свято, і вони не працювали. Він лежав, заклавши руки за голову, і теж про щось думав. Зненацька він спитав мене:

— Що, тобі дуже тепер важко?

Я оглянув його з цікавістю, і мені здалося дивним це бистре пряме запитання від Алея, завсіди делікатного, завсіди розбірливого, завсіди розумного серцем; та, глянувши уважніше, я побачив на його обличчі стільки нудьги, стільки муки від спогадів, що зараз же збагнув: йому самому було дуже важко і саме цієї хвилини. Я висловив йому свій здогад. Він зітхнув і сумно усміхнувся, Я любив його усмішку, завжди ніжну й сердечну. Крім того, усміхаючись, він виставляв два ряди перлистих зубів, красі яких могла б позаздрити найперша красуня в світі.

— Що, Алею, ти, мабуть, думав зараз про те, як у вас в Дагестані святкують це свято? Мабуть, там гарно?

— Еге,— відповів він захоплено, і очі його заясніли.— А чому ти знаєш, що я думав про це?

— Ще б пак не знати! Що, там краще, ніж тут?

— О! Нащо ти це кажеш...

— Які, мабуть., тепер у вас квіти, який рай!..

— О-ох, і не кажи ліпше.— Він був дуже схвильований.

— Слухай, Алею, в тебе була сестра?.

— Була, а нащо тобі?

— Мабуть, красуня вона, коли на тебе схожа.

— Що на мене! Вона така красуня, що в усьому Дагестані нема кращої. Ой яка красуня моя сестра! Ти не бачив такої! В мене й мати красуня була.

— А любила тебе мати?

— Ой! Що ти кажеш! Вон_а, мабуть, вмерла тепер з г.оря за мною. Я улюблений (був у неї син. Вона мене більше за сестру, більше за вфіх любила... Вона до мене сьогодні вві сні приходила й Н|адо мною плакала.

Він замовк і того вечора вже й слова більше не мовив. Але відтоді він раз у раз шукав розмови зо мною, хоча сам ніколи не починав її перший з пошани, яку не знати чому до мене почував. Зате дуже бував радий, коли я звертався до нього. Я розпитував його про Кавказ, про його колишнє життя. Брати не боронили йому зо мною розмовляти, ба їм навіть приємне було це. Вони теж, бачачи, що я дедалі більше люблю Алея, стали до мене багато ласкавіші.

Алей допомагав мені в роботі, услуговував мені, чим міг, у казармах, і видно було, що йому дуже приємно хоч чим-будь полегшити мене й догодити мені, і в цьому намаганні догодити не було й найменшого приниження або шукання якоїсь вигоди, а тепле, дружнє почуття до мене, якого він уже й не приховував. Між іншим, він мав багато здібностей механічних; він вивчився досить добре шити білизну, тачав чоботи, а згодом навчився, скільки міг, столярства. Брати хвалили його й пишалися ним.

— Слухай, Алею,— сказав я йому одного разу,— чом ти не вивчишся читати й писати по-російському? Знаєш, як це може колись здатися тобі тут, у Сибіру?

— Дуже хочу. Та в кого вивчитись?

— Хіба мало тут письменних! Коли хочеш, я тебе вивчу?

— Ой вивчи, будь ласка! — і він аж підвівся на нарах та з благанням склав руки, дивлячись на мене.

Ми розпочали наступного ж вечора. В мене був російський переклад Нового завіту — книга, не заборонена в острозі. Без абетки, по самій цій книзі, Алей за кілька тижнів вивчився дуже добре читати. Місяців через три він уже цілком розумів книжну мову. Він навчався з запалом, з захватом.

Якось ми прочитали з ним усю нагірну проповідь. Я помітив, що деякі місця в ній він промовляв ніби з особливим почуттям.

Я спитав його, чи подобається йому те, що-він прочитав.

Він швидко глянув, і обличчя його зашарілось.

— Авжеж! — відповів він;—— Авжеж, Іса святий— пророк. Іса божі слова казав. Як гарно!

— Що ж тобі найбільше подобається?

— А де він каже: прощай, люби, не кривдь і ворогів люби. Ой як гарно він каже!

Він обернувся до братів, які прислухалися до нашої розмови, і з запалом став їм щось казати. Вони довго й серйозно розмовляли поміж себе і ствердно похитували головами. Потім з важно-прихильною, тобто суто мусульманською усмішкою (яку я так люблю і саме люблю важність цієї усмішки) звернулися до мене й підтвердили: що Іса був божий пророк і що він робив великі чуда; що він зробив із глини птаха, дмухнув на нього, і той полетів... та що й у них у книгах це написано. Кажучи це, вони були цілком певні, що роблять мені велику приємність, вихваляючи Ісу, а Алей був аж щасливий, що брати його вирішили і схотіли зробити мені цю приємність.

Письмо в нас пішло теж надзвичайно успішно. Алей добув паперу (і не дозволив мені купити його за мої гроші), пер, чорнила і за яких два

місяці вивчився чудово писати. Це навіть вразило його братів. Гордощам та задоволенню їхньому не було меж. Вони не знали, чим віддячити мені. На роботах, якщо нам траплялося працювати разом, вони навперебій допомагали мені і вважали це за щастя собі. Я вже не кажу про Алея. Він любив мене, можливо так само, як і братів. Ніколи не забуду, як він виходив з острогу. Він відвів мене за казарму і там кинувся мені на шию й заплакав. Ніколи перше він не цілував мене й не плакав. "Ти для мене стільки зробив, стільки зробив,— казав він,— що батько мій, мати мені б стільки не зробили: ти мене людиною зробив, бог заплатить тобі, а я тебе ніколи не забуду..."

Де-то, де-то тепер мій добрий, милий, милий Алей!..

Крім черкесів, у казармах наших була ще ціла купка поляків, що становили зовсім окрему сім'ю, яка не водилася з іншими арештантами. Я сказав уже, що за їхню відокремленість, їхню ненависть до каторжних росіян їх своєю чергою ненавиділи всі. Це були натури змучені, хворі; їх було чоловік шість. Деякі з них були люди освічені; про них я говоритиму окремо й докладно згодом. У них же я іноді, в останні роки мого життя в острозі, діставав деякі книжки. Перша книжка, яку я прочитав, справила на мене сильне, дивне, особливе враження. Про ці враження я коли-небудь скажу окремо. Для мене вони надто цікаві, і я певен, що багато кому будуть вони зов-

сім незрозумілі. Не переживши, не можна судити про деякі речі. Скажу одне: моральні страждання тяжчі за всі муки фізичні. Простолюдин, потрапляючи на каторгу, приходить у своє товариство, може, навіть ще в більш розвинене. Він утратив, звичайно, багато — батьківщину, родину, все, але оточення його лишається те саме. Людина освічена, що за законом дістає однакову кару з простолюдином, часто втрачає незрівнянно більше за,нього. Вона мусить задушити в собі всі свої потреби, всі звички; перейти в оточення для неї недостатнє, мусить привчитися дихати не тим повітрям... Це,— риба, витягнута з води на пісок... І часто однакова для всіх за законом кара обертається для неї на

тяжчу вдесятеро. Це істина... навіть коли б ішлося про самі матеріальні звички, якими треба пожертвувати.

Але поляки становили окрему цілісну купку. їх було шестеро, і вони були вкупі. З усіх каторжних нашої казарми вони любили самого тільки жида, і, може, єдино через те, що він їх розважав. А втім, нашого жидка любили навіть і інші арештанти, хоч геть усі без винятку глузували з нього. Він був у нас один, і я й тепер не можу згадати про нього без сміху. Щоразу, як я дивився на.нього, мені завсіди спадав на думку Гоголів жидок Янкель, із "Тараса Бульби", котрий, роздягнувшись, щоб іти на ніч із своєю жидівкою до якоїсь шафи, враз страшенно став скидатися на курча. Ісай Хомич, наш жидок, був нестеменнісінько як те обскубане курча. Він був уже немолодий, років під п'ятдесят, маленький на зріст і слабосилий, хитренький і водночас зовсім дурний. Він був зухвалий і зарозумілий і разом із тим страшенний боягуз. Весь він був у якихось зморшках, і на лобі й на щоках його були тавра, накладені йому на ешафоті. Я ніяк не міг збагнути, як міг він витримати шістдесят канчуків. Прийшов він до нас обвинувачений в убивстві. В нього був схований рецепт, котрий йому доставили від лікаря його жидки зараз же після ешафота. За цим рецептом можна було дістати таку мазь, що від неї тижнів за два могли зійти його тавра. Вжити цієї мазі в острозі він не смів і очікував кінця своєї дванадцятирічної каторги, після якої, вийшовши на поселення, намірявся неодмінно скористуватися рецептом. "А то не мозна буде зенитися,— сказав він мені якось,— а я неодмінно хоцу зенитися". Ми з ним були великі друзі. Він завсіди бував у чудовому настрої. На каторзі жилося ..йому легко; він був ювелір, був завалений роботою

з міста, де не було ювеліра, і в такий спосіб звільнився від важких робіт. Звісно, він був одночасно лихвар і всій каторзі давав під проценти та застави гроші. Він прийшов на каторгу перше, ніж я, і один із поляків докладно описував мені його прибуття. Це прекумедна історія, яку я розповім згодом; про Ісая Хомича я говоритиму ще не раз.

Інший люд у нашій казармі був: чотири старообряд-

ських слобід; два-три малороси, похмурі люди; молоденький каторжний, з тоненьким личком і з тоненьким носиком, років двадцяти трьох, який убив уже вісім душ; купка фальшивих монетників, з них один — потішник усієї нашої казарми; і, нарешті, кілька похмурих і понурих осіб, голених і спотворених, мовчазних і заздрісних, що з ненавистю дивилися спідлоба круг себе й намірялися так дивитися, хмуритися, мовчати й ненависничати ще довгі роки,— весь час своєї каторги. Все це тільки майнуло перед мене того першого, безрадісного вечора мого нового життя,— майнуло серед диму й кіптяви, серед лайок і невимовного цинізму, в мефітичному повітрі, при брязкові кайданів, серед прокльонів та безсоромного реготу. Я ліг на голих нарах, поклавши в голови свій одяг (подушки в мене ще не було), накрився кожухом, але довго не міг заснути, хоч і був весь змучений і зламаний від усіх страхітливих і несподіваних вражень цього першого дня. Та нове життя моє щойно тільки починалося. Багато чого ждало ще мене попереду, про що я ніколи не думав, про що й не гадав...

Три дні пізніше по прибутті моєму до острогу мені велено було виходити на роботу. Дуже затямився мені цей перший день роботи, хоч протягом його не сталося зо мною нічого особливо незвичайного, поминаючи те, що й так усе в моєму становищі було незвичайне. Та це було теж одне з перших вражень, а я ж іще до всього жадібно придивлявся. Всі ці три перші дні мене не залишали найтяжчі відчуття. "Ось кінець мого блукання: я в острозі! — казав я собі раз у раз.— Ось пристань моя на багато довгих років, мій куток, куди я вступаю з таким недовірливим, з таким болючим відчуттям... А хто знає? Може,— коли доведеться через багато років зали-

ними й старий із стародубїв-

V. ПЕРШИЙ МІСЯЦЬ

шити його,— ще пожалкую за ним!.." — додавав я небез домішки того злорадого почуття, яке доходить часом до потреби умисне роз'ятрювати свою рану, немов бажаючи помилуватися своїм болем,

немовби в усвідомленні всієї великості нещастя є спревді насолода. Думка, що згодом можу пожалкувати за цим кутком,— мене самого вражала жахом: я й тоді вже передчував, до якої страхітливої міри людина приживчива. Та це було геть попереду, а тепер поки що круг мене все було вороже і — страшне... хоч не все, але, зрозуміло, так мені здавалося. Ця дика цікавість, з якою оглядали мене мої нові това-риші-каторжники, посилена їх суворість з новаком із дворян, що раптом з'явився в їхній корпорації, суворість, яка іноді доходила мало не до ненависті,— все це так змучило мене, що я сам бажав уже швидше працювати, щоб тільки швидше досвідчити й спізнати все моє лихо разом, щоб почати жити, як і всі вони, щоб швидше увійти з усіма в одну колію. Зрозуміло, тоді я не помічав і не підозрював багато такого, що було в мене під самим носом: між ворожим я ще не вгадував утішного. Проте кілька привітних, ласкавих облич, котрі я зустрів навіть за ці три дні, поки що дуже мене підбадьорили. Найласкавішим і найпривітнішим зо мною був Яким Якимович. Між понурими й ненависними обличчями інших каторжан я не міг не помітити також кількох добрих і веселих. "Скрізь є люди погані, а між поганими й хороші,— квапився я подумати на втіху собі,— хто знає? Ці люди, може, зовсім не такі вже гірші за тих, інших, що лишилися там, за острогом". Я думав це і сам хитав головою на свою думку, а тим часом — боже мій! — коли б я тільки знав тоді, до якої міри й ця думка була правдою!

Ось, для прикладу, був тут один чоловік, котрого я тільки через багато-багато років пізнав цілком, а був же він зо мною й постійно біля мене майже увесь час моєї каторги. Це був арештант Сушилов. Як тільки зняв я тепер мову про каторжників, що були не гірші за інших, то зараз же мимохіть згадав про нього. Він мені прислужував. У мене був також і другий прислужник. Яким Якимович ще з самого початку, з перших днів, рекомендував мені одного з арештантів — Йосипа, кажучи, що за тридцять копійок на місяць він мені готуватиме щодня окрему їжу, якщо мені така вже огидна казенна та якщо я маю кошти завести свою. Йосип був один 8 чотирьох кухарів, яких арештанти вибирали до наших двох кухонь,— хоча й на їхню волю лишалося прийняти

чи не прийняти такий вибір, та й прийнявши, можна було бодай і завтра ж знову відмовитися. Кухарі так уже Р не ходили на роботу, і весь їх обов'язок полягав у тому, щоб пекти хліб та варити щі. Звали їх у нас не кухарями, а куховарками (в жіночому роді), проте не з презирства до них, тим паче що на кухню вибирали людей тямущих і по змозі чесних, а так, мило жартуючи, чого наші кухарі нітрохи не брали за образу. Йосипа вибирали мало не завсіди, і він кілька років поспіль постійно був куховаркою, а відмовлявся іноді тільки на час, коли його дуже вже брала нудьга й разом із тим охота проносити горілку. Він був людина рідкісної чесності й лагідності, хоча й прийшов на каторгу за контрабанду. Це був той самий контрабандист, високий, здоровий чолов'яга, про якого я вже згадував; боягуз перед усім, особливо перед різками, смирний, мовчун, ласкавий з усіма, він ніколи ні з ким не посварився, але, попри все своє боягузтво, не міг не проносити горілки, з пристрасті до контрабанди. Разом з іншими кухарями він теж торгував горілкою, хоч, звісно, не в такому розмірі, як, скажімо, Газін, бо не мав сміливості дуже ризикувати. З цим Йосипом я жив завжди дуже гарно. Що ж до коштів, щоб мати свою їжу, то їх треба було зовсім небагато. Я не помилюся, коли скажу, що за місяць я витрачав на своє прохарчування всього карбованець сріблом, крім, зрозуміло, хліба, що був казенний, та іноді, якщо вже я був дуже голодний, крім щів, попри всю мою до них відразу, яка, проте, майже зовсім минула згодом. Звичайно я купував шматок м'яса, по фунту на день. А взимку м'ясо в нас коштувало шаг. По м'ясо ходив на базар хтось із інвалідів, котрих у нас було по одному в кожній казармі для нагляду за порядком і котрі самі, доброхіть, узяли на себе обов'язок ходити щодня на базар робити покупки для арештантів і не брали за це майже ніякої плати, так хіба абищицю яку-небудь. Робили вони це задля власного спокою, інакше не могли б ужитися в острозі. Таким чином, вони проносили тютюн, плитковий чай, м'ясо, калачі тощо, крім самої хіба горілки. Про горілку їх не просили, хоч іноді й частували. Йосип готував мені кілька років поспіль і все шматок засмаженого м'яса. Вже як його було засмажено—це інша справа, та не в тому була й річ. Варто уваги, що з Йосипом я за скільки років майже не мовив і двох слів. Багато разів починав до нього мову, але він якийсь не здатний був підтримувати її: усміхнеться, бувало, ^або

відкаже так чи ні, та й годі. Аж чудно було дивитися на цього семирічного Геркулеса. {

Але, крім Йосипа, серед людей, що мені допомагали, був і Сушилов. Я не кликав йрго й не шукав його. Він якось сам знайшов мене і прикомандирувався до мене; не пам'ятаю навіть, коли й як це сталося. Він почав мені прати. За казармами навмисне для цього було влаштовано помийну яму. Над цією-от ямою, в казенних коритах, і прали арештантську білизну. Крім того, Сушилов сам винаходив тисячі різних обов'язків, щоб мені догодити: настановляв мого чайника, бігав з різними дорученнями, відшукував що-небудь для мене, носив мою куртку лагодити, мастив мені чоботи разів чотири на місяць; усе це робив старанно, метушливо, неначе бозна-які на ньому лежали обов'язки,— одно слово, цілком пов'язав свою долю з моєю і перейняв усі мої справи на себе. Він ніколи не казав, наприклад: "У вас стільки-то сорочок, у вас куртка розірвана" тощо, а завжди: "У нас тепер стільки-то сорочок, у нас куртка розірвана". Він так і дивився мені в очі і, здається, мав це за головне призначення всього свого життя. Ремесла, або, як кажуть арештанти, рукомесла, в нього не було жодного, і, либонь, тільки від мене він і добував копійчину. Я платив йому скільки міг, тобто якусь мізерію, і він завжди, не заперечуючи, лишався вдоволений. Він не міг не слугувати кому-небудь і, здавалося, вибрав мене особливо тому, що я був привітніший за інших і чесніший на розплату. Був він із тих, котрі ніколи не могли розбагатіти й поправитися і котрі бралися в нас вартувати майдани, простоюючи цілі ночі в сінях на морозі, прислухаючись до кожного звуку надворі, щоб не проґавити плац-майора, і брали за це по п'ять копійок сріблом мало не за всю ніч, а коли б проґавили, то втрачали все й відповідали спиною. Я вже про них казав. Характеристика цих людей: вони знищували свою особистість завжди, всюди і мало не перед усіма, а в загальних справах відігравали навіть не другорядну, а третьорядну роль. Усе це в них так уже зроду було. Сушилов був дуже жалюгідна людина, цілком покірна* й принижена, навіть забита, хоч його й ніхто у нас не бив, а так уже зроду забита. Мені завсіди було чогось шкода його. Я й глянути навіть не міг на нього без цього почуття, а чому шкода — я б сам не міг відповісти. Розмовляти з ним я теж не міг; та він і

не вмів розмовляти, і видно було, що це йому велика труднація, і він тільки тоді жвавішав, коли, щоб скін-

чиїй розмову, даси йому щось зробити; попросиш його сходити, збігати куди-небудь. Я навіть, врешті, упевнився, що роблю йому цим приємність. Він був не високий і не малий на зріст, не гарний і не поганий, не дурний і не розумний, не молодий і не старий, трохи— рябуватий, почасти білявий. Дуже точного про нього ніколи нічого не можна було сказати. Одне тільки: він, як мені здається та й скільки я міг догадатися, належав до того самого товариства, що й Сироткін, і належав єдино своєю забитістю й покірністю. З нього іноді посміювалися арештанти, головне за те, що він помінявся дорогою, коли йшов у партії на Сибір, і помінявся за червону сорочку та за карбованець сріблом. От за цю мізерну ціну, за яку він себе продав, з нього й сміялися арештанти. Помінятися — значить перемінитися з ким-небудь ім'ям, отже, й долею. Хоч яким химерним здається цей факт, але він правдивий, і в мій час він, освячений переказами й визначений певними формами, ще на повну силу діяв між арештантами, припроваджуваними на Сибір. Спочатку я ніяк не міг цьому повірити, хоч і довелося, врешті, повірити очевидності.

Це ось як робиться. Припроваджують, скажімо, на Сибір партію арештантів. Ідуть усякі: і на каторгу, і на завод, і на поселення; ідуть разом. Десь дорогою, ну хоча б у Пермській губернії, хтось із засланців побажає помінятися з іншим. Приміром, який-небудь Михайлов, убивця або засуджений за інший капітальний злочин, вважає невигідним для себе йти на довгі роки на каторгу. Припустімо, він чолов'яга хитрий, досвідчений, діло знає; от він і видивляється когось із тієї самої партії простішого, забитішого, покірнішого, кому приділено кару порівняно невелику: або на завод на малі роки, або на поселення, або навіть на каторгу, тільки з меншим строком. Нарешті знаходить Сушилова. Сушилов з двораків, і заслано його просто на поселення. Іде він уже тисячі півтори верст, звісно без копійки грошей, бо в Сушилова ніколи не може бути й копійки,— іде виснажений, втомлений, на самих казенних харчах, без солодкого шматка бодай мимохідь, у самому казенному одягу, всім прислуговуючи за мізерні мідяки. Михайлов заходить у мову з

Су-шиловим, зближується, навіть дружиться і, врешті, на якомусь етапі напуває його горілкою. Кінець кінцем пропонує йому: чи не хоче він помінятися? Я, мовляв, Михайлов, ось так і так, іду на каторгу не каторгу, а в якесь "особливе відділення". Воно хоч і каторга, але особлива,

краща, виходить. Про особливе відділення, коли воно існувало, навіть із начальства не всі знали, хоч би, приміром, і в Петербурзі. Це був такий окремий і особливий куточок, в одному з куточків (Сибіру, і такий небагатолюдний (при мені було в ньому до сімдесяти чоловік), що важко було й на слід його натрапити. Я зустрічав згодом людей, що служили й знали про Сибір, і вони тільки вперше від мене почули про існування "особливого відділення". У Зводі законів сказано про нього всього рядків шість: "Засновується при такому-то острозі Особливе відділення, для найважливіших злочинців, аж до відкриття в Сибіру найтяжчих каторжних робіт". Навіть самі арештанти цього відділення не знали: що воно, навічно чи на строк? Строку не було призначено, сказано — аж до відкриття найтяжчих робіт, та й годі; виходить, "вдовж по каторзі". Чи ж диво, що ні Суши-лов та й ніхто з партії цього не знав, не виключаючи й самого засланого Михайлова, котрий мав уявлення про особливе відділення, хіба тільки судячи з свого злочину, надто тяжкого, за який він уже пройшов тисячі три або чотири. Не пошлють же його в гарне місце. А Сушилов ішов на поселення; чого ж краще? "Чи не хочеш помінятися?" Сушилов напідпитку, душа проста, повен вдячності до Михайлова, що обійшовся з ним ласкаво, і тому не наважується відмовити. До того ж він уже чув у партії, що мінятися можна, що інші ж міняються, отже, незвичайного й нечуваного тут нема нічого. Доходять згоди. Безсовісний Михайлов, користуючись незвичайною простотою Сушилова, купує в нього ім'я за червону сорочку й за карбованець сріблом, які тут же й дає йому при свідках. Назавтра Сушилов уже не п'яний, але його напувають знову, ну, та й негарно відмовлятися: одержаного карбованця сріблом уже пропито, червону сорочку трохи згодом теж. Не хочеш, то гроші верни. А де взяти Сушилову цілого карбованця сріблом? А не верне, то артіль примусить вернути: цього в артілі суворо пильнують. До того ж коли дав обіцянку, то додержуй,— і на цьому артіль наполяже. Інакше згризуть. Заб'ють, либонь, або просто вб'ють, принаймні застрашать.

Справді, коли б артіль хоч один раз у такому ділі попустила, то й звичаєві мінятися іменами зайшов би кінець. Коли можна буде зрікатися обіцянки й ламати зроблений торг, узявши вже гроші,— хто ж потім додержуватиме його? Одно слово — тут артільна, загальна справа,, а тому й партія до цієї справи дуже сувора. Нарешті

Путилов бачить, що вже не відмолишся, і вирішаеійякем погодитися. Оголошується всій партії; ну, там кого ще слід теж обдаровують і напувають, якщо треба. Тим, звісно, байдуже: Михайлов чи Сушилов потрапить до чорта в зуби, ну, а горілку ж випито, пригостили,— отже, й вони нічичирк. На першому ж етапі роблять, наприклад, перекличку; доходить до Михайлова: "Михайлов!" Сушилов відгукується: я! "Сушилов!" Михайлов кричить: я! — і пішли далі. Ніхто й не мовить більше про це. В Тобольську засланців розсортовують: Михайлова на поселення, а Су-шилова під посиленим конвоєм припроваджують в особливе відділення. Далі вже жоден протест неможливий; та й чим справді довести? На скільки років затягнеться така справа? Що за неї ще буде? Де, нарешті, свідки? Зречуться, коли б і були. Так і лишається кінець кінцем, що Сушилов за карбованець сріблом та за червону сорочку в "особливе відділення" прийшов.

Арештанти сміялися з Сушилова — не за те, що він помінявся (хоча до тих, хто помінявся на важчу роботу з легкої, взагалі ставляться зневажливо, як до кожного, хто пошився в дурні), а за те, що він узяв тільки червону сорочку та карбованця сріблом: надто вже мізерна плата. Звичайно міняються за великі суми, знов-/гаки кажучи відносно. Беруть навіть і по кілька десятків карбованців. Але Сушилов був такий безсловесний, безликий і для всіх нікчемний, що з нього й сміятися якось не випадало.

Довго ми жили з Сушиловим, кілька років уже. Помалу-малу він прив'язався до мене надзвичайно; я не міг цього не помітити, отже, й я дуже звик до нього. Але раз — ніколи не можу простити собі цього — він чогось не зробив, про що я просив, а тим часом допіру взяв у мене грошей, і я мав жорстокість сказати йому: "От, Сушилов, гроші ви берете,

а діла не робите". Сушилов змовчав, збігав у моїй справі, але чогось раптом засумував. Минуло днів зо два. Я думав: не може бути, щоб це він від моїх слів. Я знав, що один арештант, Антон Васильєв, наполегливо вимагав у нього якийсь дрібний борг. Мабуть, грошей нема, а він боїться попросити в мене. На третій день я й кажу йому: "Сушилов, ви не-, мов хотіли в мене грошей попросити, для Антона Васильєва? Нате". Я сидів тоді на нарах; Сушилов стояв передо мною. Його, здається, дуже вразило, що я сам запропонував йому грошей, сам згадав про його скрутне становище, тим паче що, на його думку, він останнім часом надто вже багато в мене забрав, отже, й сподіваигся

не смів, що я йому ще дам. Він подивився на гроші, потім на мене, раптом відвернувся й вийшов. Усе це дуже мене вразило. Я пішов за ним; і знайшов його за казармами. Він стояв біля острожного частоколу, обличчям до огорожі, притиснувши до неї голову й спершись на неї рукою. "Сушилов, що з вами?" — спитав я його. Він не дивився на мене, і я, на превеликий подив, помітив, що він ладен заплакати: "Ви, Олександре Петровичу... думаєте,— почав він, зриваючись з голосу й намагаючись дивитися вбік,— що я вам... за гроші... а я... я... е-ех!" Тут він обернувся знову до частоколу, аж стукнувшись об нього лобом,—та як заридає!.. Вперше я бачив на каторзі людину, яка плаче. Насилу я втішив його, і хоч відтоді він ще запопадливіше, коли це можливо, став слугувати мені й "наглядати мене", та з деяких майже невловних ознак я помітив, що серце його ніколи не могло простити мені мого докору. А тим часом інші сміялися ж з нього, збиткувалися над ним при кожній нагоді, коренили його часом, а він жив же з ними гарно й дружелюбно і ніколи не брав того за образу. Еге, дуже важко буває розпізнати людину, навіть і після довгих літ знайомства!

Ось чому каторга й не могла виникнути перед мене з першого погляду такою, якою виникла згодом. Ось чому я й сказав, що коли й дивився на все з такою жадібною, посиленою увагою, то все-таки не міг розглядіти багато такого, що було в мене під самим носом. Природно, мене вражали спочатку явища крупні, різко випнуті, але й їх, можливо, я сприймав неправильно, і вони .залишали в душі моїй тільки саме важке,

безнадійно .сумне враження. Дуже багато сприяла тому зустріч моя ,з А — вим.теж арештантом, який прибув до острогу неза-,довго передо мною і справив на мене особливо тяжке враження в перші дні мого прибуття на каторгу. Втім, .я ще до прибуття в острог довідався, що зустрінуся там з А—вим. Він,ртруїв мені цей перший важкий час і посилив мої душевні муки. Не можу не сказати про нього.

Це був найогидніший приклад того, як може занепас-.ти й спідліти людина і до якої міри може вбити в собі всяке моральне почуття, легко й без розкаяння. А—в був молодий чоловік, із дворян; я вже трохи згадував про нього, кажучи, що він переносив нашому плац-майорові все, що діється в острозі, і приятелював з його денщиком Федькою. Ось коротка його історія: не скінчивши ніде курсу й посварившися в Москві з рідними, які злякалися його розпутної поведінки, він прибув до Петер-

бурга і, бажаючи добути грошей, зважився на один підлий донос, тобто зважився продати кров десяти чоловік, для негайного задоволення своєї невситимої жаги най-брутальніших і розпутних насолод, до яких він, спокушений Петербургом, його кондитерськими та Міщанськими, зробився такий ласий, що, бувши людиною недурною, ризикнув учинити безумну й безглузду справу. Його незабаром викрили; в донос свій він уплутав невинних людей, інших обдурив, і за це його заслали на Сибір, до нашого острогу, на десять років. Він був ще Дуже молодий, життя для нього тільки починалось. Здавалося б, така страшна зміна в його долі мусила б вразити, викликати його натуру на якийсь опір, на якийсь перелом. Та він без найменшого збентеження, без найменшої навіть огиди сприйняв нову долю свою, не обурився перед нею морально, не злякався в ній нічого, крім хіба потреби працювати й розлучитися з кондитерськими та трьома Міщанськими. Йому навіть здалося, що звання каторжного тільки розв'язало йому руки на ще більші підлоти й паскудства. "Каторжник, то каторжник і є; коли

каторжник, то, виходить, можна вже падлючити, і не соромно". Буквально, це була його думка. Я згадую про цю бридку істоту як про фёно'мёй. Я кілька рбків прожив серед убивць, розпутників і неприторенних злочинців, але рішуче кажу, ніколи ще в житті я не зустрічав такого цілковитого морального занейаду, такої крайньої розпусти й такої зухвалої ницості, як в А—ві. У нас був батьковбивця, з дворян; я вже згадував про нього; але я переконався з багатьох рис і фактів, що навіть і той був незрівнянно благородніший і людяніший, ніж А—в. На мій погляд, за весь час мого острожного життя, А—в став і був якимсь шматком м'яса, з зубами й шлунком та з невситимою жагою найбрутальніших, найзвірячіших тілесних насолод, а за вдоволення найменшої й найприйм-хливішої з цих насолод він здатен був спокійнісінько вбити, зарізати, одно слово, здатен на все, аби тільки сховані були кінці в воду. Я нічого не перебільшую; я добре пізнав А—ва. Це був приклад того, до чого міг дійти самий тілесний бік людини, не стриманий внутрішньо жодною нормою, жодною законністю. І як огидно було мені дивитися на його повсякчасну глузливу усмішку. Це була потвора, моральний Квазімодо. Додайте до цього, що він був хитрий і розумний, вродливий, трохи навіть освічений, мав здібності. Ні, краще пожежа, краще мор і голод, ніж така людина в товаристві! Я сказав

уже, що з острозі все так спідліло, що шпигунство й доноси процвітали і арештанти нітрохи не сердились за це. Навпаки, з А—м вони дуже;приятелювали і поводилися з ним незрівнянно дружелюбніше, ніж з нами. А ласка до нього від нашого п'яногої майора надавала йому в їхніх очах значення й ваги. Між іншим, він упевнив майора, що може робити портрети (арештантів він запевняв, що був гвардії поручиком), і той наказав, щоб його висилати на роботу до нього додому, для того, звісно, щоб малював майорський портрет. Отут він і зійшовся з денщиком Федькою, який мав надзвичайний вплив на свого пана, отже, на всіх і на все в острозі. А—в шпигував за нами, бо вимагав майор, а той, коли, п'яний, бив його по щоках, то його ж лаяв шпиком і донощиком. Траплялося, й дуже часто, що майор, побивши А—ва, зараз же сідав на стілець і наказував йому малювати портрет далі. Наш майор, здається, справді вірив, що з А—ва був визначний художник, мало не Брюллов, про

котрого й він чув, та все ж вважав за своє право лупцювати його по щоках, тому, мовляв, що тепер ти хоч і той же художник, але каторжний, і хоч би ти був пре-Брюллов, а я все-таки твій начальник, отже, що схочу, те з тобою й зроблю. Між іншим, він заставляв А—ва стягати йому чоботи й виносити з спальні різні вази, і все ж довго не міг відмовитися від думки, що А—в великий художник. Портрет писалося без краю довго, майже рік. Нарешті майор догадався, що його дурять, і, впевнившись цілком, що портрет не закінчується, а, навпаки, дедалі більше стає на нього несхожий, віддухопелив художника і за кару відіслав його в острог, на чорну роботу. А—в, видимо, жалкував за цим, і важко йому було відмовитися від неробства, від подачок з майорського столу, від друга Федьки й від усіх насолод, які вони вдвох влаштовували собі в майора на кухні. Принаймні майор, вигнавши А—ва, перестав переслідувати М., арештанта, на котрого А—в безнастанно йому наклепував, і ось за що: М., у час прибуття А—ва в острог, був самотній. Він дуже нудьгував; не мав нічого спільного з іншими арештантами, дивився на них з жахом і огидою, не помічав і недобачав у них всього, що могло б вплинути на нього примирливо, і не сходився з ними. Ті віддячували йому такою ж ненавистю. Взагалі становище в острозі людей, подібних до М., жахливе. Причини, чому А—в потрапив до острогу, М. не знав. Навпаки, А—в, догадавшись, з ким має діло, зараз же упевнив М., що заслано його за цілком проти-

лежне доносові, майже за те саме, за що заслали й М. М. страшенно зрадів товаришеві, другові. Він ходив за А—вим, втішав його в перші дні каторги, гадаючи, що той мусить дуже страждати, віддав йому останні свої гроші, годував його, поділився з ним найпогрібнішими речами. Та А—в зараз же зненавидів його саме за те, що той був благородний, за те, що з таким жахом дивився на всяку ницість, за те саме, що був цілком не подібний до нього, і все, що М., у попередніх розмовах, розповів йому про острог та про майора, все це А—в поквапився при першій же нагоді донести майорові. Майор страшенно зненавидів за це і гнобив М., і коли б не вплив коменданта, він довів би його до біди. А—в же не тільки не бентежився, коли згодом М. довідався про його ницість, ба навіть любив стрічатися з ним і глузливо дивитися на нього. Це, як видно, давало йому

насолоду. Мені кілька разів показував на це сам М. Ця підла тварюка потім тікала з одним арештантом та з конвойним, але про цю втечу я розповім згодом. Спочатку він і до мене дуже підлизувався, гадаючи, що я не чув про його історію. Кажу ще раз, він отруїв мені перші дні каторги ще більшою тугою. Я жахнувся тієї страшної підлоти й ницості, в яку мене вкинули, серед якої я опинився. Я подумав, що тут і все таке ж підле й нице. Але я помилявся: я судив про все по А—ву.

Ці перші три дні я в тузі никав по острогу, лежав на своїх нарах, віддав шити надійному арештантові, якого вказав мені Яким Якимович, сорочки з виданого мені казенного полотна, звісно за плату (по стільки-то шагів з сорочки), завів собі, за наполегливою порадою Якима Якимовича, складаний матрацик (з повстини, обшитої полотном), тонісінький, як блин, та подушку, набиту шерстю, страшенно тверду з незвички. Яким Якимович дуже клопотався придбанням для мене всіх цих речей і сам брав участь у виготовленні їх, власними руками пошив мені укривало з клаптів старого казенного сукна, зібраних із виношених панталон та курток, які я купив у інших арештантів. Казенні речі, котрим кінчався строк, залишалися у власність арештантові; їх зараз продавали тут же в острозі, і хоч би яка заношена була річ, все-таки була надія збути її з рук за якусь ціну. Все це спочатку мене дуже дивувало. Взагалі це був час моєї першої стичності з народом. Я сам раптом зробився таким же простонароддям, таким же каторжним, як і вони, їхні звички, поняття, думки, уявлення стали немовби й

моїми, принаймні по формі, по закону, хоч по суті я й не поділяв їх. Я був здивований і збентежений, наче й не підозрював перше нічого цьогіо й не чув ні про що, хоча й знав і чув. Та дійсність спр|авляе зовсім інше враження, ніж знання й чутки. Чи міг я, приміром, хоч будь-коли перше підозрювати, що такі речі, такі старі обноски можна вважати теж за речі? А ось пошив же собі з цих старих обносків укривало! Важко було й уявити собі, якого сорту було сукно, приділене на арештантський одяг. На око воно мовби й справді скидалося на сукно, грубе, солдатське; та ледь приношене, воно оберталося на якийсь волок і дерлося обурливо. Втім, суконний одяг давали на річний строк, та й цей строк важко було

витримати. Арештант працює, носить на собі тягарі; одяг обтирається й обдирається скоро. А кожухи видавали на три роки, і звичайно протягом цього строку вони правили й за одяг, і за укривало, й за підстилку. Та кожухи міцні, хоч і нерідко можна було на кому-небудь бачити при кінці третього року, тобто строку виноски, кожух, залатаний простим полотном. І все ж навіть дуже виношені, по скінченні приділеного їм строку, вони продавалися копійок за сорок сріблом. Деякі ж, що краще збереглися, продавалися за шістдесят і за сімдесят копійок сріблом, а на каторзі це були великі гроші.

А гроші,— я вже казав про це,— мали в острозі страшне значення, могутність. Певно можна сказати, що арештант, у якого були хоч сякі-такі гроші на каторзі, вдесятеро менше терпів, ніж той, у кого їх зовсім не було, хоча й цей був забезпечений усім казенним, і навіщо б, здається, мати йому гроші? — як міркувало наше начальство. Знов же кажу, що, коли б арештанти позбавлені були всякої можливості мати свої гроші, вони божеволіли б, або мерли б, як мухи (дарма що всім були забезпечені), або, нарешті, зривалися б на нечувані злочинства,— ті з туги, інші — щор швидше бути якось страченими й знищеними чи так якось "змінити долю" (технічний вираз). Якщо ж арештант, добувши мало не кривавим потом свою копійчину або, щоб добути її, зважившись на незвичайні хитрощі, сполучені часто із злодійством та шахрайством, одночасно так нерозважливо, з такою дитячою безтямністю витрачає їх, то це зовсім не доводить, що він їх не цінує, хоч би й здавалося так з першого погляду. На гроші арештант жадібний до судоми, до замороки розуму, і якщо справді розкидає їх, як тріски, коли гуляє, то розкидає на те, що вважає ще

на один ступінь вищим, ніж гроші. Що ж вище, ніж гроші, для арештанта? Воля або хоч якась мрія про волю. А арештанти великі мрійники. Про це я дещо скажу згодом, але, до слова випало: чи повірять, що я бачив засланих на двадцятирічний строк, які мені самому казали, дуже спокійно, такі, наприклад, фрази: "А ось стривай, дасть бог, скінчу строк, і тоді..." Весь смисл слова "арештант" означає людину без воліла, витрачаючи гроші, він діє вже на свою волю. Попри всі тавра,

кайдани й ненависні палі острогу, що заступають йому божий світ та обгороджують його як звіра в клітці,— він може добути горілку, тобто страшенно заборонену насолоду, поласувати коло "солодкого медку", навіть іноді (хоч і не завжди) підкупити найближчих своїх начальників, інвалідів та й унтер-офіцера, котрі крізь пальці дивитимуться на те, що він порушує закон і дисципліну; може навіть, поверх торгу, ще й позбиткуватися над ними, а позбиткуватися арештант страшенно любить, показати перед товаришами і впевнити навіть себе хоч на час, що в нього волі і влади незрівнянно більше, ніж здається,— одно слово, може наколобродити, набешкетувати, вкрай образити когось і довести йому, що він усе це може, що все це в "наших руках", тобто впевнити себе в тому, про що бідоласі й помислити неможливо. До речі: ось чому, може, в арештантах, навіть коли вони тверезі, помічається загальна схильність до куражу, до хвастощів, до комічного й пренаївного звеличування власної особи, бодай примарного. Нарешті, у всій цій гулятиці є свій ризик,— отже, є в ній хоч якась примара життя, хоч далека примара волі. А чого не віддаси за волю? Який мільйон щик, коли б йому здушили горло зашморгом, не віддав би всіх своїх мільйонів за один ковток повітря?

Дивуються часом начальники, що ось який-небудь арештант жив собі кілька років так смирно, зразково, навіть десяточним його зробили за похвальну поведінку, і раптом як є, ні сіло ні пало,— наче біс у нього вліз,— засваволив, наколобродив, набешкетував, а часом просто аж на карний злочин ризикнув: або на неприховану зневажливість перед вищим начальством, або вбив когось, або зґвалтував тощо. Дивляться на нього й дивуються. А може, вся й причина цього раптового вибуху в тій людині, від котрої найменше можна було сподіватися його,— це тоскний, судорожний вияв особистості, інстинктивна туга за самим собою, бажання заявити себе, свою принижену особистість, яке раптом виникає

й' доходить до злості, до шалу, до замороки розуму, до припадку, до судоми. Так, може, похований живцем у ямі, прокинувшись у ній, грюкає у віко труни й силкується скинути його, хоч розум, звичайно, міг би переконати його, що всі його зусилля підуть на марне. Та втому й річ, що

тут уже не до розуму: тут судома. Візьмімо ще до уваги, що майже кожен свавільний вияв особистості в арештанті вважається за злочин, отже, природно, йому однаково що великий, що малий вияв. Гуляти — то вже гуляти, ризикнути — то вже ризикнути на все, хоч навіть і на вбивство. І тільки ж досить почати: сп'яніє потім людина, навіть не втримаєш! А тому всіляко б краще не доводити до цього. Всім було б спокійніше. Так; але як це зробити?

VI. ПЕРШИЙ МІСЯЦЬ

При вступі до острогу в мене було трохи грошей; на руках із собою було небагато, бо побоювався, щоб не відібрали, але про всяк випадок кілька карбованців було сховано, тобто заклеєно в оправі євангелія, яке можна було пронести в острог. Цю книгу, з заклеєними в ній грішми, подарували мені ще в Тобольську ті, хто теж герпів на засланні й лічив час його вже десятиріччями і хто в кожному нещасному давно вже звик бачити брата. Є в Сибіру, та майже ніколи й не переводяться, кілька осіб, котрі, здається, призначенням життя свого покладають собі — братерський догляд за "нещасними", жалість і співчуття до них, наче до рідних дітей, цілком безкорисливе, святе. Не можу не згадати тут коротко про одну зустріч. У місті, де був наш острог, жила одна дама, Настасія Іванівна, удова. Ніхто з нас, перебуваючи в острозі, не міг, звісно, познайомитися з нею особисто. Здавалося, за призначення свого життя вона обрала допомогу засланим, але найбільше дбала про нас. Чи було у неї в родині якесь подібне нещастя, а чи хтось із особливо дорогих і близьких їй серцю людей потерпів за такий же злочин, тільки вона за особливе щастя мала зробити для нас усе, що тільки могла. Багато вона, звичайно, не могла; вона була дуже бідна. Та ми, сидячи в острозі, відчували, що там, за острогом, є в нас відданий друг. Між іншим, вона нам часто подавала звістки, яких ми дуже потребували. Вийшовши з острогу і вирушаючи до іншого міста, я встиг побувати в неї й познайомитися з нею особисто. Вона жила

десь у форштадті, в одного із своїх близьких родичів. Була вона не стара й не молода, не гарна й не погана; не можна було навіть дізнатися,

чи розумна вона, чи освічена? Помічалася тільки в ній, на кожному кроці, сама безмежна доброта, непереможне бажання догодити, полегшити, зробити для вас неодмінно щось приємне. Все це так і прозирало в її тихому, доброму погляді, Я пробув у неї разом з іншим із острожних моїх товаришів майже цілий вечір. Вона так і дивилася нам у вічі, сміялася, коли ми сміялись, квапилася погодитися з'усім, що б ми не сказали; метушилася, щоб пригостити нас хоч чимось, чим тільки могла. Подано було чай, закуску, якісь солодощі, і якби в неї були тисячі, вона б, здається, їм зраділа тільки тому, що могла б краще нам догодити та полегшити наших товаришів, що залишились в острозі. Прощаючись, вона винесла нам по сигарниці на незабудь. Ці сигарниці вона склеїла для нас сама з картону (вже бозна як їх було склеєно), обклеїла їх кольоровим папірцем, точнісінько таким же, в який оправляють короткі арифметики для дитячих шкіл (а може, й справді на обклейку пішла яка-небудь арифметика). А кругом обидві сигарниці були, для краси, обклеєні тоненьким бордюрчиком з золотого папірця, по який вона, може, навмисне ходила до крамниць. "От ви курите ж цигарки, то, може, й здасться вам",— сказала вона, немов боязко перепрошуючи нас за свій подарунок... Каже дехто (я чув і читав це), що найвища любов до ближнього є водночас і найвищий егоїзм. В чому вже ось тут був егоїзм — ніяк не доберу.

Хоч при вступі до острогу в мене зовсім не було великих грошей, та я не міг якось тоді серйозно досадувати на тих із каторжних, котрі майже в перші ж години мого острожного життя, вже обдуривши мене раз, пре-наївно приходили вдруге, втретє і навіть уп'яте позичати в мене. Але в одному признаюсь одверто: мені було дуже досадно, що весь цей люд, із своїми наївними хитрощами, неодмінно мусив, як мені здавалося, вважати мене за телепня й дурника та сміятися з мене, саме тому, що я вп'яте давав їм гроші. їм неодмінно мало здаватися, що я піддаюсь на їхні обдурювання й хитрощі, і коли б, навпаки, я відмовляв їм та проганяв їх, то вони стали б незрівнянно більше шанувати мене. Проте хоч як я досадував, а відмовити все-таки не міг. Досадував же я тому, що серйозно й турботливо думав у ці перші дні, як і в які відносини поставлю я себе в острозі, або,

краще сказати, в яких відносинах я повинен бути з ними. Я відчував і розумів, шо все де середовище для мене цілком нове, що я в суцільних! потемках, а в потемках не можна прожити стільки років. Слід було приготуватися. Зрозуміло, я вирішив, щоі передусім треба поводитися прямо, як внутрішнє почуття й сумління велять. Та я знав також, що це ж самий афоризм, а перед мене все-таки постане найнесподіваніша практика.

І тому, попри всі дріб'язкові турботи за своє влаштування в казармі, що про них я вже згадував і що в них утягував мене переважно Яким Якимович, попри те, що вони трохи й розважали мене,— страшна, ядуча туга дедалі більше мене мучила. "Мертвий дім!" — казав я сам собі, приглядаючись іноді смерком, з ґанку нашої казарми, до арештантів, що вже посходилися з роботи й ліниво сновигали по площадці острожного двору, з казарми до кухні й назад. Приглядався до них і з облич їхніх та рухів намагався пізнавати, що вони за люди й які їхні вдачі? А вони вештались перед мене з насупленими лобами або через край веселі (ці два види найбільш подибуються і є майже характеристикою каторги), лаялись або просто розмовляли, або, нарешті, проходжувалися самотою, мовби в задумі, повагом, плавно, деякі з утомленим і апатичним виглядом, інші (навіть і тут!) — з виглядом чванливої вищості, з шапками набакир, з кожухами наопашки, з зухвалим, лукавим поглядом та з нахабними пересміхами. "Усе це моє середовище, мій теперішній світ,— думав я,— з котрим, хочу не хочу, а мушу жити..." Я пробував був розпитувати й розвідувати про них у Якима Якимовича, з котрим дуже любив пити чай, щоб не бути самому. Мимохідь сказати, чай, цей перший час, був майже єдиною моєю їжею. Від чаю Яким Якимович не відмовлявся і сам настановляв наш кумедний, саморобний, маленький самовар з бляхи, що його дав нам на тимчасове користування М. Яким Якимович випивав звичайно одну склянку (в нього були й склянки), випивав мовчки й статечно, повертав мені її, дякував і зараз же заходжувався коло мого укривала. Але того, що мені треба було знати,— розповісти не міг, ба навіть не міг втямки узяти, чого я так дуже цікавлюся вдачами навколишніх та найближчих до нас каторжних, і слухав мене навіть з якоюсь хитренькою усмішечкою, дуже мені

пам'ятною. "Ні, мабуть, треба самому досвідчувати, а не розпитувати",— подумав я.

Четвертого дня, так само як і тоді, коли я ходив

перековуватися, арештанти ранком рано вишикувалися двома рядами на площадці перед кордегардією, біля острожної брами. Попереду, обличчям до них, і позаду — витяглись солдати, з заряджеными рушницями й з иримкнутими штиками. Солдат має право стріляти в арештанта, якщо той надумає тікати від нього; але одночасно він і відповідає за свій постріл, коли зробить його не при найпильнішій потребі; те саме і в разі відкритого бунту каторжників. Але хто ж би надумав тікати явно? Прибув інженерний офіцер, кондуктор, а також чінженерні унтер-офіцери й солдати, пристави над провадженими роботами. Зробили перекличку; частина арештантів, що ходила в швальні, вирушала раніш за всіх; до них інженерне начальство не мало відношення; вони працювали, власне, на острог і обшивали його. Далі вирушали в майстерні, а тоді вже й на звичайні чорні роботи. Разом із двадцятьма іншими арештантами пішов і я. За фортецею, на замерзлій річці, були дві казенні барки; їх, як непридатні, треба було розібрати, щоб принаймні старе дерево не змарнувалося. Втім, весь цей старий матеріал, здається, дуже мало коштував, майже нічого. Дрова в місті продавали по ціні мізерній, та й довкола лісу було дуже багато. Посилали майже на те тільки, щоб арештанти не сиділи згорнувши руки, що й самі арештанти добре розуміли. До такої роботи вони раз у раз бралися мляво й апатично, і майже зовсім інше бувало, коли робота сама по собі була путяща, цінна, а особливо коли можна було випросити собі роботу на загад. Тут вони наче чимось запалювалися, і хоч їм не було ніякісінької від того вигоди, але, я сам бачив, аж знесилювалися, щоб швидше й краще докінчити її; навіть самолюбство їхнє тут якось зачіпалося. А на звичайній роботі, яку виконували більше для проформи, ніж з потреби, важко було випросити собі загад, працювати ж треба було до барабана, який вибивав заклик додому об одинадцятій годині ранку. День був теплий і туманний; сніг мало не танув. Уся наша купка рушила за фортецю на берег, злегка брязкаючи ланцюгами, що хоч і були сховані

під одягом, все ж з кожним кроком видавали тонкий і різкий металічний звук. Двоє-троє з нас відокремились у цейхауз по необхідний інструмент. Я йшов разом з усіма і немовби навіть пожвавішав: мені хотілося мерщій побачити й дізнатися, яка робота? Яка ця каторжна робота? І як я сам буду вперше зроду працювати?.

Пам'ятаю все до найменших подробиць. Дорогою зустрівся нам якийсь міиДанйн Зі, борідкою, спинився й засунув руку в кишеню. З нашої купки негайно відокремився арештант, зняв шапку, прийняв подаяния — п'ять копійок — і проворно повернугіся до своїх. Міщанин перехрестився й пішов своєю дорогою. Ці п'ять копійок проїли того ж ранку на калачах, поділивши їх нарівно на всю нашу партію.

З усієї цієї купки арештантів деякі були, як звичайно, похмурі й неговіркі, інші байдужні й мляві, треті ліниво перемовлялися один з'одним. Був один страшенно чогось радий і веселий, співав і мало не танцював дорогою, прибрязкуючи кожному скоку кайданами. Це був той Самий невисокий і натоптаний арештант, який першого ранку мого в острозі посварився з іншим біля води, коли вмивалися, за те, що той інший насмів нерозважно запевняти про себе, що він птах каган. Звали цього веселого чолов'ягу Скуратов. Нарешті він заспівав якоїсь хвацької пісні, з котрої я пам'ятаю приспів:

Без мене мене женили — Я в млині 1-оді був.

Бракувало тільки балалайки.

Його незвичайно веселий настрій зараз же, зрозуміло, викликав у декого з нашої партії обурення, навіть сприйняли його мало не за образу.

— Завив! — з докором промовив один арештант, хоч спів зовсім його не обходив.

— Одна була пісня у вовка, та й ту перехопив туляк! — зауважив інший, з похмурих, хохлацькою вимовою.

— Я-то, правда, туляк,— негайно відказав Скуратов,— а ви в вашій Полтаві галушкою вдавилися.

— Бреши! А сам що тріскав! Лаптем щі лигав.

А тепер наче чорт ядрами напихає,— докинув третій.

— Я й справді, хлопці, зніжена людина,— відповів, легко зітхнувши, Скуратов, немовби жалкуючи, що він такий зніжений, і звертаючись до всіх взагалі й ні до кого зокрема,— з самого пупка на чорносливі та на пам-пруських булках готований (тобто годований. Скуратов навмисне перекручував слова), а рідні мої братики й тепер ще в Москві свою лавку мають, у прохожому ряді вітром торгують, купці-багатирі.

— А ти чим торгував?

— А по всяких вартостях і ми здобувалися. Отоді, братці, я й перші двісті дістав...

— Невже карбованців! — підхопив один цікавий, аж здригнувшись, коли почув про такі гроші.

— Ні, чоловіче милий, не карбованців, а палок. Луко, гей, Луко!

— Кому Лука, а тобі Лука Кузьмич,— знехотя відгукнувся маленький і тоненький арештантик з гостреньким носиком.

— Ну, Луко Кузьмичу, чорт з тобою, нехай уже й так.

— Кому Лука Кузьмич, а тобі дядечко.

— Ну, та чорт з тобою й з дядечком, не варт і мови! А хороше слово хотів був сказати. Ну, то ось як воно сталося, хлопці, що недовго я нажився в Москві; дали мені там наостанку п'ятнадцять пужок та й вирядили геть. От я...

— Та за що ж вирядили? — перебив один, що уважно стежив за оповіддю.

— А щоб не ходив у карантин, не пив шпунтів, не грав на баляндрасах; то ото й не встиг я, хлопці, як слід у Москві розбагатіти. А як же, як же, як же того хотів, щоб багатим бути. І так уже мені того хотілося, що не знаю, як і сказати.

Багато хто засміявся. Скуратов був, очевидно, з самохітних весельчаків, або, краще, блазнів, котрі мовби за обов'язок собі мали звеселяти своїх понурих товаришів і нічогісінько, крім лайки, за це, звісно, не діставали. Він належав до особливого й дивного типу, про який, можливо, мені ще доведеться поговорити.

— Та тебе й тепер замість соболя бити можна,— зауважив Лука Кузьмич.— Чи ба, самої одежі карбованців на сто буде.

На Скуратові був найблагіший, найприношеніший кожушисько, на якому з усіх боків стирчали латки. Він байдуже, але уважно оглянув його згори донизу.

— Голова зате дорогого варта, хлопці, голова! — відповів він.— Як і з Москвою прощався, то тим тільки тішився, що голова зо мною разом піде. Прощай, Москва, спасибі за парню, за вільний дух, славно посмужили! А на кожух нема чого тобі, чоловіче милий, дивитися...

— А то на твою голову дивитись?

— Та й голова ж у нього не своя, а подаянна,— зно-

ву встряв Лука.— її йому в ^юмені Христа ради подали, як з партією проходив.

— Що ти, Скуратов, майстерство, либонь, мав?

— Яке майстерство! Поводирем був, гаргосів водив, у них голиші тягав,— зауважив один із нахмурених,— ото й усе його майстерство. '

— Я таки й пробував був чоботи тачати,— відповів Скуратов, зовсім не помітивши ущипливого зауваження.— Усього одну пару й стачав.

— Що ж, купували?

— Атож, нарвався такий, що, видно, бога не боявся, батька-матері не шанував; покарав його господь,— купив.

Усі кругом Скуратова так і розляглися сміхом.

— Та потім іще раз робив, уже тут,— казав далі надзвичайно спокійно Скуратов.— Степанові Федоровичу Поморцеву, поручикові, пришви пришивав.

— Що ж він, вдоволений був?

— Ні, хлопці, невдоволений. На тисячу літ вилаяв та ще коліном піддав мені ззаду. Дуже вже у гніви зайшов. Ех, збрехало моє життя, збрехало каторжне!

Після того трохи згодом Акулинин муж у двір...

Несподівано розлягся він знову співом і зірвався притупувати напідскоки ногами.

— Ач, виродок! — пробурчав хохол, що йшов обіч мене, і з злісною зневагою скосив на нього очі.

— Нікчема! — зауважив інший рішучим і серйозним тоном.

Я ніяк не міг збагнути, за віщо на Скуратова сердяться, та й взагалі— чому до всіх веселих, як я вже встиг помітити за ці перші дні, ставляться неначе з деякою зневагою? Я вважав, що гнів хохла й інших особистий. Але він не був особистий, це був гнів за те, що в Скуратова не було витримки, не було суворого напускного вигляду власної гідності, яким до педантства була заражена вся каторга, одно слово, за те, що він був, за їх же висловом, "нікчема". Однак на веселих не на всіх сердились і не всіх так третирували, як Скуратова й інших до нього подібних. Хто як дозволяв поводитися з собою: людина добродушна й без витівок зараз же зазнавала зневаги. Мене аж вразило це. Проте були й серед веселих такі, що вміли й любили відгризнутися і спуску нікому не давали: тих змушені були пова-

жати. Тут же, в цій самій купці людей, був один із таких зубастих, а по суті превесела й премила людина, та з цього боку я пізнав його вже згодом, показний і рослявий чоловік, з великою бородавкою на щоці й з прекомічним виразом обличчя, досить, проте, вродливого й тямкого. Називали його піонером, бо він колись служив у піонерах; тепер же перебував ув особливому відділенні. Про нього мені ще доведеться говорити.

Втім, і не всі "серйозні" були такі експансивні, як обурений на веселість хохол. На каторзі було кілька чоловік, що важили на першість, на знання кожного діла, на дотепність, на характер, на розум. Багато хто з таких справді були люди розумні, з характером і таки досягали того, на що важили, тобто першості й неабиякого морального впливу на своїх товаришів. Поміж себе ці розумники часто бували великими ворогами — і кожен із них мав багато ненависників. На інших арештантів вони дивилися з гідністю і навіть з поблажливістю, сварок непотрібних не зчиняли, у начальства мали добру про себе думку, на роботах були ніби

розпорядниками, і жоден із них не став би чіплятися, наприклад, за пісні; до таких дрібниць вони не принижували себе. Зо мною всі такі були надзвичайно ввічливі, протягом усієї каторги, проте не дуже заходили в мову; теж ніби з гідності. Про них так само доведеться поговорити докладніше.

Прийшли на берег. Унизу, на річці, стояла замерзла в воді стара барка, котру треба було ламати. По той бік річки синів степ; краєвид був похмурий і пустинний. Я сподівався, що так усі й кинуться до роботи, та про це й не думали. Деякі посідали на колодках, що валялися по берегу; майже всі повитягали з чобіт кисети з тамтешнім тютюном, який продавали на базарі в листі по три копійки за фунт, та куценькі талинові цибушки з маленькими дерев'яними люлечками-саморобками. Люльки закурилися; конвойні солдати обтягли нас цепом і з нудним виглядом узялися нас стерегти.

— І хто здогадався ламати цю барку? — промовив один ніби сам до себе, та ні до кого-таки й не звертаючись.— Трісок, чи що, схотілося?

— А хто нас не боїться, той і здогадався,— зауважив інший.

— Куди ото мужва суне? — помовчавши, спитав перший, не помітивши, звичайно, відповіді на попереднє запитання й показуючи .вдалину на юрбу селян, що вер-

вечкою пробиралися кудись по неходженому снігу. Всі ліниво обернулися в той бік і взялися знічев'я їх висміювати. Один із селян, останній!, ішов якось надзвичайно кумедно, розставивши руки й— схиливши набік голову в довгій селянській шапці, стрвпцем. Уся постать його цільно й ясно позначалася на білому снігу.

— Ач, братан Петрович, як урядився! — зауважив один, перекривляючи вимовою селян. Варто уваги, що арештанти взагалі дивилися на селян трохи звисока, хоч половина їх була з селян.

— А задній, хлопці, ходить, наче редьку садить.

— Це важкодум, у нього грошей багато,— докинув третій.

Всі засміялися, але якось теж ліниво, мовби знехотя. Тим часом підійшла калачниця, жвава й промітна молодичка.

У неї взяли калачів на поданий п'ятак і поділили тут же нарівно.

Парубок, що торгував ув острозі калачами, забрав десятків зо два й дуже засперечався, щоб виторгувати три, а не два калачі, як звичайно велося. Та калачниця не погоджувалась.

— Ну а того не даси?

— Чого ще?

— Та чого миші не їдять.

— А щоб тобі болячка в пуп! — вереснула молодичка й засміялась.

Нарешті прийшов і пристав над роботами, унтер-офіцер з ціпком.

— Гей ви, чого порозсідалися! Починати!

— Та що, Іване Матвійовичу, дайте загад,— промовив один з "начальникуючих", поволі зводячись з місця.

— Чому там, на розводці, не казали? Барку розтаскай, от тобі й загад.

Сяк-так підвелися, нарешті, й зійшли до річки, ледве тягнучи ноги. В юрбі зараз же з'явилися й "розпорядники", принаймні на словах.

Виявилось, що барки не слід було рубати даремно, а треба було по змозі зберегти дерево і особливо поперечні кокори, прибиті по всій довжині своїй до дна барки тиблями,— робота довга й нудна.

— От треба б понайперше відтягти оце бервенце. Берись-но, хлопці! — мовив один зовсім не розпорядник і не начальникуючий, а просто чорнороб, безсловесний і тихий чоловік, що досі мовчав, і, нагнувшись, обхопив

руками товсту колоду, чекаючи на помічників. Але ніхто не допоміг йому.

— Еге, підіймеш, гляди! І ти не підіймеш, та нехай і дід твій, ведмідь, прийде,— і той не підійме! — пробурчав хтось крізь зуби.

— То що ж, хлопці, як же починати? Я вже й не знаю...— промовив спантеличений вискочень, лишивши колоду й підводячись.

— Усієї роботи не переробиш... чого вискочив?

— ^рьом куркам корму дати обрахується, а туди ж перший... Хохітва!

— Та я ж, хлопці, хіба що,— відмагався спантеличений,— я ж тільки так...

— Та що мені на вас чохли понадівати, чи що? Чи солити вас звелите на зиму? — крикнув знову пристав, непорозуміло дивлячись на двадцятиголову юрбу, що не знала, як узятися до діла.— Починати! Швидше!

— Швидше швидкого не зробиш, Іване Матвійовичу.

--— Та ти й так нічого не робиш. Гей, Савельєв! Балакун Петрович! Тобі кажу: чого стоїш, витрішки продаєш!.. Починати!

— Та що ж я сам зроблю?..

— От дайте загад, Іване Матвійовичу.

— Сказано — не буде загаду. Розтаскай барку і йди додому. Починати!

Узялися, нарешті, але мляво, знехотя, невміло. Аж досадно було дивитися на цю здоровецьку юрбу дужих роботяг, які, здається, рішуче не тямили, як узятися до діла. Тільки були заходилися виймати першу, найменшу кокору,— виявилось, що вона ламається, "сама ламається", як донесено було на виправдання приставу; отже, так не можна було робити, а треба було взятися якось інакше. Почали довго судити-рядити поміж себе про те, як узятися інакше, що робити? Помалу-малу дійшло, звичайно, до лайки, погрожувало зайти й далі... Пристав знову гримнув і помахав ціпком, але кокора знову зламалась. Виявилося, нарешті, що сокир мало та що треба принести ще якийсь інструмент. Зараз же відрядили двох арештантів, під конвоєм, до фортеці по інструмент, а всі інші, чекаючи їх, спокійнісінько посідали на барні. повиймали свої люлечки й знову закурили.

Пристав, нарешті, плюнув.

— Ну, від вас робота не заплаче! Ой люди, люди! —

пробурчав він сердито, махнув рукою й пішов до фортеці, помахуючи ціпком. і

За годину прийшов кондуктор. Спокійно вислухавши арештантів, він заявив, що дає на загад вийняти ще чотири кокори, але так, щоб вони вже не ламалися, вийняти цілими, та поверх того розібрати чималу

частину барки, з тим, що тоді вже можна буде йти додому. Загад був великий, але, батечки, як заходилися! Куди поділись ліньки, куди поділось нерозуміння! Застукали сокири, почали вивірчувати тиблі. Інші підкладали товсті жердини і, налягаючи на них у двадцять рук, моторно й майстерно виламували кокори, що, на мій подив, тепер виламувалися зовсім цілі й непопсовані. Діло кипіло. Усі раптом якось навдивовижу порозумнішали. Ні зайвих слів, ні лайки, кожен знав, що сказати, що зробити, куди стати, що порадити. Рівно за півгодини до барабана даний загад скінчили, і арештанти пішли додому, втомлені, але цілком вдоволені, хоч і виграли всього якихось півгодини проти встановленого часу. Але щодо себе я помітив одну особливість: хоч куди б я приткнувся їм поссбляти під час роботи, скрізь я був не до ладу, скрізь заважав, скрізь мене гнали геть мало не з лайкою.

Який-небудь останній обідранець, що й сам був найгіршим роботягою і не смів писнути перед іншими каторжниками, моторнішими й тямущішими, і той вважав за своє право крикнути на мене й прогнати мене, коли я ставав біля нього, бо, мовляв, я йому заважаю. Нарешті один із моторних просто й грубо сказав мені: "Куди лізете, ідіть геть! Чого встрявати, куди не кличуть".

— Попався в мішок! — зараз же підхопив другий.

— А ти краще карнавку візьми,— сказав мені третій,—та й іди збирати на кам'яне побудування та на табачне розорення, а тут тобі робити нічого.

Доводилося стояти окремо, а окремо стояти, коли всі працюють, якось совісно. Та коли справді так вийшло, що я відійшов і став край барки, зараз же закричали:

— От яких надавали роботяг; що з ними зробиш? Нічого не зробиш!

Усе це, звісно, було навмисне, бо всіх це тішило. Треба було позбиткуватися над колишнім дворянчиком, і, звичайно, вони раділи з нагоди.

Дуже зрозуміло тепер, чому першим моїм питанням при вступі до острогу,— я вже казав раніше,— було: як

поводити себе, як поставити себе перед цими людьми? Я передчував, що часто будуть у мене такі ж зіткнення з ними, як тепер на роботі. Та, попри всі зіткнення, я вирішив не міняти плану моїх дій, який я вже почасти обдумав тоді; я знав, що він справедливий. А саме: я вирішив, що треба поводитися якомога простіше й незалежніше, ніяк не виявляти особливого намагання зближатися з ними; але й не відкидати їх, коли вони самі побажають зблизитися. Ніяк не боятися їхніх погроз та ненависті і, по змозі, удавати, що не помічаю того. Ніяк не зближатися з ними на деяких певних пунктах і не потурати деяким їхнім звичкам та звичаям, одно слово — не напрошуватися самому на повне їхнє товаришування. Я здогадався з першого погляду, що вони перші зневажали б мене за це. Однак, на їх розуміння (і я згодом довідався про це напевно), я все-таки мусив зберігати й шанувати перед ними навіть дворянське походження своє, тобто ніжитися, ламатися, бридитися ними, фиркати раз у раз, білоручничати. Саме так вони розуміли, що таке дворянин. Звісно, вони лаяли б мене за це, а все ж поважали б про себе. Така роль була не для мене; я ніколи не бував дворянином в їхньому уявленні; та зате я дав собі слово жодною поступкою не принижувати перед ними ні освіти моєї, ні складу думок моїх. Коли б я став, на догоду їм, підлещуватися до них, погоджуватися з ними, фамільярничати з ними та заходити в різні їхні витівки, щоб виграти їхню прихильність,— вони зараз же подумали б, що це я роблю зо страху та боягузтва, і поставилися б до мене з презирством. А—в був не приклад: він ходив до майора, і вони самі боялися його. З другого боку, мені не хотілося й замикатися перед ними в холодну й неприступну ввічливість, як робили поляки. Я дуже добре бачив тепер: вони зневажають мене за те, що я хотів працювати, як і вони, не ніжився й не ламався перед ними; і хоч я певно знав, що згодом вони муситимуть змінити свій погляд на мене, все

ж думка, що тепер вони мовби мають право зневажати мене, гадаючи, що я на роботі запобігав перед ними,— ця думка страшенно смутила мене.

Коли ввечері, як скінчили пообідню роботу, я повернувся дб острогу, втомлений і змучений, страшна туга знов охопила мене. "Скільки тисяч таких днів ще попереду,— думав я,— все таких самих, все одних і тих самих!" Мовчки, вже смерком, блукав я один за казармами, вздовж огорожі, і раптом побачив нашого Шарика,

идо біг просто до мене. Шарик був наш осгрожний собака, так, як бувають ротні,, батарейні й ескадронні собаки. Він жив ув острозі з давнього-давна, нікому не належав, усіх вважав за хазяїв і годувався покиддю з кухні. Це був чималий собака, чорний ^ білими плямами, дворняга, не дуже старий, з розумними очима й з пухнастим хвостом. Ніхто ніколи не лащив його, ніхто не звертав на нього ніякої уваги. Ще першого дня я погладив його і з рук дав йому хліба. Коли я його гладив, він стояв смирно, ласкаво дивився на мене і на знак вдоволення тихо махав хвостом. Тепер, довго мене не бачивши,— мене, першого, хто за кілька років прилащив його,—" він бігав і шукав мене поміж усіма і, знайшовши, з скавучанням пустився мені устріч. Вже й не знаю, що зо мною сталося, але я кинувся цілувати його, я обняв його голову; він скочив мені передніми лапами на плечі й почав лизати мені обличчя. "Так ось друг, якого мені посилає доля!" — подумав я і щоразу потім, коли, в цей перший важкий і похмурий час, я повертався з роботи, то насамперед, не заходивши ще нікуди, я поспішав за казарми з Шариком, що скакав передо мною й скавучав з радощів, обхоплював його голову й цілував, цілував її, і якесь солодке, а разом і болюче почуття стискало мені серце. І пам'ятаю, мені аж приємно було думати, немовби хвалячись перед собою своєю ж мукою, що ось на всьому світі тільки й лишилася тепер для мене одна істота, яка любить мене, яка прив'язана до мене, мій друг, мій єдиний друг — мій вірний собака Шарик.

VII. НОВІ ЗНАЙОМСТВА. ПЕТРОВ

Але час минав, і я помалу-малу став обживатися. Щодень менше бентежили мене звичайні явища мого нового життя. Події, обстановка, люди — все якось притерлося до очей. Помиритися з цим життям було неможливо, але визнати його за доконаний факт давно вже був час. Усі непорозуміння, які ще лишилися в мені, я затаїв якнайглухіше всередині в себе. Я вже не никав по острогу сам не свій і не виявляв туги своєї. Дико цікаві погляди каторжних уже не спинялися на мені так часто, не стежили за мною з таким виробленим зухвальством. Я теж, видно, притерся до очей їм, з чого був дуже радий. По острогу я вже ходив як у себе дома, знав своє місце на нарах і навіть звик, видимо, до таких речей, що думав, поки й живий, до них не звикнути. Регулярно щотижня ходив голити половину своєї голови. Щосуботи, в шабашний час, нас викликали для цього, по черзі, з острогу до кордегардії (хто не поголиться, сам уже відповідав за себе), і там цирульники з батальйонів милили холодним милом наші голови й безжально скребли їх претупими бритвами, так що в мене й тепер навіть мороз обсипає шкіру, коли згадаю про це катування. А втім, незабаром знайшлися ліки. Яким Якимович по-"казав мені одного арештанта, військового розряду, який за копійку голив власною бритвою кого завгодно і тим промишляв. Багато хто з каторжних ходив до нього, щоб •уникнути казенних цирульників, а тим часом люди були не пестунчики. Нашого арештанта-цирульника звали майором,— чому — не знаю, і чим він міг нагадувати майора — теж не можу сказати. Тепер, коли пишу це, так і уявляється мені цей майор, високий, сухорлявий і мовчазний, досить дурнуватий, повсякчас заглиблений у своє заняття і неодмінно з ременем у руці, на якому він день і ніч направляв свою до неможливого сточену бритву і, здається, весь поринав у це заняття, вважаючи його, очевидно, за призначення всього свого життя. Справді, він був до краю вдоволений, коли бритва була хороша й коли хтось приходив поголитися: мило було в нього тепле, рука легка, гоління бархатне. Він, видимо, тішився й пишався своєю майстерністю і недбало приймав зароблену копійку, мовби й справді сила була в майстерності, а не в копійці. Боляче перепало А—ву від нашого плац-майора, коли він, фіскалячи тому на острог, згадав якось ім'я нашого острожного цирульника І необережно назвав його майором. Плац-майор розлютився й образився вкрай. "Та чи знаєш ти, падлюко,

що таке майор! —— кричав він з піною на губах, по-свійському розправляючись з А—вим.— Тямиш ти, що таке майор! І раптом якась падлюка каторжний, і сміти звати його майором, мені в очі, в моїй присутності!.." Тільки А—в міг уживатися з такою людиною.

З самого першого дня мого життя в острозі я вже почав мріяти про волю. Вираховувати на тисячу ладів і способів, коли скінчаться мої острожні роки, стало моїм улюбленим заняттям. Я навіть і думати ні про що не міг інакше і певен, що так робить і кожен позбавлений на строк волі. Не знаю, чи думали, чи вираховували каторжні так, як я, але дивовижна легковажність їхніх на-

дій вразила мене з першого кроку. Надія в'язня, позбавленого волі — зовсім інша, ніж людини, що живе звичайним життям. Вільна людина, звісно, плекає надію (наприклад, на зміну долі, на здійснення якого-небудь заходу), але вона живе, вона ідіє; звичайне життя цілком захоплює її своїм коловоротом. Не те у в'язня. Тут, правда, теж життя — острожне, каторжне; та хоч би хто був каторжник, хоч би на який строк було його заслано, він рішуче, інстинктивно не може сприйняти своєї долі як чогось позитивного, остаточного, як частини справжнього життя. Кожен каторжник відчуває, що він не в себе дома, а. мовби в гостях. На двадцять років він дивиться, наче на два роки, і цілком певен, що й у п'ятдесят п'ять років, коли вийде з острогу, він буде такий самий молодець, як і тепер, у тридцять п'ять. "Поживемо ще!" — думає він і вперто жене від себе всі сумніви й інші досадні думки. Навіть заслані без строку, з особливого відділення, й ті розраховували іноді, що ось нема-нема, а раптом і прийде дозвіл із Пітера: "Переслати в Нерчинськ, в рудники, і призначити строки". Тоді гарно: по-перше, в Нерчинськ мало не півроку йти, а йти в партії куди краще, ніж бути в острозі. А потім кінчити в Нерчинську строк і тоді... І розраховує ж так часом сива людина!

У Тобольську бачив я прикутих до стіни. Він сидить на ланцюгу, так із сажень завдовжки; тут у нього койка. Прикували його за щось надзвичайно страшне, вчинене вже в Сибіру. Сидять по п'ять років,

сидять і по десять. Здебільшого з розбійників. Одного тільки бачив я серед них мовби з панів; десь він колись служив. Говорив він смирнесенько, злегка шепелявлячи; усмішечка солоденька. Він показував нам свій ланцюг, показував, як треба лягати вигідніше на койку. Ото, мабуть, була цяця! Всі вони взагалі поводяться смирно і здаються вдоволеними, а тим часом кожен надзвичайно хоче швидше висидіти свій строк. Чого б, здається? А ось чого: вийде він тоді із задушної гнилої кімнати з низьким цегляним склепінням і пройдеться двором острогу, та й... та й годі. За острог його вже не випустять ніколи. Він сам знає, що спущені з ланцюга довіку вже утримуються при острозі, до самої смерті своєї, і в кайданах. Він це знає, і все-гаки йому страшенно хочеться швидше скінчити свій ланцюговий строк. Адже без цього бажання чи ж міг би він просидіти п'ять або шість років на ланцюгу, не вмерти або не збожеволіти? Та чи й став би ще як який і сидіти? Я почував, що робота може врятувати мене, зміцнити

моє здоров'я, тіло. Повсякчасний душевний неспокій, нер-вічне подразнення, задушливе повітря казарми могли б зовсім зруйнувати мене. "Частіше бути на повітрі, кожного дня втомлюватися, привчатися носити тягарі — і я принаймні врятую себе,— думав я,— зміцню себе, вийду здоровий, бадьорий, дужий, нестарий". Я не помилився: робота й рух були мені дуже корисні. Я з жахом дивився на одного з моїх товаришів (із Дворян), як він згасав ув острозі, мов свічка. Увійшов він до острогу разом зо мною, ще молодий, вродливий, бадьорий, а вийшов "напівзруйнований, сивий, без ніг, із задишкою. "Ні,— думав я, на нього дивлячись,— я хочу жити й буду жити". Зате й перепадало ж мені спочатку від каторжних за любов до роботи, і довго вони дошкуляли мені зневагою й глузуванням. Та я не зважав ні на кого й бадьоро йшов куди-небудь, хоча б, приміром, випалюйати й товкти алебастр,— одна з перших робіт, якої я навчився. Це була робота легка. Інженерне начальство лаДне було, По змозі, полегшувати роботу дворянам, що, проте, зовсім не було потуранням, а тільки справедливістю. Дивно було б вимагати від людини, що наполовину слабша силою й ніколи не працювала, виконувати той же загад, який давали, згідно з положенням, справжньому роботязі. Та це "баловство" не завжди допускалося, навіть

допускалося ніби покрадьки: за цим суворо наглядали. Частенько доводилося робити роботу важку, і тоді, зрозуміло, дворяне несли подвійний тягар супроти інших роботяг. Звичайно на алебастр призначали чоловік три-чотири, старих або слабосилих, ну, серед них і нас, звісно; та поверх того прикомандировували одного справжнього роботягу, який знав діло. Ходив звичайно, кілька років поспіль, усе той самий, Алмазов, людина сувора, смуглява й сухорлява, вже літня, нетовариська й гидлива. Він глибоко нас зневажав. А втім, був дуже неговіркий, такий, що навіть лінувався бурчати на нас. Сарай, де випалювали й товкли алебастр, стояв теж на пустинному й крутому березі річки. Взимку, особливо похмурого дня, нудно було дивитися на річку й на протилежний дикий берег. Щось тужливе, що надривало серце, було в цьому дикому й пустинному пейзажі. Та чи не тяжче ще було, коли над безкрайою білою пеленою снігу яскраво сяяло сонце; так би й полетів кудись у той степ, що починався на другому березі й стелився на південь одною суцільною скатертиною тисячі на півтори верст. Алмазов звичайно мовчки й суворо брався до роботи;

ми немов соромилися, що не можемо як слід допомагати йому, а він навмисне управлявся сам-один, навмисне не вимагав від нас ніякої допомоги, начеб на те, щоб ми відчували всю провину нащу перед ним і каялись за нашу некорисність. А всього й діла; було витопити піч, щоб випалити накладений у неї алебастр, який, бувало, ми ж таки й натаскаємо йому. А другого дня, коли алебастр бував уже зовсім випалений, починалося вивантаження його з печі. Кожен із нас брав важку колотушку, накладав собі особливий ящик алебастром і заходжувався розбивати його. Це була премила робота. Крихкий алебастр хутко обертався на білий блискучий порох, так ловко, так гарно кришився. Ми змахували важкими молотами й здіймали таку тріскотняву, що аж самим було любо. І стомлювалися ми, нарешті, і водночас легко ставало; щоки червоніли, кров оберталася швидше. Тут уже й Алмазов починав дивитися на нас поблажливо, як дивляться на малолітніх дітей; поблажливо покурював свою люлечку і все-таки не міг не бурчати, коли доводилося йому говорити. Втім, він і з усіма був такий самий, а по суті, здається, добра людина.

Інша робота, на яку мене посилали,— в майстерні крутити точильне колесо. Колесо було велике, важке. Потрібні були чималі зусилля, щоб крутити його, особливо коли токар (з інженерних майстрових) точив щось таке як сходова балясина або ніжки від великого столу, для казенних меблів якому-небудь чиновникові, на що потрібна була мало не ціла колода. Крутити тоді одному несила була, й посилали звичайно двох — мене та ще одного з дворян, Б. Так ця робота протягом кількох років лишалася за нами, якщо тільки доводилося щось точити. Б. був слабосила, квола людина, ще молодий, хворий на груди. Він прибув до острогу з рік передо мною разом з двома іншими із своїх товаришів — одним дідом, що весь час острожного життя день і ніч молився богу (за це його дуже поважали арештанти) і вмер при мені, й другим, ще дуже молодим чоловіком, свіжим, рум'яним, сильним, сміливим, котрий дорогою ніс Б., який стомлювався з пів-етапу, і це тривало сімсот верст поспіль. Треба було бачити їхню обопільну дружбу. Б. був людина.з прекрасною освітою, благородна, з характером великодушним, але зіпсованим і роздратованим хворобою. З колесом ми справлялися вдвох, і це навіть обох нас забавляло. Мені ця робота давала чудовий моціон.

Особливо також любив я розгрібати сніг. Це.бувало

звичайно після буранів і траплялося не раз за зиму. Після добового бурану який дім замітало до половини вікон, а який мало не зовсім заносило. Тоді, коли вже переставав буран і виступало сонце, виганяли нас великими купами, а то й усім острогом — відгрібати кучугури снігу від казенних будівель. Кожному давалося лопату, усім разом загад, часом такий, що треба було дивуватися, як можна впоратися з ним, і всі дружно бралися до діла. Пухкий, щойно злеглий і злегка приморожений зверху с^ніг спритно брали лопатою, величезними грудками, й розкидали кругом, причому сніг ще в повітрі обертався на блискучий пил. Лопата так і врізалася в білу, виблискуючу на сонці масу. Арештанти майже завсіди робили цю роботу весело. Свіжий зимовий вітер, рух розгарячали їх. Усі ставали веселіші: лунали регіт, вигуки, дотепи. Починали гратися в сніжки, не без того, звісно, щоб за хвилину не закричали розсудливі та

обурені на сміх і веселощі, і загальне захоплення кінчалося звичайно лайкою.

Помалу-малу я став поширювати й коло мого знайомства. А втім, сам я не думав про знайомства: я все ще був неспокійний, похмурий і недовірливий. Знайомства мої почалися самі собою. Одним із перших став навідувати мене арештант Петров. Я кажу навідувати й особливо натискую на це слово. Петров жив ув особливому відділенні і в найдальшій від мене казармі. Зв'язків між нами, видимо, не могло бути жодних; спільного теж нічогісінько у нас не було та й бути не могло. Але ж Петров у цей перший час немов за обов'язок вважав мало не щодня заходити до мене в казарму або зупиняти мене в шабашний час, коли, бувало, я ходжу за казармами, по змозі геть далі від усіх очей. Попервах мені це було неприємно. Та він якось так умів зробити, що незабаром його відвідини стали навіть розважати мене, дарма що він був зовсім не дуже товариська й говірка людина. На вигляд був він невисокого зросту, дужої будови, спритний, верткий, з досить приємним обличчям, блідий, з широкими вилицями, з сміливим поглядом, з білими густими й дрібними зубами й з постійною щіпкою тертого тютюну за спідньою губою. Класти за губу тютюн було звичаєм багатьох каторжних. Він здавався молодшим за свої літа. Йому було років сорок, а на око тільки тридцять. Розмовляв він зо мною завжди надзвичайно невимушено, тримав себе цілком на рівній нозі, тобто надзвичайно порядно й делікатно. Якщо він поміг-

чав, наприклад, що я прагну самотини, то, порозмовлявши зо мною хвилин зо дві, зараз же залишав мене і кожного разу дякував за увагу, чого, звісно, не робив ніколи й ні з ким з усієї каторги. Цікаво, що такі ж відносини між нами тривали не тільки перші дні, а й кілька років поспіль і майже ніколи не ставали ближчими, хоч він був справді відданий мені. Я навіть і тепер не можу вирішити: чого саме йому від мене хотілося, чого він ліз до мене кожного дня? Хоч йому й траплялося згодом красти в мене, але він крав якось ненароком; грошей же майже ніколи в мене не просив, отже, приходив зовсім не по гроші або не за якимсь інтересом.

Не знаю також чому, але мені раз у раз здавалося, що він мовби зовсім не жив разом зо мною в острозі, а жив десь далеко в іншому будинку, в місті, і тільки відвідував острог мимохідь, щоб дізнатися про новини, навідати мене, подивитися, як ми всі живемо. Він усе кудись поспішав, начебто десь когось залишив і там ждуть його, начебто десь чогось не доробив. А тим часом він ніби не дуже й метушився. Погляд у нього теж був якийсь дивний: пильний, з відтінком сміливості й деякого насміху, але дивився він якось в далечінь, через предмет; ніби з-за предмета, що був перед його носом, він намагався розглядіти якийсь інший, що був далі. Це надавало йому неуважного вигляду. Я іноді навмисне дивився: куди піде від мене Петров? Де це його так ждуть? Але від мене він квапливо простував кудись в казарму чи в кухню, сідав там біля когось із співрозмовників, слухав уважно, часом і сам втручався в розмову навіть дуже гаряче, а потім враз якось урве й замовкне. Та чи він говорив, чи сидів мовчки, все ж видно було, що він тут тільки так, мимохідь, що десь там є діло і там його ждуть. Найдивніше те, що діла в нього не було ніколи ніякого; він не робив нічогісінько (крім казенних робіт" зрозуміло). Майстерства жодного не знав, та й грошей у ньвго майже ніколи не водилося. Але він і за грішми не дуже журився. І про що він розмовляв зо мною? Розмова його бувала така ж дивацька, як і він сам. Побачить, наприклад, що я ходжу десь один за острогом, і раптом круто поверне в мій бік. Ходив він завжди швидко, повертав завжди круто. Прийде ступою, а здається, ніби він підбіг.

— Здрастуйте.

— Здрастуйте.

— Я вам не перебив?

— Ні.

— Я ось хотів вас про Наполеона спитати. Він же рідня тому, що в дванадцятому році був? (Петров був з кантоністів і письменний).

— Рідня.

— Який же він, кажуть, президент?

Питався він завжди швидко, уривчасто, мовби йому треба було якнайшвидше про щось довідатись. Наче він довідувався про якусь дуже важливу справу, що не терпить найменшого зволікання.

Я пояснив, який він президент, і додав, що, можливо, незабаром й імператором буде.

— Це як?

Пояснив я, по змозі, й це. Петров уважно слухав, цілком розуміючи й хутко міркуючи, навіть нахиливши в мій бік вухо.

— Гм. А от я хотів вас, Олександре Петровичу, спитати: чи правда, кажуть, є такі мавпи, що в них руки до п'ят, а завбільшки вони з найвищу людину?

— Еге, є такі.

— Які ж це?

Я пояснив, скільки знав, і це.

— А де ж вони живуть?

— В жарких землях. На острові Суматрі е.

— Це в Америці, чи що? Як це кажуть, нібито там люди вниз головою ходять?

— Не вниз головою. Це ви про антиподів питаєте. Я пояснив, що таке Америка і, по змозі, що таке антиподи. Він слухав так уважно, наче умисне прибіг заради самих антиподів.

— А-а! А ось я торік про графиню Лавальєр читав, від ад'ютанта Ареф'єв книжку приносив. То це правда чи так тільки — вигадано? Дюма сочиненіє.

— Звісно, вигадано.

— Ну, прощайте. Дякую вам.

І Петров зникав, і, по суті, майже ніколи ми не розмовляли інакше, як оце.

Я став про нього розпитувати. М., дізнавшись про це знайомство, навіть перестерігав мене. Він сказав мені, що багато хто з каторжних наганяв на нього жах, особливо спочатку, в перші дні острогу, але жоден із них, навіть Газін, не справляв на нього такого жахливого враження, як цей Петров.

— Це найрішучіший, найбезстрашніший з усіх каторжних,— казав М. — Він на все здатен; він ні перед

чим не зупиниться, коли йому 'спаде забаганка. Він і вас заріже, якщо йому це заманеться, так, просто заріже, не поморщиться й не розкається. Я навіть думаю, він не сповна розуму. і

Ці слова дуже зацікавили імене. Але М. якось не міг пояснити мені, чому так здавалося йому. І дивна річ: кілька років поспіль я знав потім Петрова, майже щодня розмовляв із ним; весь час він був щиро прив'язаний до мене (хоч абсолютно не знаю за що),— і всі ці кілька років, хоч він і жив ув острозі розважливо й нічогісінько не вчинив жахливого; але я щоразу, дивлячись на нього й розмовляючи з ним,

переконувався, що М. мав рацію й що Петров, можливо, людина найрішучіша, най-безстрашніша, людина, яка не знає над собою жодного примусу. Чому це так мені здавалося,— теж не можу втямити.

Зауважу, проте, що цей Петров був той самий, котрий хотів убити плац-майора, коли його покликали на кару й коли майор "врятувався чудом", як казали арештанти,— виїхав перед самою хвилиною кари. Іншим разом, ще до каторги, трапилося, що полковник ударив його на ученні. Мабуть, його й багато разів перед тим били; але цим разом він не схотів знести і заколов свого полковника відкрито, серед білого дня, перед вишику-ваним фронтом. А втім, я не знаю докладно всієї його історії; він ніколи не розповідав її мені. Звичайно, це були тільки спалахи, коли натура виявлялася раптом уся, цілком. Та все-таки були вони в ньому дуже рідко. Він справді був розсудливий і навіть смирний. Пристрасті в ньому таїлися, і навіть дужі, палкі; та гарячий жар той припав попелом і жеврів тихо. Ні крихти фанфаронства або пихи я ніколи не помічав у ньому, як, скажімо, в інших. Він сварився рідко, зате й ні з ким особливо не приятелював, хіба тільки з самим Сироткі-ним, та й то коли той був йому потрібен. Одного разу, правда, я бачив, як він серйозно розгнівався. Йому чогось не давали, якоїсь речі; чогось недоділили йому. Сперечався з ним арештант-силач, високий на зріст, злий, задирака, насмішник і аж ніяк не боягуз, Василь Антонов, із цивільного розряду. Вони вже довго кричали, і я думав, що все скінчиться багато-багато що простими стусанами, бо Петров, хоч і дуже рідко, але часом бився й лаявся, як найостанніший із каторжних. Та цим разом сталося не те: Петров раптом зблід, губи його затрусились і посиніли; дихати став він трудно. Він звівся

з місця і повільно, дуже повільно, своїми нечутними, босими кроками (влітку він дуже любив ходити босий) підійшов до Антонова. Раптом усі по всій галасливій і крикливій казармі разом занишкли; муху було б чути. Усі ждали, що буде. Антонов схопився йому устріч; він сам на себе був не схожий... Я не витерпів і вийшов із казарми. Я гадав, що не встигну ще зійти з ґанку, як почую крик зарізаної людини. Та й цим разом усе скінчилося нічим: не встиг ще Петров дійти до Антонова, як той мовчки й

мерщій викинув йому спірну річ. (Ішлося про якусь жалюгідну шматину, про якісь підмотки). Хвилин за дві Антонов, зрозуміло, все-таки лайнув його помаленьку, для очистки совісті й для пристойності, щоб показати, що не зовсім же він так уже злякався. Та на лайку Петров не звернув ніякісінької уваги, навіть і не відповів: сила була не в лайці, та й справу він виграв на свою користь; він був дуже вдоволений і забрав шматину собі. За чверть години він уже, як і перше, тинявся по острогу з виглядом цілковитого нероби й ніби шукав, чи не здіймуть десь мову про щось цікаве, щоб приткнути туди й свого носа та послухати. Його, здавалося, все цікавило, але якось так виходило, що до всього він лишався здебільшого байдужий і тільки так никав по острогу без діла, метало його туди й сюди. Його можна було також порівняти з роботягою, з дужим роботягою, в якого затріщить робота, але якому поки що її не дають, і от він чекаючи сидить і бавиться з маленькими дітьми. Не розумів я й того, чому він живе в острозі, чому не тікає? Він не завагався б тікати, якби тільки сильно того захотів. Над такими людьми, як Петров, розум має владу лише доти, поки вони чогось не захочуть. Тоді вже на всій землі нема перепони їхньому бажанню. А я певен, що він зумів Ои втекти спритно, обдурив би всіх, по тижню міг би сидіти без хліба десь у лісі або на річці в очереті. Та, видно, він ще не натрапив на цю думку й не побажав цього цілком. Глибоких міркувань, особливого здорового глузду я ніколи в ньому не помічав. Ці люди так і народжуються з одною ідеєю, яка через ціле життя позасвідомо рухає їх туди й сюди; так вони й метаються все життя, доки не знайдуть собі діла цілком до сподоби; тут уже їм і голова ні до чого. Дивувався я іноді, як це така людина, яка зарізала свого начальника за побої, так безсуперечно лягає в нас під різки. Його часом і сікли, коли він попадався з горілкою. Як і всі каторжні без ремесла, він часом пускався проносити горілку. Але він і під різ-

ки лягав мовби з власної згоди, тобто мовби усвідомлював, що за діло; в противном|у разі нізащо б не ліг, хоч убий. Дивувався я з нього також, коли він, попри видиму до мене прив'язаність, обкрадав мене. Находило на нього це якось смугами'. Це!він украв у мене біблію, яку я дав йому тільки донести з одного місця на інше. Відстань була кілька ступенів, але він устиг знайти дорогою покупця, продав її і зараз же

гроші пропив. Мабуть, дуже вже йому пити схотілось, а вже чого дуже схотілось, те повинно бути здійснене. Ось такий і ріже людину за четвертака, щоб за цього четвертака випити чвертку, хоч іншим часом пропустить мимо з сотнею тисяч. Увечері він мені сам і заявив про крадіжку, тільки без ніякого збентеження й каяття, цілком байдуже, як про звичайнісіньку пригоду. Я спробував був гарненько його покартати; та й шкода мені було моєї біблії. Він слухав не дратуючись, навіть дуже смирно; погоджувався, що біблія дуже корисна книга, щиро жалкував, що її в мене тепер нема, але зовсім не шкодував за тим, що вкрав її; він дивився так самовпевнено, що я зараз же й перестав лаятися. А лайку мою він терпів, певно, розміркувавши, що не можна ж без того, щоб не полаяти його за такий вчинок, то нехай уже, мовляв, душу розважить, потішиться, полає; але по суті все це дурниця, така дурниця, що серйозній людині й казати щось було б совісно. Мені здається, що він взагалі мав мене за якусь дитину, трохи не немовля, яке не тямить найпростіших речей у світі. Якщо, наприклад, я сам починав з ним мову про щось, крім наук та книжок, то він, правда, мені відказував, але мовби тільки з чемності, обмежуючись коротесенькими відповідями. Часто я запитував себе: що йому в цих книжних відомостях, про які він мене звичайно розпитує? Траплялося, що під час цих розмов я ні-ні та й гляну на нього збоку: а чи не сміється він з мене? Але ні; звичайно він слухав серйозно, уважно, хоч, проте, не дуже, і це останнє мені часом досаждало. Питання він ставив точно, виразно, але якось не дуже дивувався почутим від мене відомостям і сприймав їх навіть неуважливо... Здавалося мені ще: він, не сушачи довго голови, вирішив про мене, що зо мною не можна розмовляти, як з іншими людьми, що, крім мови про книжки, я ні про що інше не зрозумію, ба навіть не здатен зрозуміти, отже, й турбувати мене нема чого.

Я певен, що він навіть любив мене, і це мене дуже вражало. Чи мав він мене за недорослу, неповну людину,

а чи почував до мене той особливий жаль, який інстинктивно відчуває кожна сильна істота до іншої слабішої, а мене він визнав за таку... не знаю. І хоч усе це не перешкоджало йому мене обкрадати, але, я певен, і

обкрадаючи, він жалів мене. "Ех! — може, думав він, запускаючи руку в моє добро.— Що ж це за людина, яка й за добро своє постояти не може!" Але за це якраз він, здається, й любив мене. Він мені сам сказав одного разу, якось ненароком, що я "занадто вже доброї душі людина" та що "такі вже ви прості, такі прості, що аж жаль бере. Тільки ви, Олександре Петровичу, не сприйміть за образу,— додав він через хвилину,— я ж бо від щирого серця сказав".

З такими людьми трапляється іноді в житті, що вони раптом різко й серйозно проявляються й визначаються в хвилини якоїсь крутої, загальної дії або перевороту і таким чином ураз розвивають повну діяльність. Вони не люди.слова і не можуть бути призвідцями й головними проводирями справи; але вони головні виконавці її й перші починають. Починають просто, без особливих покликів, та зате перші перескакують через головну перепону, не задумавшись, без страху, йдучи прямо на всі —ножі,— і всі кидаються за ними й ідуть сліпо, йдуть до найостаннішої стіни, де звичайно й накладають своїми головами. Я не вірю, щоб Петров добрим кінчив; він у якусь одну хвилину все разом скінчить, і якщо не пропав ще досі, то, виходить, випадок не трапився. А втім, хто знає? Може, й доживе до сивого волосу і спокійнісінько помре від старості, без цілі тиняючись туди й сюди. Але, мені здається, М. мав рацію, коли казав, що це була найрішучіша людина з усієї каторги.

VIII. РІШУЧІ ЛЮДИ. ЛУЧКА

Про рішучих важко сказати: на каторзі, як і скрізь, їх було небагато. На око, либонь, і страшна людина; розміркуєш, бувало, що розповідають про якогось там, і аж сахаєшся його. Якесь несвідоме почуття спочатку навіть змушувало мене обминати цих людей. Згодом я багато в чому змінив свій погляд навіть на найстрашніших убивць. Дехто й не вбив, та страшніший, ніж той, що за шість убивств прийшов. А про деякі злочини важко було скласти навіть найелементарніше уявлення: так

багато дивовижного було в них. Я саме тому це кажу, що в нас у простолюдді деякі'вбивства виникають з най-химерніших причин. Існує,

наприклад, і навіть дуже часто подивується такий тип убивці: живе ця людина тихо й смирно. Доля гірка — терпить. Це, скажімо, селянин, дворак, міщанин, солдат. Раптом щось у нього зірвалося; він не витримав і загнав ножа в свого ворога й гнобителя. Тут ось і починається дивовижне: на час людина раптом вискакує з мірки. Першого він зарізав гнобителя, ворога; це хоч і злочин, та зрозумілий; туґ привід був; але потім він уже ріже й не ворогів, ріже кожного стрічного, ріже задля потіхи, за грубе слово, за' погляд, для чету або просто: "Геть з дороги, не попадайся, я йду!" Наче сп'яніє людина, наче в гарячковій маячні. Наче, перестрибнувши раз через заповітну для неї межу, вона вже починає милуватися з того, що нема для неї більше нічого святого; наче пориває її перестрибнути разом через усяку законність і владу й натішитись нічим не стримуваною і безмежною волею, натішитися цим завмиранням серця від жаху, бо неможливо, Щоб вона його сама ь собі не почувала. Знає вона до того ж, що жде її страшна кара. Все це, може, скидається на те відчуття:, коли Людина з високої вежі тягнеться в глибінь, яка під ногами, так що, врешті, й сама рада б кинутися вниз головою: швидше — й край! І трапляється це все з смирні-сінькими й непомітними до того людьми. Деякі з них у цьому чаду навіть хизуються собою. І що забитіший він був перше, то дужче пориває його тепер поферцюва-ти, нагнати страху. Він тішиться з цього страху, любить саму огиду, яку викликає в інших. Він напускає на себе якусь одчайдушність, і такий "одчайдушний" сам уже швидше жде кари, жде, щоб порішили його, бо, врешті, самому стає важко носити на собі цю напускну одчайдушність. Цікаво, що весь цей настрій, весь цей напуск триває якраз до ешафота, а далі як відріже: наче й справді цей строк якийсь формений, немовби визначений заздалегідь встановленими для того правилами. Тут людина раптом смиряється, знічується, на ганчірку якусь обертається. На ешафоті рюмсає — просить у народу прощення. Приходить до острогу, і дивишся: такий слинявий, такий сопливий, забитий навіть, що аж дивуєшся з нього: "Та невже це той самий, котрий зарізав п'ять-шість чоловік?"

Звичайно, деякі і в острозі не скоро смиряються. Все ще зберігається якийсь форс, якась хвалькуватість: ось,

мовляв, я не те, що ви думаєте; я "по шести душах". Але кінчає тим, що все-таки смиряється. Часом тільки потішить себе, згадуючи свій загонистий розмах, свою гульню, що була раз за його життя, коли він був "одчайдушним", і дуже любить, якщо тільки знайде простачка, з пристойною важністю перед ним поламатися, похвастати й розповісти йому свої подвиги, не даючи, проте, взнаки, що йому самому розповісти кортить. От, мовляв, яка я був людина!

І як витончено додержуються цієї самолюбної обережності, якою ліниво недбалою буває така розповідь! Яке досвідчене фатівство виявляється в тоні, в кожному слівці оповідача. І де цей люд вивчився!

Раз у ці перші дні, одного довгого вечора, тоскно й без діла лежачи на нарах, я прослухав одну з таких розповідей і з недосвідченості прийняв оповідача за якогось колосального, страшного злочинця, за нечуваний залізний характер, хоч водночас мало не підсміювався з Петрова. Темою розповіді було, як він, Лука Кузьмич, не для чогось іншого, як єдино для самої своєї втіхи, рішив одного майора. Цей Лука Кузьмич був той самий маленький, тоненький, з гостреньким носиком, молоденький арештантик нашої казарми, з хохлів, про котрого вже якось і згадував я. Був він, по суті, росіянин, а тільки народився на півдні, здається, двораком. У ньому справді було щось гостре, зарозуміле: "Мала пташка, та кігтик гострий". Але арештанти інстинктивно розкушують людину. Його дуже мало поважали або, як кажуть на каторзі: "йому дуже мало уважали". Він був жахливо самолюбний. Сидів він того вечора на нарах і шив сорочку. Шиття білизни було його ремеслом. Біля нього сидів тупий і обмежений арештант, але добрий і ласкавий, огрядний і високий, його сусіда на нарах, Кобилін. Лучка, живши в сусідстві, часто з ним сварився і взагалі поводився звисока, насмішкувато й деспотично, чого Кобилін через свою простодушність почасти й не помічав. Він плів вовняну панчоху й байдуже слухав Лучку. Той розповідав досить голосно й виразно. Йому хотілося, щоб усі його слухали, хоч і намагався, навпаки, удавати, що розповідає самому Кобиліну.

— Ото, брат, пересилали мене з нашого міста,— почав він, шпортаючи голкою,— до Ч—ва, як бродягу, значить.

— Це коли ж, давно було? — спитав Кобилін.

— А ось горох поспіє — другий рік піде. Ну, як при-

йшли в К—в — і посадили мене тут на малий час в острог. Дивлюся: сидять зо мною чоловік дванадцять, усе хохли, високі, здорові, дужі, 'наче бики. Та смирні такі: їжа погана, крутить ними їхній майор, як його милості завгодно. Сиджу день, сиджу1 другий; бачу — боягуз-на-род. "Чого ж ви,— кажу,— такому дурневі потураєте?" — "А піди лиш сам із ним побалакай!" — аж сміються з мене. Мовчу я.

— І прекумедний же тут був один хохол, хлопці,— додав він раптом, кидаючи Кобиліна й звертаючись до всіх взагалі.— Розповідав, як з ним у суді порішили та як він із судом розмовляв, а сам заливається-плаче; діти, каже, в нього зосталися, жінка. Сам дебелий такий, сивий, товстий. "Я йому,— мовить,— кажу: Ні! А він, бісів син, усе пише, все пише. Ну, кажу собі, та щоб ти здох, а я б подивився! А він усе пише, все пише, та як писне!.. Отут і пропала моя голова!" Дай-но, Васю, ниточку; гнилі каторжні.

— Базарні,— відповів Вася, подаючи нитку.

— Наші швальні кращі. Недавно неваліда посилали,— і в якої він там підлої баби бере? — вів далі Лучка, всиляючи на світло нитку.

— В куми, значить.

— Значить, у куми.

— Так що ж, як же майор? — спитав зовсім забутий Кобилін.

Того тільки й треба було Лучці. Однак він не відразу став розповідати далі, мовби й уваги не звернув на Кобиліна. Спокійно вирівняв нитки, спокійно й ліниво пересмикнув під собою ноги і аж тоді заговорив:

— Сколошкав я, нарешті, моїх хохлів, викликали майора. А я ще зранку в сусіди жулика 1 спитав, узяв та й сховав, значить, на случай. Розлютів майор. Іде. "Ну,— кажу,— не полошитися, хохли!" А в них уже душа в п'яти сховалася; так і трусяться. Убіг майор: п'яний. "Хто тут! Як тут! Я цар, я й бог!"

— Як сказав він: "Я цар, я й бог",— я й висунувся,— вів Лучка,— ніж у мене в рукаві.

"Ні,— кажу,— ваше високоблагородіє,— а сам помаленьку все ближче та ближче,— ні, це вже як же може бути,— кажу,— ваше високоблагородіє, щоб ви були в нас цар та й бог?"

"А, то це ти, то це ти? — закричав майор.— Бунтів-ник!"

1 Ніж. (Прим, автора).

"Ні,— кажу (а сам усе ближче та ближче),— ні,— кажу,— ваше високоблагородіє, як, може, ви самі знаєте й відаєте, бог наш, всемогутній і всюдисущий, єдиний єсть,— кажу.— І цар наш єдиний, над усіма нами самим богом поставлений. Він, ваше високоблагородіє,— кажу,— монарх. А ви,— кажу,— ваше високоблагородіє, ще тільки майор — начальник наш, ваше високоблагородіє, царською милостю,— кажу,— і своїми заслугами".

"Як-як-як-як!" — так і закудкудакав, говорити не може, захлинається. Дуже вже здивувався.

"Еге, ось як",— кажу; та як кинусь на нього раптом та в самий живіт йому усього ножа так і вгородив. Ловко вийшло. Покотився та тільки ногами задриґав. Я ножа кинув.

"Дивіться,— кажу,— хохли, підіймайте його тепер!"

Тут уже я зроблю один відступ. На нещастя, такі вирази, як: "Я цар, я й бог" та чимало інших подібних до цього, були в досить широкому вжитку серед багатьох командирів у давнину. Слід, проте, признатися, що таких командирів лишається вже небагато, а може, вони й зовсім перевелись. Зауважу також, що особливо хизувалися й любили хизуватися такими виразами здебільшого командири, які самі повиходили з нижніх чинів. Офіцерський чин немовби перевертає всі їхні нутрощі, а разом і голову. Довго покректавши під лямкою й перейшовши всі ступені підлеглості, вони раптом бачать себе офіцерами, командирами, благородними та з незвички й першого захвату перебільшують уявлення про свою могутність і значення; звісно, тільки супроти підлеглих їм нижніх чинів. А перед вищими вони, як і перше, підлесливі, що зовсім уже не потрібне, ба навіть огидне багатьом начальникам. Деякі підлесники аж з особливим розчуленням квапляться заявити перед своїми вищими командирами, що вони ж і самі з нижніх чинів, хоч і офіцери, і "своє місце завсіди пам'ятають". Але супроти нижніх чинів вони ставали мало не необмеженими повелителями. Звичайно, тепер навряд уже чи є такі та й навряд чи знайдеться такий, щоб прокричав: "Я цар, я й бог". А все ж зауважу, що ніщо так не дратує арештантів та й взагалі всіх нижніх чинів, як ось такі вирази начальників. Ця нахабність самозвеличення, ця перебільшена думка про свою безкарність породжує ненависть в най-покірнішій людині й виводить її з останнього терпцю. На щастя, це явище майже відійшло в минуле, його і в

давнину суворо переслідувало начальство. Кілька прикладів цього й я знаю.

Та й взагалі дратує нижніх чинів усяка погордлива недбалість, усяке гребування в поводженні з ними. Дехто думає, наприклад, що коли добре годувати, добре утримувати арештанта, все робити, як велить закон, то й по всьому. Це теж помилка. Кожен, хоч би хто він був і хоч би як був принижений, бодай і інстинктивно, бодай несвідомо, а все-таки вимагає поваги до своєї людської гідності. Арештант сам знає, що він арештант, знехтувана всіма людина, і знає сврє місце перед начальником; але ніякими таврами, ніякими кайданами не змусиш його забути, що він людина. А що він справді людина, то й треба, отже, поводитися з ним по-людськи. Боже мій! Та людське поводження може олюднити навіть такого, в кому давно вже потьмянів образ божий. З цими-от "нещасними" й треба поводитися найбільш по-людськи. Це порятунок і радість їхня. Я зустрічав таких добрих, благородних командирів. Я бачив, як діяли вони на цих зневажених. Кілька ласкавих слів — і арештанти мало не воскресали морально. Вони, як діти, раділи і, як діти, починали любити. Зазначу ще одну дивну річ: самі арештанти не люблять надто фамільярного й надто вже добродушного з ними поводження начальників. Йому хочеться поважати начальника, а тут він якось перестає його поважати. Арештантові подобається, наприклад, щоб у начальника його були ордени, щоб він був показний собою, щоб якийсь високий начальник був ласкавий до нього, щоб сам він був і суворий, і поважний, і справедливий, і гідності своєї пильнував. Таких арештанти більше люблять: виходить, і свою гідність зберіг, і їх не скривдив, отже, і все гарно й красиво.

— Ой і парили ж, мабуть, тебе за це? — спокійно зауважив Кобилін.

— Гм. Парили, брат, то правда, що парили. Алею, дай лишень ножиці! А що це, хлопці, сьогодні майдану нема?

— Недавно попропивались,— відповів Вася.— Коли б не попропивались, то, либонь, і був би.

— Коли б! За коли б і в Москві сто карбованців дають,— зауважив Лучка.

— А скільки тобі, Лучко, дали геть за все? — заговорив знову Кобилін.

, — Дали, друже любий, сто п'ять. А що скажу, хлоп-

ці: адже мене трохи не вбили,— підхопив Лучка, знову кидаючи Кобиліна.— От як вийшли мені ці сто п'ять, повезли мене при повному параді. А ніколи до того я ще канчуків не куштував. Люду насунула сила, ціле місто збіглося: розбійника катувати будуть, убивеш?, значить. Ой і який же дурний цей люд, то не знаю, як і сказати. Тимошка 1 роздяг, поклав, кричить: "Піддержись, опережу!" — жду: що буде? Як ушкварить він мене раз,— хотів я був крикнути, роззявив був рота, а крику з мені й нема. Голос, значить, спинився. Як ушкварить удруге, ну, віриш чи не віриш, я вже й не чув, як два полічили. А як прийшов до пам'яті, чую: лічать сімнадцятий. То мене, брат, разів чотири потім з кобили здіймали, по півгодини відпочивав: водою обливали. Дивлюсь на всіх, вирячивши очі, та й думаю: "Ось-ось помру..."

— А й не помер? — наївно спитав Кобилін.

Лучка обвів його найпрезирливішим поглядом; вибухнув регіт.

— Чиста балясина!

— Не сповна розуму,— зауважив Лучка, немов каючись, що міг заговорити з такою людиною.

— Розуму, значить, брак,— скріпив Вася.

Лучка хоч і вбив шістьох чоловік, але в острозі його ніколи ніхто не боявся, дарма що він, може, щиро бажав набути, слави страшної людини...

IX. ІСАЙ ХОМИЧ. БАНЯ. РОЗПОВІДЬ БАКЛУШИНА

Надходило свято різдва Христового. Арештанти ждали його якось урочисто, і, дивлячись на них, я й собі став ждаїи чогось незвичайного. Днів за чотири перед святом повели нас у баню. За мого часу, особливо в перші мої роки, арештантів рідко водили в баню. Усі зраділи й заходились збиратися. Призначено було йти по обіді, ї в ці післяобід уже не було роботи. Найбільше за всіх радів і метушився з нашої казарми Ісай Хомич Бум-штейн, каторжний із євреїв, про якого я вже згадував у четвертому розділі моєї оповіді. Він любив паритися до отупіння, до непритомності, і щоразу, коли трапляється мені тепер, перебираючи старі спомини, згадати й про нашу каторжну баню (а вона варта того, щоб про

1 Кат. (Прим, автора).

неї не забути), то на перший план картини зараз же виступає передо мною обличчя блаженного й незабутнього Ісая Хомича, товариша моєї каторги й співмешканця по казармі. Господи, яка кумедна й сміховинна була ця людина! Я вже сказав кілька'слів про фігурку Ісая Хомича: років п'ятдесяти, недолугий, зморщений, з жахливими, таврами на щоках та на лобі, худорлявий, слабосилий, з білим курчачим тілом. У виразі його обличчя 'проглядало повсякчасне, нічим не захитуване самовдоволення, ба навіть блаженство. Здається, він нітрохи не жалкував, що потрапив на каторгу. Тим що він був ювелір, а ювеліра в місті не було, то й робив він безперервно для панів, та для начальства міста саму ювелірну роботу. Йому все-таки хоч скільки там та платили. Він не терпів нестатків, жив навіть багато, але відкладав гроші й давав під заставу на проценти всій каторзі. В нього був свій самовар, хороший сінник, чашки, весь обідній прибор. Міські євреї були знайомі з ним і протегували йому. По суботах він ходив під конвоєм до своєї міської молитовні (що дозволяється законами) і жив дуже добре, нетерпляче дожидаючи, проте, вижити свій дванадцятирічний строк, щоб "зенитися". В ньому була най-комічніша суміш наївності, дурості, хитрощів, зухвальства, простодушності, боягузтва, хвальковитості й нахабства. Мене дуже дивувало, що каторжні зовсім не глузували з нього, хіба тільки жартували для забави. Ісай Хомич, очевидно, правив усім за об'єкт розваги й повсякчасної потіхи. "Він у нас один, не займайте Ісая Хомича",— казали арештанти, і

ісай Хомич хоч і тямив, у чім річ, але, видимо, гордився своїм значенням, що дуже тішило арештантів. Він прекумедним способом прибув на каторгу (ще до мене, але мені розповідали). Якось надвечір, у шабашний час, розлетілась раптом в острозі чутка, що привели жидка й голять у кордегардії та що він зараз увійде. З євреїв тоді на каторзі ще жодного не було. Арештанти нетерпляче ждали його і враз обступили, коли він увійшов у браму. Острожний унтер-офіцер провіз його в цивільну казарму й показав йому місце на нарах. У руках в Ісая Хомича був його мішок з виданими йому казенними речами і з його власними. Він поклав мішок, виліз на нари й сів, підібгавши під себе ноги, не сміючи ні на кого звести очей. Довкола нього лунав сміх та острожні жарти про єврейське походження. Раптом крізь юрбу протисся молодий арештант, несучи в руках старезні, брудні й драні літні свої шаровари, з додачею

казенних підмоток. Він сів біля Ісая Хомича і вдарив його по плечу.

— Ну, друже любий, я тебе вже шостий рік тут чекаю. Ось дивись, багато даси?

І він розіклав перед ним принесене лахміття.

Ісай Хомич, котрий при вході до острогу так сторопів, що навіть очей не смів звести на цю юрбу глузливих, спотворених і страшних облич, які щільно обступили його кругом, та не встиг ще з полохливості й слова мовити, добачивши заклад, раптом стрепенувся і став жваво перебирати пальцями лахміття. Навіть прикинув на світло. Всі чекали, що він скаже.

— Що ж, карбованця сріблом, либонь, не даси? А воно варто було б! — казав заставник, підморгуючи Ісаєві Хомичу.

— Карбованця сріблом не можна, а сім копійок можна.

І оце перші слова, які мовив Ісай Хомич в острозі. Всі так і розляглися сміхом.

— Сім! Ну давай хоч сім; твоє щастя! Гляди ж, бережи заставу; головою мені за неї відповідаєш.

— Проценту три копійки, буде десять копійок,—уривчасто й тремтячим голосом вів жидок, опускаючи руку в кишеню по гроші й боязко позираючи на арештантів. Він і боявся страшенно, і справу йому хотілося обору-дувати.

— За рік, чи що, три копійки проценту?

— Ні, не за рік, а за місяць.

— Тугенький же ти, жиде. А як тебе величати?

— Ісай Хомич.

— Ну, Ісає Хомичу, далеко ти в нас підеш! Прощавай.

Ісай Хомич ще раз оглянув заставу, згорнув і обережно засунув її у свій мішок під невгаваючий регіт арештантів.

Його справді всі мовби навіть любили і ніхто не кривдив, хоч майже всі були йому винні. Сам він був незлобний, як курка, і, бачачи загальну прихильність до себе, навіть куражився, але з таким простодушним комізмом, що йому зараз же це прощалося. Лучка, який знав на своєму віку багато жидків, часто дражнив його і зовсім не з злості, а так, для забави, точнісінько, як забавляються з песиком, папугою, вченими звірками тощо. Ісай Хомич дуже добре це знав, нітрохи не ображався і презугарно відмагався жартами.

— Гей, жиде, приб'ю!

— Ти мене один раз удариш, а я тебе десять,— по-молодечому відказує Ісай Хомич.

— Парх проклятий!

— Нехай буде парх. 1

— Жид пархатий! 1

— Нехай буде такечки. Хоч пархатий, та багатий: гроші ма.

— Христа продав.

— Нехай буде такечки.

— Славно, Ісає Хомичу, молодця! Не займайте його, він у нас один! — кричать, регочучи, арештанти.

— Гей, жиде, набіжиш канчука, на Сибір підеш.

— Та я й так на Сибіру.

— Ще далі зашлють.

— А що, там пан бог є?

— Та є-то є.

— Ну нехай; аби пан бог та гроші, то скрізь добре буде.

— Молодця Ісай Хомич, видно, що молодця! — кричать кругом, а Ісай Хомич хоч і бачить, що з нього ж сміються, але бадьориться; загальні похвали дають йому видиму втіху, і він на всю казарму починає

тоненьким дискантиком співати: "Ля-ля-ля-ля-ля!" — якийсь неподобний і кумедний мотив, єдину пісню без слів, яку він співав на протязі всієї каторги. Згодом, познайомившись ближче зо мною, він запевняв мене присягаючись, що це та сама пісня й той самий мотив, який співали всі шістсот євреїв, від малого до великого, переходячи через Чермне море, та що кожному євреєві заповідано співати цей мотив у хвилину торжества й перемоги над ворогами.

Напередодні кожної суботи, увечері в п'ятницю, до нашої казарми навмисне ходили з інших казарм подивитися, як Ісай Хомич справлятиме свій шабаш. Ісай Хомич був такий невинно хвастовитий і марнославний, що ця загальна цікавість теж давала йому втіху. Він з педантською й виробленою важністю накривав у куточку свій малесенький столик, розгортав книгу, запалював дві свічки і, бурмочучи якісь потаємні слова, починав убиратися в свою ризу {рижу, як він вимовляв). Це була строката накидка з шерстяної матерії, яку він старанно ховав у своїй скриньці. На обидві руки він нав'язував наручники, а на голові, на самому лобі, прикріплював перев'язкою якийсь дерев'яний ящичок, так що здава-

лось: із лоба Ісая Хомича виходить якийсь смішний "ріг. Далі починалася молитва. Читав він її співуче, кричав, обпльовувався, обертався кругом, робив дикі й кумедні жести. Звичайно, все це наказували робити обряди молитви, і в цьому нічого не було смішного й дивного, та смішним було те, шо Ісай Хомич ніби умисне рисувався перед нами й хизувався своїми обрядами. То раптом затулить руками голову й починає читати ридма. Ридання посилюються, і він у знемозі й трохи не з голосінням схиляв на книгу свою голову, увінчану ковчегом; але раптом, серед найсильніших ридань, він починає реготати й співуче примовляти якимсь розчулено урочистим, якимсь розслабленим від надміру щастя голосом. "Ач як його проймає!" — кажуть, бувало, арештанти. Я питав якось Ісая Хомича, що значать ці ридання і далі раптом ці урочисті переходи до щастя й блаженства? Ісай Хомич страшенно полюбляв ці мої розпити. Він негайно пояснив мені, що плач і ридання означають думку про втрату Єрусалима та що закон велить при цій думні якнайдужче ридати й бити себе в груди. Але в хвилину найдужчих ридань він, Ісай

Хомич, повинен раптом, мовби зненацька, згадати (про це раптом теж велить закон), що є пророцтво про повернення євреїв до Єрусалима. Тут він повинен негайно вибухнути радістю, піснями, реготом і проказувати молитви так, щоб самим голосом виявити якнайбільше щастя, а обличчям якнайбільше урочистості й благородства. Цей перехід раптом та неодмінна обов'язковість цього переходу надзвичайно подобалися Ісаєві Хомичу: він вбачав у цьому якийсь особливий, прехитрий кунштюк і з хвальковитим виглядом переказував мені це хитромудре правило закону. Одного разу в самому розпалі молитви до кімнати увійшов плац-майор у супроводі караульного офіцера й конвойних. Усі арештанти виструнчилися біля своїх нар, сам тільки Ісай Хомич почав ще дужче кричати й викривлятися. Він знав, що молитву дозволено, перебивати її не можна було, і, кричачи перед майором, не ризикував, звісно, нічим. Але йому надзвичайно приємно було поламатися перед майором і порисуватися перед нами. Майор підійшов до нього на відстань одного кроку; Ісай Хомич повернувся задом до свого столика і просто в обличчя майорові почав співуче читати своє урочисте пророцтво, розмахуючи руками. А що йому велів закон і в цю хвилину виявляти на своєму обличчі безмір щастя й благородства, то він і зробив це негайно, якось особливо зщу-

ливши очі, сміючись і киваючи на майора головою. Майор здивувався; але, нарешті, пирхнув зо сміху, назвав його тут же в вічі дурнем і пішов геть, а Ісай Хомич ще посилив свої крики. За годину, коли він уже вечеряв, я спитав його: "А що коли б плац-майор, з дурості своєї, на вас розсердився?"

— Який плац-майор?

. — Як який? Та хіба ви не бачили?

— Ні.

— Та він же стояв на один аршин перед вами, просто перед вашим обличчям.

Але Ісай Хомич пресерйозно став запевняти мене, що він рішуче не бачив ніякого майора, що в цей час, при цих молитвах, він западає в якийсь екстаз, отже, нічого вже не бачить і не чує, що навколо нього діється.

Як тепер бачу Ісая Хомича, коли він у суботу тиняється, бувало, без діла по всьому острогу, чимдуж намагаючись нічого не робити, як це велить про суботу закон. Які неможливі анекдоти розповідав він мені щоразу, коли приходив із своєї молитовні; які нісенітні вістки й чутки з Петербурга приносив мені, запевняючи, що дістав їх від своїх жидків, а ті з перших рук.

Та я занадто вже розбалакався про Ісая Хомича.

В усьому місті були тільки дві публічні бані. Перша, яку держав один єврей, була номерна, з платою по п'ятдесят копійок за номер, і призначалася для осіб високого польоту. А друга баня була переважно простонародна, стара, брудна, тісна, і ось до цієї якраз бані й повели наш острог. Було морозно й сонячно; арештанти раділи вже з того, що вийдуть із фортеці й подивляться на місто. Жарти, сміх не вщухали дорогою. Цілий взвод солдатів проводжав нас із заряджеными рушницями, на подив усьому місту. В бані зараз же поділили нас на дві зміни: друга чекала в холодному передбаннику, доки перша зміна милась,— це конче треба було зробити через тісноту бані. Але баня була все ж така тісна, що важко було уявити, як і половина наших могла в ній уміститися. Та Петров не кидався мене; він сам без мого запрошення підскочив допомагати мені і навіть запропонував мене вимити. Разом із Петровим заохотився прислужувати мені й Баклушин, арештант із особливого відділення, котрого звали в нас піонером і про котрого якось я згадував, як про надзвичайно веселого й милого серед арештантів, яким він і справді був. Ми з ним уже трохи

познайомилися. Петров допоміг мені навіть роздягатися, бо з незвички я роздягався довго, а в передбаннику було холодно, мало не так само, як надворі. До речі: арештантові дуже важко роздягатися, якщо він ще не зовсім навчився. По-перше, треба вміти хутко розшнуровувати підкайданники. Ці підкайданники робляться із шкіри, вершків з чотири завдовжки, і накладаються на білизну, просто під залізне кільце, що обхоплює ногу. Пара підкайданників коштує щонайменше шістдесят копійок сріблом, а тим часом кожен арештант заводить "їх собі, своїм коштом, звичайно, бо без підкайданників неможливо ходити. Кайданне кільце не щільно обхоплює ногу, і між кільцем і ногою може пройти палець; таким чином, залізо б'є по нозі, тре її, і за один день арештант без підкайданників устиг би натерти собі рани. Але зняти підкайданники ще не важко. Важче навчитися ловко здіймати з-під кайданів білизну. Це цілий фокус. Знявши спідню білизну, скажімо, хоч з лівої ноги, треба пропустити її спершу між ногою і кайданним кільцем; потім, звільнивши ногу, просмикнути цю білизну назад крізь те саме кільце; далі все зняте вже з лівої ноги протягти крізь кільце на правій нозі; а ще далі все просмикнуте крізь праве кільце знову просмикнути до себе назад. Така ж історія і з надяганням нової білизни. Новачкові важко навіть і догадатися, як це робиться; перший навчив нас усього цього арештант Коренєв у Тобольську, колишній отаман розбійників, який просидів п'ять років на ланцюгу. Та арештанти призвичаїлися і роблять це без найменшої труднації. Я дав Петрову кілька копійок, щоб запастися милом та мочалкою; арештантам видавалося, правда, й казенне мило, на кожного по брусочку, завбільшки з дві копійки, а завтовшки з скибочку сиру, який подають вечорами на закуску у "середнього роду" людей. Мило продавалося тут же, в передбаннику, разом із збитнем, калачами та гарячою водою. За умовою з хазяїном бані, на кожного арештанта відпускалося тільки по одній ряжці гарячої води; а хто хотів обмитися чистіше, той за шага міг одержати й другу ряжку, котру й передавали в саму баню через окремо зроблене для того віконце з передбанника. Роздягнувши, Петров повів мене навіть попід руку, помітивши, що мені дуже важко ступати в кайданах. "Ви їх догори потягніть, на литки,— примовляв він, підтримуючи мене, наче пестун,— а ось тут обережніше, тут поріг".

Мені аж трохи совісно було; хотілося запевнити Петрова, що я й сам умію пройти; та він би цьому не повірив. Він поводився зо мною зовсім іяк з дитиною, не дійшлою зіком і невмілою, котрій кожец повинен допомогти. Петров був аж ніяк не слуга, насамперед не слуга; коли б я скривдив його, він би знав, шо зо мною подіяти. Грошей за послуги я йому зовсім не обіцяв, та він і сам не гфЬсив. Що ж спонукало його так доглядати мене?

'Коли ми розчинили двері до самої бані, я думав, що ми ввійшли до пекла. Уявіть собі кімнату, кроків дванадцять завдовжки й таку саму завширшки, куди набилося разом, може, до ста чоловік, а вже напевно принаймні вісімдесят, бо арештантів поділено було всього на дві зміни, а всіх нас прийшло в баню до двохсот чоловік. Пара, що застилала очі, кіптява, бруд, тіснота така, що нема де ноги поставити. Я перелякався й хотів був повернутися назад, але Петров зараз же підбадьорив мене. Сяк-так, з величезними труднощами, протис-лися ми до лавок через голови людей, що посідали на підлозі, просячи їх нагнутися, щоб нам можна було пройти. Але на лавках не було вільного місця. Петров заявив мені, що місце треба купити, і зараз же повів торг з арештантом, який містився під віконцем. За копійку той відступив своє місце, негайно одержав від Петрова гроші, котрі той ніс, затиснувши в кулаці, передбачливо взявши їх із собою в баню, і зараз же югнув під лавку просто під моє місце, де було темно, брудно і де липка сирість наросла скрізь мало не на півпальця. Та місця й під лавками були всі зайняті; там теж копошилися люди. На всій підлозі не було місцинки з долоню, де б не сиділи скорчившись арештанти, хлюпаючись із своїх ряжок. Інші стояли поміж ними сторчма і, тримаючи в руках свої ряжки, милися навстоячки; брудна вода стікала з них просто на голені голови тих, що сиділи долі. На приполку та на всіх уступах, що вели до нього, сиділи, скулившись і скорчившись, арештанти. Але милися мало. Прості люди мало миються гарячою водою й милом; вони тільки страшенно паряться, а тоді обливаються холодною водою,— ото й уся баня. Віників п'ятдесят на приполку здіймалися й опускалися разом; усі періщили себе до сп'яніння. Пари піддавали раз у раз. Це був уже не жар; це було пекло. Все це горлало й гоготало під брязк сотні ланцюгів, що волочилися по підлозі...

Деякі, бажаючи пройти, заплутувалися в чужих ланцюгах і самі зачіпали по головах тих, що сиділи нижче, падали,

лаялись і тягли за собою зачеплених. Грязь лилася звідусюди. Всі були в якомусь сп'янілому, в якомусь збудженому стані духу, лунали вереск і крики. Біля віконця в передбаннику, звідки подавали воду, була тиснява, лайка, ціла бійка. Одержану гарячу воду, перше ніж доносили її до місця, розпліскували на голови тих, що сиділи долі. Нема-нема, а в вікно або в прочинені двері й визирне вусате обличчя солдата, з рушницею в руках:' він видивляється, чи нема розгардіяшу. Голені голови й розпарені до червоного тіла арештантів здавалися ще по-Уворнішими. На розпареній спині звичайно яскраво виступають рубці від одержаних колись ударів канчуків та палок, отже, тепер усі ці спини здавалися знов пораненими. Страшні рубці! В мене морозом обсипало шкіру, коли я дивився на них. Піддадуть — і пара застеле густою, гарячою хмарою всю баню; все загогоче, закричить. З цієї хмари замигтять побиті спини, голені голови, скорчені руки, ноги; а на довершення Ісай Хомич гогоче щодуху на найвищому приполку. Він париться до нестями, але, здається, ніякий жар не може наситити його; за копійку він наймає парильника, але й той, врешті, не витримує, кидає віника й біжить відливатися холодною водою. Ісай Хомич не смутиться й наймає другого, третього: він уже вирішує заради такої нагоди не зважати на витрати і змінює до п'яти парильників. "Здоровий паритися, молодця Ісай Хомич!" — кричать йому знизу арештанти. Ісай Хомич сам відчуває, що цієї хвилини він вищий за всіх і заткнув усіх їх за пояс; він тріумфує й різким, шаленим голосом викрикує свою арію: ля-ля-ля-ля-ля, покриваючи всі голоси. Мені спало на думку: якщо всі ми разом будемо колись у пеклі, то воно дуже скидатиметься на це місце. Я не втерпів, щоб не переказати цього здогаду Петрову; він тільки подивився довкола і промовчав.

Я хотів був купити й йому місце біля мене; але він сів у ногах у мене і заявив, що йому дуже гарно. Баклушин тим часом купував нам воду й підносив її в міру потреби. Петров заявив, що вимиє мене з ніг до голови, так що "будете зовсім чистенькі", і посилено кликав мене паритися. Паритися я не ризикнув. Петров натер мене всього милом. "А тепер я вам

ніжки вимию",— додав він на закінчення. Я хотів був відказати, що можу вимити й сам, але вже не перечив йому й цілком віддався на його волю. В зменшеному "ніжки" рішуче не бриніло жодної нотки рабської; простісінько Петров не міг на-

звати моїх ніг ногами, мабуть через те, що в інших, V справжніх людей — ноги, а в мене ще тільки ніжки.

Вимивши мене, він з такими ж церемоніями, тобто з підтримуванням і з застереженнями на кожному кроці, наче я був фарфоровий, допровадив мене до передбанни-ка та поміг надіти білизну і, в^ке коли зовсім кінчив зо мною, кинувся назад у баню, паритися. ;іКоли МИ прийшли додому, я запропонував йому склянку чаю. Від чаю він не відмовився, випив і подякував. Мені спало на думку розщедритися й почастувати його чверткою. Чвертка знайшлась і в нашій казармі. Петров був дуже вдоволений, випив, крекнув і, мовивши до мене, що я цілком його оживив, квапливо майнув до кухні, начеб там без нього чогось ніяк не могли вирішити. Замість нього до мене з'явився другий співбесідник, Баклушин (піонер), котрого я ще в бані теж покликав до себе на чай.

Я не знаю вдачі милішої, ніж у Баклушина. Правда, він не давав спуску іншим, він навіть часто сварився, не любив, щоб втручалися в його справи,— одно слово, вмів за себе постояти. Та він сварився ненадовго, і, здається, всі у нас його любили. Куди він не заходив, усі стрічали його радо. Його знали навіть у місті, як най-утішнішу людину в світі, що ніколи не втрачає своєї веселості. Це був високий чоловік, років тридцяти, з молодцюватим і простодушним обличчям, досить вродливим, і з бородавкою. Це обличчя він перековерсував іноді так кумедно, зображаючи кожного стрічного, що всі довкола нього не могли не реготати. Він був теж із жартівників; але не давав попуску нашим бридливим ненависникам сміху, так що його вже ніхто не лаяв за те, що він "пуста й нікчемна" людина. Він сповнений був вогню н життя. Познайомився він зо мною ще з перших днів і заявив мені, що він з кантоністів, служив потім у піонерах, і його навіть помітили й любили деякі високі особи, чим, за давньою звичкою, дуже пишався. Мене він

зараз же став розпитувати про Петербург. Він навіть і книжки читав. Прийшовши до мене на чай, він спочатку розсмішив усю казарму, розповівши, як поручик Ш. вишпетив уранці нашого плац-майора, та, сівши біля мене, з вдоволеним виглядом заявив мені, що, здається, відбудеться театр. В острозі затівали театр на святках. Знайшлися актори, робилися помаленьку декорації. Дехто з міста обіцяв дати свій одяг для акторських ролей, навіть для жіночих; сподівалися навіть, за посеред-

ництвом одного денщика, дістати офіцерський костюм з аксельбантами. Аби тільки плац-майор не надумав заборонити, як торік. Але торік на різдво майор був не в настрої: десь програвся, та й в острозі до того ж нашу-рубурили, от він і заборонив спересердя, а тепер, може, не захоче утиснути. Одно слово, Баклушин був у збудженому стані. Видно було, що він один із головних заводіїв театру, і я тоді ж дав собі слово неодмінно побувати на цій виставі. Простодушна радість Баклушина з удачі із театром була мені до сподоби. Слово по слову, і ми розговорились. Між іншим, він сказав мені, що не все служив у Петербурзі; що він там чимось проступив-ся і його послали в Р., в гарнізонний батальйон, проте унтер-офіцером.

— Ось відтіля мене вже й прислали сюди,— зауважив Баклушин.

— Та за що ж це? — спитав я його.

— За що? Як ви гадаєте, Олександре Петровичу, за що? Адже за те, що закохався!

— Ну за це ще не пришлють сюди,— заперечив я сміючись.

— Правда,— додав Баклушин,— правда, що я при цьому ж ділі одного тамтешнього німця з пістолета підстрелив. Та чи ж варто засилати через німця, подумайте самі!

— Одначе як же воно було? Розкажіть, це цікаво.

— Прекумедна історія, Олександре Петровичу.

— То тим краще. Розповідайте.

— Чи таки розповісти? Ну, то вже слухайте...

Я вислухав хоч не зовсім кумедну, та зате досить дивну історію одного вбивства...

— Діялося це ось як,— почав Баклушин.— Як послали ото вони мене в Р., бачу — місто хороше, велике, тільки німців багато. Ну, я, звичайно, молода ще людина, у начальства мав добру репутацію, ходжу собі шапку набакир, час збавляю, значить. Німкеням підморгую. І впала тут мені в око одна німочка, Луїза. Вона й тітка її були обидві пралі для найчистішої білизни. Тітка в неї стара, вередлива така, а жили заможно. Спочатку я повз вікна кінці топтав, а далі й справжню дружбу завів. Луїза й по-російському розмовляла добре, а тільки так, мовби гаркавила,— тобто така любонька, що я й не стрічав ще такої ніколи. Я був спершу те та се, а вона мені: "Ні, цього не можна, Сашо, бо я хочу всю невинність свою зберегти, щоб тобі ж гідною дружиною бу-

ти",— і тільки лащиться, сміється так дзвінко... та чистенька така була, я вже й ;не бачив таких, крім неї. Сама ж підмовила мене одружитися. Ну як не одружитися, подумайте! От я готуюся з просьбою йти до підполковника... Раптом дивлюся — Луїза раз на побачення не вийшла, вдруге не прийшла, на третьому не була... Я листа посилаю; на листа нема відповіді. Що ж це, думаю? Тобто коли б дурила вона мене, то на хитрощі взялася б, і на листа б відповіла, і на побачення б приходила. А вона й збрехати не зуміла; так просто відрізала. Це тітка, думаю. До тітки я ходити не смів; вона хоч і знала, а ми все-таки потай робили, тобто тихою ступою. Я як очманілий ходжу, написав останнього листа й кажу: "Коли не вийдеш, сам до тітки прийду". Злякалась, прийшла.

Плаче; каже, один німець, Шульц, далекий їхній родич, годинникар, багатий і вже пристаркуватий, виявив бажання одружитися з нею, "щоб, — каже,— і мене ощасливити, і самому на старості без дружини не лишитися; та й любить він мене,— каже,— і давно вже намір цей мав, та все мовчав, збирався. То от,— каже,— Сашо, він багатий, і це мені щастя; так невже ж ти мене мого щастя позбавити хочеш?" Я дивлюся: вона плаче, мене обіймає... Ех, думаю, адже резон же вона каже! Ну яка рація за солдата вийти, хоча б я й унтер? "Ну,— кажу,— Луїзо, прощавай, бог з тобою; не треба мені твого щастя в тебе відбирати. А що він, гарний?" — "Ні,— каже,— доходжалий такий, з довгим носом..." Аж сама розсміялася. Пішов я від неї; що ж, думаю, не судилося! Другого ото ранку рушив я під його магазин, вулицю вона мені сказала. Дивлюся в шибу: сидить німець, годинника робить, років так сорок п'ять, ніс горбатий, очі вирячені, у фраку і в стоячих комірцях, таких довгих, важний такий. Я так і плюнув; хотів був у нього тут же шибу розбити... та що, думаю, не треба займати, пропало — як з воза впало! Прийшов смерком до казарми, ліг на койку і от, чи повірите, Олександре Петровичу, як заплачу...

Ну, минає так день, другий, третій. З Луїзою не бачусь. А тим часом почув від одної куми (стара була, теж праля, до неї Луїза іноді ходила), що німець про нашу любов знає, тому й вирішив мерщій свататися. А то б іще років зо два ждав. З Луїзи нібито присягу таку взяв, що вона мене знати не буде, та що нібито їх, і тітку й Луїзу, поки що в чорному тілі держить, що, мовляв, може, ще й передумає, а що зовсім іще й тепер не

вирішив. Сказала вона мені також, що позавтра, у неділю, він їх обох уранці на каву кликав і буде ще один родич, старий, колись був купець, а тепер бідний-пребід-ний, десь у підвалі за доглядача служить. Як довідався я, що в неділю вони, може, все діло порішать, то таке мене зло взяло, що й собою оволодіти не можу. І весь той день та й весь другий те тільки й робив, що про це думав. Так би й з'їв цього німця, думаю.

У неділю вранці ще я нічого не знав, а як обідні відійшли,— скочив, натяг шинель та й подався до німця. "Думав я усіх їх застати. І чого я

подався до німця і що там сказати хотів — сам не знаю. А про всяк случай пістолет у кишеню сунув. Був у мене цей пістолет так, поганий, з колишнім курком; іще хлопчаком я з нього стріляв. Та з нього й стріляти вже не можна було. Однак я його кулею зарядив; думаю: стануть виганяти, грубіянити — я пістолета вийму і їх усіх налякаю. Приходжу. В майстерні нікого нема, а сидять усі в задній кімнаті. Опріч них, ні душі, слуг ніяких. У нього й усіх слуг одна німкеня була, вона ж і куховарка. Я пройшов через магазин; бачу — двері туди замкнені, та старі такі двері, на гачку. Серце в мене б'ється, я зупинився, слухаю: розмовляють по-німецькому. Я як штовхну ногою щосили, двері враз і розчинилися. Дивлюся: стіл накритий. На столі великий кав'яник і кава на спирті кипить. Сухарі стоять; на другій таці карафа горілки, оселедець і ковбаса та ще пляшка вина якогось. Луїза й тітка, обидві вичепурені, на дивані сидять. Проти них на стільці сам німець, жених, причесаний, у фраку і в комірцях, так і стирчать наперед. А збоку на стільці ще німець сидить, старий уже, товстий, сивий, і мовчить. Коли ввійшов я, Луїза так і пополотніла. Тітка була підхопилась та й сіла, а німець нахмурився. Такий сердитий; устав і навстріч:

— Що вам,— каже,— треба?

Я був сконфузився, та злість дуже вже мене взяла.

— Що,— кажу,— треба! А ти гостя приймай, горілкою частуй. Я до тебе в гостину прийшов.

Німець подумав і каже:

— Сідайт. Сів я.

— Давай же,— кажу,— горілки.

— Ось,— каже,— горілка; пийте, будь ласка.

— Та ти мені,— кажу,— гарної горілки давай.— Злість, виходить, мене вже дуже бере.

— Це гарна горілка.

Прикро мені зробилося, що надто вже низько він мене ставить. А найбільше, що Луїза дивиться. Випив я та й кажу: І

— Та ти чого ж так гру0іянити почав, німцю? Ти зо мною подружись. Я з дружби до тебе прийшов.

— Я не можу бути ваш друг,— каже,— ві простий солдат.

Ну, тут я й оскаженів.

— Ой ти опудало,— кажу,— ковбасник! Та чи знаєш ти, що з цієї хвилини я все, що схочу, з тобою зробити можу? Ось хочеш, з пістолета тебе застрелю?

Вийняв я пістолета, став перед ним та й наставив дуло просто йому в голову, в упор. Ті сидять ні живі ні мертві; писнути бояться; а старий, то той, як лист, труситься, мовчить, зблід увесь.

Німець здивувався, однак схаменувся.

— Я вас не боюся,— каже,— і прошу вас, як благородна людина, ваш жарт зараз облишити, а я вас зовсім не боюся.

— Ой брешеш,— кажу,— боїшся! — А що ж! Сам головою під пістолетом ворухнуть не сміє; так і сидить.

— Ні,— каже,— ві це ніяк не сміє зробити.

— Та чому ж,— кажу,— не сміє?

— А тому,— каже,— що це вам суворо заборонено, і вас суворо покарати за це будуть.

Тобто чорт цього дурня німця знає! Коли б не підджи-гнув він мене сам, був би живий досі; через суперечку тільки все й сталося.

— То не смію,— кажу,— по-твоєму?

— Ні!

— Не смію?

— Ві це зовсім не смійт зо мною зробити...

— Ну то ось же тобі, ковбаса! — Та як бахну його, він і покотився з стільця. Ті закричали.

Я пістолет у кишеню, та тільки мене й бачили, а як до фортеці входив, тут біля фортечної брами пістолета в кропиву й закинув.

Прийшов я додому, ліг на койку й думаю: ось зараз заберуть. Година минає, друга — не беруть. І вже десь перед смерком така туга мене посіла; вийшов я; безпремінно Луїзу побачити схотілось. Пройшов я повз годинникаря. Дивлюся: там люди, поліція. Я до куми: виклич Луїзу! Трохи-трохи пождав, бачу: біжить Луїза, так і кинулась мені на шию, сама плаче: "Всьому я,— каже,— винна, що тітки послухала". Сказала вона мені також, що тітка зараз же після того додому прийшла і так перелякалась, що захворіла і — мовчить; і сама нікому не заявила, і мені казати заборонила; боїться; як хочуть, так нехай і роблять. "Нас, Луїзо, ніхто,— каже,— тоді не бачив. Він і служницю свою відіслав, бо боявся. Та б йому у вічі вчепилася, коли б довідалась, що він шлюб брати хоче. З майстрових теж нікого в домі не було; всіх повідсилай. Сам і каву зварив,

сам і закуску злагодив. А родич,'то то^й і раніше ціле життя своє мовчав, нічого не казав, а як сталося це діло, взяв шапку і перший утік. І, певно, теж мовчатиме",— сказала Луїза. Так воно й було. Два тижні мене ніхто не брав, і підозри на мене ніякої не було. А за ці два тижні, вірте не вірте, Олександре Петровичу, я все щастя моє пережив. Кожного дня з Луїзою сходились. І так уже вона, так вона до мене прив'язалась! Плаче: "Я,— каже,— за тобою, куди тебе зашлють, піду; все для тебе покину!" Я вже думав усього життя мого тут рішитися: так вона мене тоді розжалила. Ну, а за два тижні мене й забрали. Старий і тітка домовилися та й доказали на мене.

— Але стривайте,— перебив я Баклушина,— за це вас могли всього тільки на десять, ну на дванадцять років, на повний строк, до цивільного розряду прислати; а ви ж в особливому відділенні. Як це може бути?

— Ну, це вже інша вийшла справа,— сказав Баклушин.— Як привели мене в судову комісію, капітан перед судом і вилаяв мене поганими словами. Я не стерпів та й кажу йому: "Ти чого лаєшся? Хіба не бачиш, падлюко, що перед зерцалом сидиш!" Ну, тут уже й пішло по-іншому; по-новому стали судити та за все разом і присудили: чотири тисячі й сюди, в особливе відділення. А як вивели мене на кару, вивели й капітана: мене по зеленій вулиці, а його позбавити чинів і на Кавказ у солда* ти. До побачення, Олександре Петровичу. Заходьте ж до нас на виставу.

X. СВЯТО РІЗДВА ХРИСТОВОГО

Нарешті настали й святки. Ще на свят-вечір арештанти майже не виходили на роботу. Вийшли до шва-лень, до майстерень; інші тільки побували на розводці, і хоч і були декуди призначені, та майже всі, поодинці

чи купками, зараз же повертались до острогу, і по обіді ніхто вже з нього не виходив. Та й вранці більша частина ходила тільки в своїх справах, а не в казенних: деякі поклопотатися, щоб пронесли горілку, та

замовити нову; деякі побачити знайомих кімів та кумась або зібрати до свята боржки за роботи, які вони поробили раніше; Баклушин і хто брав участь у театрі — щоб обійти деяких знайомих, переважно з офіцерських слуг, і дістати потрібні костюми. Дехто ходив із заклопотаним і метушливим виглядом єдино тому, що й інші були метушливі й заклопотані, і хоч декому, наприклад, не було звідки одержати грошей, проте вони виглядали так, ніби й вони теж одержать від когось гроші; одно слово, всі мовби сподівалися на завтрашній день якоїсь зміни, чогось незвичайного. Надвечір інваліди, що ходили на базар за арештантськими дорученнями, понаносили з собою всякої всячини з їстівного: м'яса, поросят, навіть гусей. Багато хто з арештантів, найскромніші навіть і найощадли-віші, які цілий рік складали свої копійки, вважали за обов'язок розщедритися ради такого дня й гідно справити розговини. Завтрашній день був справжнє, невід'ємне в арештанта свято, яке формально визнав за ним закон. Цього дня арештанта не можна було вислати на роботу, і таких днів усього було тільки три на рік.

І нарешті, хто знає, скільки спогадів мало заворушитися в душах цих знехтуваних усіма людей при зустрічі такого дня! Дні великих свят різко відбиваються в пам'яті простих людей, починаючи з самого дитинства. Це дні спочиву від їхньої тяжкої праці, дні родинного збору. А в острозі вони мали пригадуватися з муками й нудьгою. Повага до урочистого дня переходила в арештантів навіть у якусь форменість; мало хто гуляв; усі були серйозні і начебто чимсь зайняті, хоч у багатьох зовсім майже не було діла. Та й нероби, й гульвіси намагалися зберегти в собі якусь поважність... Сміх немовби був заборонений. Взагалі настрій дійшов до якоїсь вимогливості й дразливої нетерпимості, і хто порушував загальний тон, хоч би ненароком, того присаджували з криком і лайкою і гнівалися на нього наче за неповагу до самого свята. Цей настрій арештантів був дивний, навіть зворушливий. Крім вродженого благоговіння перед великим днем, арештант несвідомо відчував, що він цим додержанням свята ніби стикається з усім світом, що не зовсім же він, виходить, знехтувана, пропаща людина,

відкраяна скиба, що й в острозі те саме, що в людей. Вони це відчували; це було видно й зрозуміло.

Яким Якимович теж ретельно готувався до свята. В нього не було ні родинних спогадів, бо виріс він сиротою в чужому домі і мало не з п'ятнадцяти років пішов на важку службу; не було в житті його й особливих радощів, бо все життя своє прожив він регулярно, одноманітно, побоюючись хоч на волосинку виступити з покат заних йому обов'язків. Не був він і дуже релігійний, бо благонравність, здавалося, поглинула в ньому всі інші його людські дари й особливості, всі пристрасті й бажання, погані й гарні. Тим-то він готувався зустріти урочистий день без метушні, не хвилюючись, не бентежачись тоскними й зовсім марними спогадами, а з тихою, методичною благонравністю, котрої було саме стільки, скільки треба, щоб виконати обов'язок і раз назавжди вказаний обряд. Та й взагалі він не любив багато замислюватися. Значення факту, здавалося, ніколи не сягало його голови, але раз указані йому правила він виконував із священною акуратністю. Якби завтра ж наказали йому зробити цілком противне, він би зробив і це з тією ж покірливістю й ретельністю, як робив і протилежне тому напередодні. Раз, один тільки раз за життя він спробував пожити своїм розумом — і потрапив на каторгу. Наука не минула для нього даремно. І хоч йому не судила доля зрозуміти хоч будь-коли, чим саме він завинив, та зате він виснував із своєї пригоди спасенне правило — не розмірковувати ніколи й ні за яких обставин, бо розмірковувати "не його розуму діло", як висловлювались поміж себе арештанти. Сліпо відданий обрядові, він навіть і на святкове порося своє, котре начинив кашею й засмажив (власноручно, бо вмів і смажити), дивився з якоюсь заздалегідною повагою, наче це було не звичайне порося, яке завжди можна було купити й засмажити, а якесь особливе, святкове. Може, він ще з дитинства звик бачити цього дня на столі порося і зробив висновок, що порося конечна потреба для цього дня, і я певен, якби хоч раз він не попоїв цього дня поросяти, то на все життя в нього лишився б якийсь докір совісті за невиконаний обов'язок. До свята він ходив у своїй старій куртці й старих панталонах, хоч і благопристойно заштопаних, та зате зовсім уже заношених. Виявилося тепер, що нову

пару, видану ще місяців чотири тому, він старанно зберігав у своїй скриньці й не торкався до неї: йому усміхалась думка урочисто обновити її в свято. Так він і зро-

бив. Ще звечора він вийняв свою нову пару, розклав, оглянув, почистив, обдув і, справивши все це, спочатку приміряв її. Виявилось, що пара була цілком до міри; все було пристойно, щільно застібалося догори, комір наче з картону високо підпирав підбрріддя; в талії утворилось навіть щось наче мундирний перехват, і Яким Якимович аж усміхнувся з утіхи і не без молодецтва повернувся перед малюсіньким своїм дзеркальцем, яке власноручно й давно вже обклеїв вільної хвилинки золотим бордюрчиком. Тільки один крючечок біля коміра був начеб не на місці. Зміркувавши це, Яким Якимович вирішив переставити крючок; переставив, приміряв знову, і вийшло вже зовсім добре. Тоді він позгортав усе, як було, і з заспокоєним духом сховав до завтра в скриньку. Голова його була поголена задовільно; але, оглянувши себе уважно в дзеркальце, він помітив, що ніби не зовсім гладко на голові: витикалися ледь видні ростки волосся, і він негайно сходив до "майора", щоб поголитися зовсім пристойно й по формі. І хоч Якима Якимовича ніхто не став би завтра оглядати, але поголився він єдино задля спокою свого сумління, щоб уже так, для такого дня, виконати всі свої обов'язки. Побожне ставлення до ґудзика, до погончика, до петлички ще змалку невід'ємно відбилося в його розумі у вигляді незаперечного обов'язку, а в серці — як образ останнього ступеня краси, якого може досягти порядна людина. Справивши все, він, як старший арештант у казармі, звелів принести сіно і пильно наглядав, як його розкидали по підлозі. Те саме було й по інших казармах. Не знаю чому, але на різдво завжди розкидали в нас по казармі сіно. Потім, скінчивши всю свою працю, Яким Якимович помолився богу, ліг на свою койку і зараз же заснув безтурботним сном немовляти, щоб прокинутися якнайраніше на свято. Так самісінько, проте, зробили і всі арештанти. По всіх казармах полягали багато раніше, ніж звичайно. Звичайних вечірніх робіт ніхто не робив; про майдани й не згадували. Усе ждало завтрашнього ранку.

Він врешті настав. Рано, ще вдосвіта, ледве тільки пробили зорю, відчинили казарми, і караульний унтер-офіцер, увійшовши лічити арештантів, поздоровив їх усіх із святом. Йому відповідали тим же, відповідали привітно й ласкаво. Нашвидку помолившись, Яким Якимович та й багато інших, хто мав своїх гусей і поросят на кухні, квапливо рушили дивитися, що з ними дієть ся,

як їх смажать, де що стоїть і так далі. Крізь темряву, з маленьких, заліплених снігом та кригою віконець нашої казарми видно було, що в обох кухнях, в усіх шести печах, палає яскравий вогонь, розпалений ще до світу. Двором, поночі, вже шмигляли арештанти в своїх кожухах, у рукави й наопашки; все це ринуло до кухні. Але деякі, правда, дуже небагато хто, встигли вже побувати й у шинкарів. Це були вже найнетерпля,-чіші. Взагалі ж усі поводилися благопристойно, сумирно к,якось не по-звичайному статечно. Не чути було ні звичної лайки, ні звичних сварок. Усі розуміли, що день великий і свято велике. Були такі, що сходили до інших казарм, поздоровити декого з своїх. Проявлялося щось подібне до приязні. Зауважу мимохідь: поміж арештантами майже зовсім не помічалося приязні, не кажу загальної,— це вже й поготів,— а так, часткової, щоб один якийсь арештант заприятелював з іншим. Цього майже зовсім у нас не було, і це відмінна риса: так не буває на БОЛІ. У нас взагалі всі в поводженні один з одним були черстві, сухі, за дуже рідкими винятками, і це був якийсь формальний, раз заведений і встановлений тон. Я й собі вийшов із казарми; починало ледь-ледь світати; зірки меркли; морозяна тонка пара зводилася вгору. З димарів на кухні шугав дим стовпами. Дехто з арештантів, що трапилися мені устріч, самі охоче й ласкаво поздоровили мене з святом. Я дякував і відповідав тим самим. Серед них були й такі, що досі ще й слова зо мною не мовили за весь цей місяць.

Біля самої кухні наздогнав мене арештант з військової казарми, в кожусі наопашки. Він іще з півдвору розглядів мене і кричав мені: "Олександре Петровичу! Олександре Петровичу!" Він біг на кухню й поспішав. Я спинився й почекав його. Це був молодий хлопець, з круглим обличчям, з тихим виразом очей, дуже неговіркий з усіма, а зо мною він

ще не мовив жодного слова і не звертав на мене досі ніякої уваги, відколи я вступив до острогу; я навіть не знав, як його й звати. Він підбіг до мене засапавшись і став передо мною в упор, дивлячись на мене з якоюсь тупою, але водночас і блаженною усмішкою.

— Чого вам? — не без подиву спитав я його, бачачи, що він стоїть перед мене, усміхається, пильно дивиться на мене, а розмови не починає.

— Та як же, свято,— промимрив він і, сам догадав-

шись, що нема про що більше говорити, покинув мене і квапливо подався до кухні.

Зауважу тут до речі, що й;по цьому ми з ним ніколи не сходились і майже не мовили слова один одному до самого виходу мого з острогу, і

На кухні біля жарко пала'ючих печей ішла метушня й штовханина, цілий тиск. Кожен наглядав за своїм добром; кухарі заходжувалися готувати казенну їжу, бо цього дня обід призначалося раніше. Втім, ніхто не починав іще їсти, хоч декому й хотілося, та додержували перед іншими звичаю. Ждали священика, і вже після нього належало розговлятися. Тим часом не встигло ще добре розвиднітися, як уже почали лунати за брамою острогу виклики єфрейтора: "Куховарів!" Ці виклики лунали мало не щохвилини і тривали майже дві години. Вимагали куховарів із кухні, щоб приймати приношене з усіх кінців міста в острог подаяния. Приносили силу всього, калачів, хліба, ватрушок, пряженіків, перепічок, блинів та іншого здобного печива. Я думаю, не лишилося у всьому місті жодної хазяйки з купецьких та з міщанських домів, котра не прислала б свого хліба, щоб поздоровити з великим святом "нещасних" і ув'язнених. Були подаяния багаті — здобні хліби з найчистішого борошна, прислані у великій кількості. Були подаяния й дуже бідні — такий який-небудь копійчаний калачик та дві які-небудь чорні перепічки, ледь-ледь обмазані сметаною: це вже дарував бідняк

біднякові, з останнього. Все приймалося з однаковою подякою, не розрізняючи дарів і дарителів. Арештанти, що приймали дари, скидали шапки, кланялись, поздоровляли з святом і відносили подаяния на кухню. Коли вже набралися цілі купи подаянного хліба, викликали старших із кожної казарми, і вони вже розподілили все нарівно поміж казармами. Не було ні сперечань, ні лайки; поділ провадили чесно, нарівно. Те, що припало на нашу казарму, поділили вже у нас; ділив Яким Якимович та ще один арештант; ділили своєю рукою й своєю рукою віддавали кожному. Не було найменших заперечень, не було найменших заздрощів чиїх-небудь; всі лишилися вдоволені; навіть підозри не могло бути, щоб подаяния утаїли чи роздали не нарівно. Влаштувавши свої справи в кухні, Яким Якимович заходився вбиратися, убрався з усією пристойністю й урочистістю, не лишивши жодного крючечка незастебнутим, і, вбравшись, зараз же почав молитися. Молився він довгенько. На молитві

стояло вже багато арештантів, здебільшого літніх. Молодь побагато не молилась: так хіба перехреститься хто, встаючи, навіть і в свято. Помолившись, Яким Якимович підійшов до мене і з деякою урочистістю поздоровив мене із святом. Я тут же покликав його на чай, а він мене на своє порося. Трохи згодом прибіг до мене и Петров поздоровити мене. Він, здається, вже випив, і хоч прибіг засапавшись, але багато не сказав, а тільки^ постояв недовго перед мене, чогось чекаючи, і незабаром пішов від. мене на кухню. Тим часом у військовій казармі готувалися приймати священика. Ця казарма була упоряджена не так, як інші: в ній нари тяглися попід стінами, а не посередині кімнати, як в усіх інших казармах, отже, була єдина в острозі кімната, не захаращена посередині. Мабуть, на те й упоряджено її так, щоб при потребі можна було збирати в ній арештантів. Серед кімнати поставили столик, накрили його чистим рушником, поставили на ньому образ і запалили лампадку. Нарешті, прийшов священик з хрестом і свяченою водою. Помолившись та проспівавши перед образом, він став перед арештантами, і всі з щирою побожністю почали підходити прикладатися до хреста. Потім священик обійшов усі казарми й покропив їх свяченою водою. На кухні він похвалив наш острожний хліб, що славився своїм смаком у місті, і

арештанти зараз же побажали послати йому дві свіжі, щойно випечені хлібини; з хлібинами негайно послали одного інваліда. Хрест провели з тією ж побожністю, з якою й зустріли, і потім майже зараз же приїхали плац-майор та комендант. Коменданта в нас любили і навіть шанували. Він обійшов усі казарми в супроводі плац-майора, всіх поздоровив із святом, зайшов до кухні й покуштував острожних щів. Щі вийшли славні; відпущено було ради такого дня мало не по фунту м'яса на кожного арештанта. Поверх того зварили пшоняну кашу й масла видали досхочу. Провівши коменданта, плац-майор звелів починати обідати Арештанти пильнували, щоб не потрапляти йому на очі. Не любили в нас його злісного погляду з-під окулярів, яким він і тепер видивлявся праворуч і ліворуч, чи не знайде безладу, чи не трапиться якийсь винний.

Стали обідати. Порося Якима Якимовича засмажене було чудово. І от не можу пояснити, як це сталося:-зараз же по від'їзді плац-майора, за яких п'ять хвилин, виявилося незвичайно багато п'яних, а тим часом, ще

п'ять хвилин тому, всі були майже .зовсім тверезі. З'явилося багато розчервонілих і сяючих облич, з'явилися балалайки. Полячок із скрипкою £же ходив за якимсь гульвісою, найнятий на цілий день, і цигикав йому веселі танці. Розмови ставали хмільніші й гучніші. Проте пообідали без великого розгардіяшу. Всі були ситі. Багато хто з старих та солідних пішли зараз же спати; це зробив і Яким Якимович, гадаючи, здається, що у велике'бвято по обіді неодмінно треба заснути. Дідок із ста-родубівських старообрядців, поспавши трохи, поліз на піч, розгорнув свою книгу й промолився до глибокої ночі, майже не уриваючи молитви. Йому важко було дивитися на "страм", як казав він про загальну гулянку арештантів. Усі черкеси посідали на ґанку і з цікавістю, а разом і з деякою огидою дивилися на п'яний люд. Мені зустрівся Нурра: "Яман, яман! — сказав він •мені, похитуючи головою з побожним обуренням.— Ух, яман! Аллах сердит буде!" Ісай Хомич уперто й зарозуміло засвітив у своєму куточку свічку і став працювати, видимо показуючи, що за ніщо має свято. Подекуди в кутках почалися майдани. Інвалідів не боялися, а на випадок, що з'явиться унтер-офіцер, який сам намагався нічого не помічати, поставили вартових. Караульний офіцер за весь цей день разів

зо три заглядав ув острог. Але п'яні ховалися, майдани знімалися при його появі, та й сам він, здавалось, вирішив не зважати на дрібні непорядки. П'яну людину цього дня вважали вже за непорядок дрібний. Помалу-малу люди розтулювались. Починалися й сварки. Тверезих все-таки лишалося багато більше, і було кому доглянути нетверезих. Зате вже гуляки пили без міри. Газін тріумфував. Він походжав з самовдоволеним виглядом побіля свого місця на нарах, під які сміливо переніс горілку,— до цього він ховав її десь у снігу за казармами, в потаємному імісці,— і лукаво посміювався, дивлячись, як прибували до нього споживачі. Сам він був тверезий і не випив і краплини. Він намірявся гуляти наприкінці свята, обібравши попереду всі грошики з арештантських кишень. По казармах лунали пісні. Але пиятика переходила вже в хмільний чад, і від пісень недалеко було до сліз. Багато деякі ходили з власними балалайками, кожухи наопашки, і з молодецьким виглядом перебирали струни. В особливому відділенні утворився навіть хор, чоловік з восьми. Вони гарно співали під акомпанемент балалайок

та гітар. Суто народних пісень співалося мало. Пам'ятаю тільки одну, молодецьки проспівану:

вчора я молода На бенкеті була.

І тут я почув новий варіант цієї пісні, котрого перше не подибував. Наприкінці пісні додавалося кілька рядків:

Ой як я молода , .

В домі впорала:

Посуд вимила,

У щі вилила;

А з луток зшкребла,—

Пироги спекла.

Співали ж здебільшого пісень так званих у нас арештантських, проте все відомих. Одна з них: "Бувало..." — гумористична, описує, як перше людина веселилася й жила паном на волі, а тепер потрапила до острогу. Описувалося, як вона присмачувала перше "бламанже шен-панським", а тепер —

Дадуть капусти, ще й з водою, І їм, аж за" ушми тріщить.

Співалася також дуже відома:

Жив колись я, хлопчик, веселився, Капітал пристойний мав; Капіталу, хлопчик, я рішився І в неволю жить попав...

і так далі. Тільки в нас вимовляли не "капітал", а "ко-питал", виводячи капітал від слова "копити"; співали також тужливих пісень. Одна була суто каторжна, теж, здається, відома:

Як надворі засвітає, Барабан зорю проб'є,— Старший двері відмикає, Писар на повірку йде.

Нас не видно за мурами, Як в тюрмі ми живемо; Бог, творець небесний, з нами, Тут ми не пропадемо, і т. д.

Іншу співали ще тужливіше, а втім, прекрасним мотивом; її склав, мабуть, хтось із засланих нудотними й досить безграмотними словами. З неї я пригадую тепер кілька рядків:

Не побуваю в тімікраю,

Де я побачив світ Безвинно муки я терплю,

їх буду вік терпіть. На стрісі пугач закричить

І тишу розжене. Заниє серце, заболить.

Не буде там мене.

Цю пісню співали в нас часто, але не хором, а хтось один. У гульовий час вийде, бувало, хто-небудь на ґанок казарми, сяде, задумається, підопре щоку рукою і затягне її високим фальцетом. Слухаєш, і якось душу надриває. Голоси у нас були непогані.

Тим часом починало вже й смеркати. Журба, туга й чад важко проглядали крізь пиятику й гульню. Хто сміявся годину тому, вже ридав десь, перебравши міру. [Інші встигли вже разів по два побитися. Ще інші, бліді рі ледве тримаючись на ногах, швендяли по казармах, здіймали сварки. А ті, в кого хміль був незадерикува-тий, марно шукали друзів, щоб вилити перед ними свою душу й виплакати своє п'яне горе. Всі ці бідні люди хотіли повеселитися, провести весело велике свято — і, господи! який тяжкий і сумний був цей день мало не для кожного. Кожен проводив його, неначе омилившись у якійсь надії. Петров разів зо два ще забігав до мене. Він дуже небагато випив за цілий день і був майже зовсім тверезий. Але він аж до останньої години все чогось сподівався, що неодмінно мало статися, чогось незвичайного, святкового, превеселого. Хоч він і не казав про це, та видно було по його очах. Він безперестану снував з казарми в казарму. Але нічого особливого не Траплялося й не стрічалося, крім пиятики, п'яної дурно-толової лайки та вчаділих від хмелю голів. Сироткін теж |блукав по всіх казармах у новій червоній сорочці, гарненький, вимитий, і теж мовби тихо й наївно сподівався |чогось. Помалу-малу в казармах ставало нестерпно й ги-ІДОТНО. Звичайно, багато було й смішного, та мені було якось сумно й жаль їх усіх, важко й душно серед них. Он два арештанти сперечаються, кому кого гостити. Видно, що вони вже давно сперечаються і перш того

навіть посварилися. В одного особливо є якийсь давній зуб на другого. Він скаржиться і, нетвердо повертаючи язиком, силкується довести, що той зробив з ним несправедливо: було продано якийсь кожух, утаєно колись якісь гроші, торік на масниці. Щось іще, крім цього, було... Той, що винуватить, — високий і мускулястий

чолов'яга, недурний, смирний, але коли п'яний — намагається дружитися й вилити своє горе. Він і лається, і претензію заявляє немовби з бажанням ще міцніше потім помиритися з суперником. Другий — огрядний, кремезний, невисокий, з круглим обличчям, хитрий і пронозуватий. Він випив, може, більш за свого товариша, але п'яний тільки злегка. Він з характером і вважається багатим, але йому вигідно чомусь не дратувати тепер свого експансивного друга, і він підводить його до шинкаря; друг твердить, що він винен і зобов'язаний піднести йому, "якщо тільки ти є чесна людина"

Шинкар з певною повагою до замовника й з відтінком презирства до експансивного друга, бо той п'є не на свої, а його частують, дістає й наливає чашку горілки.

— Ні, Стьопко, це ти винен, — каже експансивний друг, бачачи, що його верх,— бо це твій борг.

— Та я з тобою й язика не стану дурно мозолити! — відповідає Стьопка.

— Ні, Стьопко, це ти брешеш, — підтверджує перший, беручи від шинкаря чашку, — бо ти мені гроші винен; совісті нема, й очі в тебе не свої, а позичені! Падлюка ти, Стьопко, ось тобі; одно слово, падлюка!

— Ну; чого рюмсаєш, горілку розхлюпав! Честь являють та дають, то пий! — кричить шинкар на експансивного друга.— Не до завтрього над тобою стояти!

— Та й вип'ю, чого кричиш! Із святом, Степане До-рофейовичу! — ввічливо й з легким поклоном звернувся він, тримаючи чашку в руках, до Стьопки, котрого ще півхвилини тому узивав падлюкою.— Будь здоров на сто літ, а що жив, не лічиться! — Він випив, крякнув і втерся.— Перше, хлопці, я багато горілки підіймав, — мовив він із серйозною важністю, звертаючись мовби до всіх і ні до кого особливо,— а тепер уже, видно, літа мої підходять. Дякую, Степане Дорофейовичу.

— Нема за що.

— То я все про те буду тобі, Стьопко, казати; і опріч того, що ти виходиш передо мною велика падлюка, я тобі скажу...

— А я тобі ось що, п'яна ти мацапуро, скажу, — перебиває Стьопка, втративши терпець.— Слухай та кожне моє слово лічи: ось тобі світ навпіл: тобі півсвіту й мені півсвіту. Іди й не стрічайся ти більш мені. Увірився!

— То не віддаси грошей?

— Яких гобі ще грошей, п'янюго ти?

— Гей, на тому світі сам'прийдеш віддавати — не візьму. Наш гріш трудовий, та пітний, та мозольний. Заморишся з моїм п'ятаком наі тому світі.

— Та ну тебе к бісу! |

— Чого нукаєш; не запріг. (

— Іди, йди! 1

— Падлюка! ;■{ — Варнак!

.....І знялася знову лайка, ще більша, ніж до частування.

Ось сидять на нарах окремо два друга Один високий, дебелий, м'ясистий, справжній м'ясник; обличчя його червоне. Він мало не плаче, бо дуже розчулений. Другий.— недолугий, тоненький, худий, з довгим носом, з якого ніби щось капле, і з маленькими свинячими очицями, зверненими до землі. Це людина політична й освічена; був колись писарем і трактує свого друга дещо звисока, що тому потай дуже неприємне. Вони цілий день разом пили.

— Він мене дерзнув! — кричить м'ясистий друг, сильно хитаючи голову писаря лівою рукою, котрою він обхопив його. "Дерзнув" — значить ударив. М'ясистий друг, сам з унтер-офіцерів, потай заздрить своєму засмоктаному другу, і тому обидва вони, один поперед одного, хизуються вишуканістю стилю.

— А я тобі кажу, що й ти не маєш рації...— починає догматично писар, уперто не зводячи на нього своїх очей і з важністю дивлячись у землю.

— Він мене дерзнув, чуєш ти! — перебиває друг, ще дужче смикаючи свого любого друга.— Ти один мені тепер на всьому світі зостався, чуєш ти це? Тож я тобі одному кажу: він мене дерзнув!..

— А я знову скажу: таке кисле виправдання становить тільки сором твоїй голові! — тоненьким і ввічливим голоском заперечує писар.— А краще погодься, любий друже, уся ця пиятика через твою власну нестійкість...

М'ясистий друг трохи одхитується назад, тупо дивиться своїми п'яними очима на самовдоволеного писарця і раптом, зовсім несподівано, щосили б'є своїм здоровенним кулаком по маленькому обличчю писаря. Тим і кінчається дружба за цілий день. Любий друг без пам'яті летить під нари...

Ось входить до нашої казарми один мій знайомий з особливого відділення, без краю добродушний і весе-

лий чолов'яга, недурний, необразливо-насмішкуватий і незвичайно простакуватий на вигляд. Це той самий, котрий, першого мого дня в острозі, на кухні за обідом шукав, де живе багатий мужик, запевняв, що він "з ан-біцією", і напився зо мною чаю. Він років сорока, з незвичайно товстою губою і з великим м'ясистим носом, засіяним вуграми. В руках у нього балалайка, на якій він недбало перебирає струни. За ним ішов, наче прихвостень, надзвичайно маленький арештантик, з великою головою, котрого я досі дуже мало знав. А ЕТІМ, І ніхто на нього не звертав найменшої уваги. Він був якийсь чудний, недовірливий, завжди мовчазний і серйозний; ходив працювати до швальні і, видимо, намагався жити осібно й ні з ким не зв'язуватися. А тепер, п'яний, він прив'яз, як тінь, до Варламова. Він ішов за ним страшенно схвильований, вимахував руками, бив кулаком по стіні, по нарах і мало навіть не плакав. Варламов, здавалося, не звертав на нього ніякої уваги, мовби того й не було біля нього. Цікаво, що перше ці двоє майже зовсім один з одним не сходилися; вони не мають нічого спільного ні в роботі, ні в характері. І розрядів вони різних, і живуть по різних казармах. Звали маленького арештанта — Булкін.

Варламов, побачивши мене, осміхнувся. Я сидів на своїх нарах під піччю. Він став віддалік проти мене, щось зміркував, похитнувся і, непевними кроками підійшовши до мене, якось по-молодецькому вибочився всім корпусом і, злегка торкаючись струн, промовив речитативом, ледь-ледь постукуючи чоботом:

Круглолиця, білолиця І співуча, як синиця,

Ягідка моя; В убранні вона атласнім, Гарнітуровім прекраснім,

Ой яка краса!

Ця пісня, здавалося, вивела з себе Булкіна; він замахав руками і, звертаючись до всіх, закричав:

— Все він бреше, хлопці, все він бреше! Жодного слова правди не скаже, усе бреше!

. — Старичку Олександрові Петровичу! — промовив Варламов, з лукавим сміхом зазираючи мені в вічі, і мало не поліз зо мною цілуватися. Він був п'яненький. Вираз: "Старичку такому-то...", тобто такому-то моє шанування, вживається серед простого люду по всьому

Сибіру, хоч би й зверталися до людини двадцяти років. Слово "старичок" означає щось, почесне, шанобливе, навіть лестиве. і

— Ну що, Варламов, як поживаєте?

— Та по днині на день. А вже хто святу радий, той спозаранку п'яний; ви вже мені вибачте! — Варламов говорив трохи співуче.

І— І все ото бреше, все ото він знову бреше! — закричав Булкін, в якомусь розпачі стукаючи рукою по нарах. Але той наче слово дав не звертати на нього найменшої уваги, і в цьому було надзвичайно багато комізму, бо Булкін ще з самого ранку ні з доброго дива Нричепився до Варламова саме за те, що Варламов "усе бреше", як йому чогось здалося. Він никав за ним, як тінь, чіплявся до кожного його слова, ламав свої руки, побив їх мало не до крові об стіни та об нари і страждав, явно страждав від переконання, що Варламов "усе бреше"! Якби в нього було волосся на голові, він би, здається, повиривав його з горя. Неначе він узяв на себе обов'язок відповідати за вчинки Варламова, неначе на його совісті лежали всі вади Варламова. Та в тім-то й штука, що той навіть і не дивився на нього.

— Все бреше, все бреше, все бреше! Жодне слово його ні до чого не підходить! — кричав Булкін.

— Та тобі що? — відповідали, сміючись, арештанти.

— Я вам, Олександре Петровичу, скажу, що був я дуже вродливий з себе і дуже мене любили дівчата...— раптом почав ні сіло ні пало Варламов.

— Бреше! Знову бреше! — перебиває з якимсь виском Булкін.

Арештанти регочуть.

— А я перед ними куражусь: сорочка на мені червона, шаровари плисові; лежу собі, мов якийсь граф Бутилкін, тобто п'яний, як швед, одно слово — чого зводите!

— Бреше! — рішуче підтверджує Булкін.

— А тоді був у мене від батенька дім двоповерховий, мурований. Ну я за два роки два поверхи й спустив, зосталися в мене самі ворота без глухих ворітниць. Що ж, гроші — голуби: прилетять і знов полетять!

— Бреше! — ще рішучіше підтверджує Булкін.

— То я вже ось недавнечко й послав моїм родичам звідціля слізницю; ачей грошенят пришлють. Бо, казали, я проти родителів моїх ішов. Неповажливий був! Ось уже сьомий рік, як послав.

—— І нема відповіді? — спитав я, засміявшись.

— Та нема, — відповів він, раптом засміявшись сам та все ближче й ближче наближаючи свого носа до самого мого обличчя.— А в мене, Олександре Петровичу, тут полюбовниця е...

— У вас? Любовниця?

— Онуфрієв недавно й каже: "Моя нехай ряба, негарна, та зате в неї скільки одежі, а твоя гарна, та старчиха, з мішком ходить".

— Та хіба правда?

— Ай справді старчиха! — відповів він і зайшовся нечутним сміхом; у казармі теж зареготали. Справді, всі знали, що він зв'язався з якоюсь старчихою і видав їй за півроку всього десять копійок.

— Ну то й що ж? — спитав я, бажаючи, нарешті, відчепитися від нього.

Він помовчав, солодко подивився на мене й ніжно мовив:

— То от чи не зволите мені з цієї причини на чвертку? Я ж, Олександре Петровичу, все чай пив сьогодні,— додав він розчулено, беручи гроші,— і так я цього чаю нахлистався, що задишка взяла, а в пузі як у пляшці колотиться...

Тим часом, як він приймав гроші, моральний розлад Булкіна, здавалося, дійшов краю. Він жестикулював, як шалений, мало не плакав.

— Люди божі! — волав він несамовито, звертаючись до всієї казарми. — Дивіться на нього! Все бреше! Хоч що скаже, все ж, все ж, все ж він бреше!

— Та тобі що? — кричать йому арештанти, дивуючись з його люті.— Нісенітна ти людина!

— Не дам збрехати! — кричить Булкін, блискаючи очима й грюкаючи щосили кулаком по нарах.— Не хочу, щоб він брехав!

Усі регочуть. Варламов бере гроші, відкланюється мені і, кривляючись, поспішає з казарми, звісно, до шинкаря. І тут, здається, він вперше помічає Булкіна.

— Ну, ходімо! — каже він йому, зупиняючись на порозі, мовби той і справді був йому на щось потрібен.— Набалдашник! — додає він з презирством, пропускаючи засмученого Булкіна вперед себе й' знов починаючи бринькати на балалайці...

Але навіщо описувати цей чад! Нарешті, кінчається цей задушливий день. Арештанти важко засинають на нарах. У сні вони розмовляють і марять ще більше, ніж

іншими ночами. Подекуди ще сидять за майданами. Давно очікуване свято минуло. Завтра знову будень, знову на роботу... і

_I_

XI. ВИСТАВА

і все, що потрібне! Ці бездарні виконавці закону рішуче не розуміють, та й неспроможні зрозуміти, що саме бук-вальне-'виконання його, без тями, без розуміння духу його, просто веде до розгардіяшу, та й ніколи до іншого

не приводило. "В законах сказано, чого ж більше?" — говорять вони і щиро дивуються, що від кчх вимагають іще, на додачу до законів, здорового глузду й тверезої голови. Останнє особливо здається багатьом із них зайвою й обурливою розкішшю, обмеженням, нетерпимістю.

Та як би там не було, старший унтер-офіцер не суперечив арештантам, а їм того тільки й треба було. Я ствердно скажу, що театр та вдячність за те, що його дозволили, були причиною, що на святках не

сталося жодного серйозного непорядку в острозі: жодної злоякісної сварки, жодної крадіжки. Я сам був свідком, коли свої ж вгамовували тих, що розгулялися або сварилися, єдино тим, що заборонять театр. Унтер-офіцер узяв з арештантів слово, що все буде тихо й поводитимуться добре. Згодилися з радістю і свято додержували обіцянки; лестило також дуже, що вірять їхньому слову. Треба, проте, сказати, що дозволити театр нічогісінько не варт було начальству, жодних пожертв. Наперед місця не обгороджували: театр створювали й розбирали весь за якісь чверть години. Тривав він півтори години, і коли б раптом надійшов згори наказ припинити виставу,— це зробили б в одну мить. Костюми були сховані в скриньках у арештантів. Та перше ніж розповім, як упоряджений був театр і які саме були костюми, скажу про афішу театру, тобто що саме мали грати.

Власне писаної афішки не було. На другу, на третю виставу з'явилася, правда, одна: її написав Баклушин для пп. офіцерів і взагалі благородних відвідувачів, які удостоїли наш театр своїми відвідинами ще під час першої вистави. А саме: з панів приходив звичайно караульний офіцер і одного разу зайшов сам дежурний по караулах. Зайшов також раз інженерний офіцер; от для таких відвідувачів і створено було афішку. Гадали, що слава острожного театру прогримить далеко у фортеці і навіть в місті, тим паче що в місті не було театру. Чути було, що склався на одну виставу з аматорів, та й годі. Арештанти, як діти, раділи з найменшого успіху, пишалися навіть. "Адже хто знає,— думали й говорили в нас про себе й поміж себе,— гляди, й само вище начальство дізнається; прийдуть і подивляться; побачать тоді, які є арештанти. Це не проста солдатська вистава з якимись опудалами, з пливучими човнами, з ходячими ведмедями та козами. Тут актори, справжні актори, панські комедії грають: такого театру і в місті1 ''нем3. У генерала Абросимова була раз, кажуть, вистава та

й ще буде; ну, то, може, самими костюмами й візьмуть, а щодо розмови, то ще хтозна-як перед нашими! До губернатора, гляди, дійде, і — чого на світі не буває? — може, й сам захоче прийти подивитися. Адже в місті нема театру..." Одно слово, фантазія арештантів, особливо після

першого успіху, дійшла на святках до останньої межі, мало не до нагород або до зменшення строку робіт, хоч водночас і самі вони зараз же предобродушно сміялися з себе. Одно слово, це були діти, зовсім діти, дарма що декому з цих дітей було по сорок років. Та хоч не було афіші, я вже знав у головних рисах склад майбутньої вистави. Перша п'єса була: "Філатка і Ми-рошка суперники". Баклушин ще за тиждень до вистави хвалився передо мною, що роль самого Філат-ки, яку він брав на себе, буде так зіграна, що й у са"кг-петербурзькому театрі не бачили. Він ходив по казармах, хвастав немилосердно й безсоромно, а разом з тим і цілком добродушно, а іноді раптом, бувало, устругне що-небудь "по-тіатральному", тобто із своєї ролі,— і всі регочуть, смішне чи не смішне те, що він устругнув. А втім, треба признатися, і тут арештанти вміли себе витримати й гідності додержати: захоплювались вибриками Баклушина та розповідями про майбутній театр або самі наймолодші й жвтороті, без витримки, або самі найповажніші з арештантів, чий авторитет був непохитно сталий, отже, їм не було вже чого боятися прямо висловлювати свої відчуття, хоч би які вони були, хоч би найнаївніші (тобто, за острожними уявленнями, найнепристойніші). Інші ж вислухували чутки й пересуди мовчки, правда не осуджували, не суперечили, але намагалися поставитися до чуток про театр якнайбайдужіше, ба навіть почасти й звисока. Тільки аж в останній час, в самий майже день вистави, всі стали цікавитися: що ж то буде? як то наші? що плац-майор? чи вдасться так само, як позаторік? тощо. Баклушин запевняв мене, що всі актори добрані чудово, кожен "до свого місця". Що навіть і завіса буде. Що Філатчину наречену гратиме Сироткін, — "і ось самі побачите, який він у жіночому уборі!" — казав він, прищулюючись і клацаючи язиком. У благодійної поміщиці буде плаття з фальбалою, і пелеринка, і парасолька в руках, а благодійний поміщик вийде в офіцерському сюртуку з аксельбантами і з тростинкою. Даяішщша друга п'єса, драматична: "Кедрил-ненажера". Назва мене дуже зацікавила; та хоч як я розпитував про цю п'єсу,— нічого не міг довідатись наперед. Дізнався тільки, що взято її не з книжки, а "за списком"; що п'єсу дістали в форштадті, в якогось відставного унтер-офіцера, який, певно, сам колись брав участь у виставі її на якій-небудь солдатській сцені. У нас в далеких містах і губерніях справді є такі

театральні п'єси, котрі, здавалося, нікому не відомі, можливо, ніде ніколи не друкувалися, але самі собою відкілясь з'явилися і неодмінно є в кожному народному театрі в певній смузі Росії. чДо речі: я сказав "у народному театрі". Дуже й дуже добре було б, коли б хтось із наших дослідників заходився коло нових і більш ретельних, ніж дотепер, досліджень про народний театр, котрий є, існує і, можливо, навіть не зовсім незначний. Я вірити не хочу, щоб усе, що я потім бачив у нас, в нашому острожному театрі, вигадали наші ж арештанти. Тут неодмінно має бути наступність переказу, раз встановлені прийоми й поняття, що переходять з роду в рід і по давній пам'яті. Шукати :х треба у солдатів, фабричних, у фабричних містах і навіть по деяких незнайомих бідних містечках у міщан. Збереглися також вони по селах і по губернських містах між челяддю великих поміщицьких домів. Я навіть думаю, що багато старовинних п'єс розплодилося в списках по Росії не інакше, як через поміщицьку челядь. У колишніх стародавніх поміщиків та московських панів бували власні театри, утворені з кріпосних артистів. І ось у цих театрах і започаткувало наше народне драматичне мистецтво, ознаки якого безсумнівні. Що ж до "Кедрила-ненажери", то хоч як хотів я, але нічого не міг довідатись про нього наперед, крім того, що на сцені з'являються злі духи й відносять Кедрила в пекло. Але що таке значить Кедрил і, нарешті, чому Кедрил, а не Кирил? Російська це чи іноземна пригода? — цього я ніяк не міг добитися. На закінчення оголошувалося, що виставлятиметься "пантоміна під музику". Звичайно, все це було дуже цікаве. Акторів було чоловік п'ятнадцять — усе жвавий і бравий люд. Вони шамо-талися, робили репетиції, часом за казармами, таїлися, ховалися. Одно слово, хотіли здивувати всіх нас чимсь незвичайним і несподіваним.

В будні острог замикали рано, як тільки надходила ніч. На різдвяні свята зроблено було виняток: не замикали аж до вечірньої зорі. Цю пільгу давали власне для театру. Протягом свят звичайно кожного дняугнад-вечір, посилали з острогу до караульного офіцера

з уклінним проханням: "дозволити театр і не замикали довше острогу", додаючи, що ,й учора був театр і довго не замикали, а

непорядку не |було ніякого. Караульний офіцер міркував так: "Непорядку справді вчора не було; а вже як самі слово дають, щр не буде й сьогодні, виходить, самі за собою будуть дивитися, а це найміцніше. До того ж не дозволь вистави, то, гляди (хто їх знає? люд каторжний!), умисне щось напаскудять зо зла і караульних підведуть". Нарешті й те: в караулі стояти нудно, а тут театр, та не просто солдатський, а арештантський, а арештанти люди цікаві: весело буде подивитися. А подивитися караульний офіцер завсіди має право.

Приїде дежурний: "Де караульний офіцер?" — "Пішов ув острог арештантів лічити, казарми замикати",— відповідь проста і виправдання просте. Таким чином, караульні офіцери щовечора протягом усіх свят театр дозволяли і не замикали казарм аж до вечірньої зорі. Арештанти й перше знали, що від караулу не буде перешкод, і були спокійні.

Десь години о сьомій прийшов до мене Петров, і ми разом пішли на виставу. З нашої казарми пішли майже всі, крім чернігівського старовіра та поляків. Поляки тільки на останній виставі, четвертого січня, вирішили побувати в театрі, і то після багатьох запевнень, що там і гарно, і весело, і безпечно. Бридливість поляків нітрохи не дратувала каторжних, а зустріли їх четвертого січня дуже ввічливо. їх навіть пропустили на кращі місця. Що ж до черкесів і особливо до Ісая Хомича, то для них театр був справжньою насолодою. Ісай Хомич щоразу давав по три копійки, а останнім разом поклав на тарілку десять копійок, і блаженство відбивалося на обличчі його. Актори ухвалили збирати з присутніх, хто скільки дасть, на витрати по театру й на своє власне підкріплення. Петров запевняв, що мене пустять на одне з перших місць, хоч би в театрі було повно-повнісінько, на тій підставі, що я, як багатший за інших, певно, більше й дам, та й тямлю більше за інших Так і сталося. Але опишу насамперед залу та як театр був упорядженій, із*.— Військова казарма наша, де влаштували театр, була кроків п'ятнадцять завдовжки. З двору сходили на ґанок, з ґанку вступали в сіни, а з сіней в казарму. Ця довга казарма, як я уже й сказав, була обладнана особливо: нари тяглися в ній попід стіною, так що середина кімна-•дннлшвалася

вільна. Половину кімнати, ближчу до входу 'з танку, —віддали глядачам; а друга половина, що спо-

лучалася з іншою казармою, призначалась для самої сцени. Передусім мене вразила завіса. Вона тяглася кроків на десять упоперек усієї казарми. Завіса була такою розкішшю, що справді було з чого дивуватися. Крім того, вона була розписана олійною фарбою: зображені були дерева, альтанки, стави й зорі. Зробили її з полотна, старого й нового, хто скільки дав і пожертвував, із старих арештантських онучок і сорочок, сяк-так зшитих в одне велике полотнище, і, нарешті, частину її, *на яку не вистачило полотна, зробили просто з паперу, теж випрошеного по аркушику в різних канцеляріях та приказах. А наші маляри, між якими визначався "Брюллов" — А — в, подбали про те, щоб розмалювати й розписати її. Ефект був дивний. Така розкіш радувала навіть найпохмуріших і найвимогливіших арештантів, котрі, як дійшло до вистави, виявилися всі без винятку такими ж дітьми, як і найпалкіші з них і най-нетерпеливіші. Всі були дуже вдоволені, навіть хвалькувато вдоволені. Освітлювали театр кілька лойових свічок, розрізаних на частини. Перед завісою стояли дві лавки з кухні, а перед лавками три-чотири стільці, які знайшлися в унтер-офіцерській кімнаті. Стільці призначалися на випадок, для найвищих осіб офіцерського звання. А лавки — для унтер-офіцерів та інженерних писарів, кондукторів і іншого люду, хоч і начальників, але не в офіцерських чинах, на випадок, якби вони заглянули в острог. Так і сталося: сторонні відвідувачі у нас не переводились протягом усіх свят; одного вечора приходило більше, іншого менше, а на останній виставі то жодного місця на лавках не лишалося вільного. І, нарешті, вже позад лавок містилися арештанти, стоячи, з поваги до відвідувачів, без кашкетів, у куртках або в кожухах, невважаючи на задушливе парне повітря кімнати. Звичайно, місця для арештантів приділялося дуже мало. Але крім того, що один буквально сидів на другому, особливо в задніх рядах, зайняті були ще нари, куліси, і, нарешті, знайшлись любителі, які постійно ходили за театр, до іншої казарми, і вже звідти, з-поза задньої куліси, видивлялися виставу. Тиснява в першій половині казарми була неймовірна і не менша, може, як та, котру я ще недавно бачив у бані. Двері в сіни були розчинені; в сінях,

де було двадцять градусів морозу, теж юрмилися люди. Нас, мене й Петрова, зараз же пропустили н^пер'ед, майже до самих лавок, де було багато видніше, ніж

у задніх рядах. У мені почасти бачили цінителя, знавця, що бував і не в таких театрах; бачили, що Баклушин весь цей час радився зо мною і ставився до мене з повагою; отже, мені тепер шана й місце. Правда, арештанти були люд марнославний і легковажний надзвичайно, але то все було напускне. Арештанти могли сміятися з мене, бачачи, що я поганий їм помічник на роботі. Алмазов міг з презирством дивитися на нас, дворян, пишаючись перед нами своїм умінням випалювати алебастр. Але до гонінь та до кпин їхніх з нас домішувалося й інше: ми колись були дворяни; ми належали до того ж стану, що й колишні їхні пани, про котрих вони не могли зберегти доброї пам'яті. Та тепер, у театрі, вони поступилися передо мною. Вони визнавали, що в цьому я можу судити краще за них, що я бачив і знаю більше, ніж вони. Найнеприхильніші з них до мене (я знаю це) бажали тепер моєї похвали їхньому театрові і без ніякого самопринижения пустили мене на краще місце. Я міркую тепер, пригадуючи тодішнє моє враження. Мені тоді ж таки здалося,— я пам'ятаю це,— що в їхньому справедливому суді над собою було зовсім не приниження, а почуття власної гідності. Вища й най-різкіша характеристична риса нашого народу — це почуття справедливості й жадоба її. А півнячої замашки бути попереду в усіх місцях і хоч би там що, чи варта того людина, чи ні,— цього в народі нема. Треба тільки зняти зовнішню, наносну кору і подивитися на саме зерно уважніше, ближче, без забобонів — і дехто побачить у народі такі речі, про які й гадки не мав. Небагато чого можуть навчити народ мудреці наші. Скажу навіть ствердно,— навпаки: самі вони ще повинні в нього повчитися.

Петров наївно сказав мені, коли ми ще тільки збиралися в театр, що мене пустять наперед ще й тому, що я дам більше грошей. Встановленої ціни не було: кожен давав, скільки міг або скільки хотів. Майже всі поклали що-небудь, бодай шага, коли пішли збирати на тарілку. Та коли мене пустили наперед почасти й за гроші, гадаючи, що я дам більше за інших, то знов-таки скільки було в цьому почуття власної гідності! "Ти

багатший за мене, то й іди наперед, і хоч ми тут усі рівні, але ти покладеш більше: отже, такий відвідувач, як ти, приємніший для акторів, — тобі й перше м^ірце, бо ми всі тут не за гроші, а з поваги, тому сортувати себе ми повинні вже самі". Скільки в цьому

афавжніх благородних гордощів! Це не повага до грошей, а повага до самого себе. Взагалі ж до грошей, до багатства в острозі не було особливої поваги, надто коли дивитися на арештантів на всіх разом, в масі, в артілі. Я не пам'ятаю навіть жодного з них, що серйозно принижувався б заради грошей, хоч би навіть довелося розглядати їх і поодинці. Були прошаки, що канючили і в мене. Та в цьому канюченні було більше пустощів, плутні, аніж прямого діла; було більше гумору, наївності. Не знаю, чи зрозуміло я висловлююсь... Але я^забув про театр. До діла!

Доки підняли завісу, вся кімната являла дивовижну й жваву картину. По-перше, юрба глядачів, здавлена, сплюснута, стиснута з усіх боків, терпляче й з блаженством на обличчі жде початку вистави. В задніх рядах люди лізуть одне на одного. Багато хто з них поприносив із собою поліна з кухні: встановивши сяк-так під стіною товсте поліно, людина злазила на нього ногами, обома руками упиралася в плечі того, що стояв попереду, і, не міняючи пози, стояла так годин зо дві, цілком вдоволена з себе й з свого місця. Інші укріплювалися ногами на печі, на нижній приступці, і так само вистоювали весь час, спираючись на передніх. Це було в найостанніших рядах, під стіною. Збоку, вмостившись на нарах, теж стояла суцільна юрба над музикантами. Тут були гарні місця. Чоловік п'ять вилізли на саму піч і, лежачи на ній, дивилися вниз. Ото раювали! На підвіконнях по другій стіні теж юрмилися цілі гурти таких, що спізнилися або не знайшли гарного місця. Всі поводилися тихо й статечно. Всім хотілося показати себе перед панами й відвідувачами з найкращого боку. На всіх обличчях відбивалося пренаївне очікування. Всі обличчя були червоні й змочені потом від жари і духоти. Який дивний відблиск дитячих радощів, милої, чистої втіхи сяяв на цих поборознених, тавrованих лобах і щоках, у цих поглядах людей, досі похмурих і понурих, у цих очах, що блискали іноді страшним вогнем! Всі були без

шапок, і всі голови я бачив голені з правого боку. Аж ось на сцені чути шамотню, метуиї^ ню. Зараз піднімуть завісу. Ось заграв оркестр. Цей" оркестр вартий, щоб його згадати. Збоку, по нарах, розмістилося чоловік вісім музикантів: дві скрипки (одна була в острозі, другу в когось позичили у фортеці, а артист знайшовся й дома), три балалайкйк^^ЧвсН саморобщина, дві гітари й бубон замість контрггбаСа'.'

Скрипки тільки вищали й пиляли, гітари були паскудна зате балалайки були нечувані. Проворство перебирання струн пальцями рішуче дорівнювало найспритнішому фокусу. Грали все танечні моти|ви. — В найбільш танцювальних місцях балалаєчники вдаряли кістками пальців об деку балалайки; тон, смак, 'виконання, поводження з інструментами, характер передавання мотиву — все це було своє, оригінальне, арештантське. Один із гітаристів теж чудово знав свій інструмент. Це був той самий із дворян, котрий убив свого батька. Що ж до бубна, то він просто робив чудеса: то закрутиться на пальці, то великим пальцем проведуть rio його шкурі, то чути часті, дзвінкі й одноманітні удари, то раптом цей сильний, чіткий звук мовби розсипається горохом на безліч маленьких, деренчливих і шушуркаючих звуків. Нарешті з'явилися ще дві гармонії. Слово честі, я до того часу не уявляв, що можна зробити з простих простонародних інструментів; суголосся, зіграність, а головне дух, характер розуміння й передачі самої сутності мотиву були просто дивовижні. Я тоді вперше до краю зрозумів, що саме є безмежно розгульного й удалого в розгульних і удалих російських танечних піснях. Нарешті завіса піднялась. Усі ворухнулись, усі переступили з ноги на ногу, задні звелись навшпиньки; хтось упав з поліна; всі до одного порозтуляли роти й втупили очі, і цілковита мовчанка запала... Вистава почалася.

Біля мене стояв Алей у групі своїх братів та всіх інших черкесів. Вони всі палко прив'язалися до театру й ходили потім щовечора. Всі мусульмани, татари тощо, як помічав я не раз, палко полюбляють всілякі видовища. Біля них притулився й Ісай Хомич, що, здавалося, з підняттям завіси весь перетворився на слух, на зір, на пренаївне, жадібне очікування чудес і насолод. Навіть жаль було б, якби він розчарувався в

своїх сподіваннях. Миле обличчя Алея сяяло такою прекрасною, дитячою радістю, що, признаюсь, мені страшенно весело було дивитися на нього, і, пам'ятаю, щоразу за якимсь кумедним і промітним вибриком актора, коли вибухав загальний регіт, я мимохіть обертався зараз же до Алея' й "зазирав у його обличчя. Він мене не бачив; не до мене йому було! Зовсім недалеко від мене, ліворуч, стояв арештант, літній, завжди нахмурений, завжди невдоволений і гарикливий. Він теж помітив Алея і, я^ачив, кілька разів з напівусмішкою обертався подивилися' на нього: такий той був милий! "Алей Семе-

нович" називав він його, не знаю чому. Почали "Філат-кою і Мирошкою". Філатка (Баклушин) був справді чудовий. Він зіграв свою роль навдивовижу чітко. Видно було, що він вдумувався в кожну фразу, в кожен рух свій. Кожному пустому слову, кожному жестові своєму він умів надати смислу й значення, які цілком відповідали характерові його ролі. До цього старання, до цього вдосконалення додайте дивну, непідроблену веселість, простоту, безпосередність, і ви, коли б бачили Баклушина, самі б неодмінно погодилися, що це справжній, природжений актор, з великим талантом. Філатку я бачив не раз на московському й петербурзькому театрах і рішуче кажу — столичні актори, що грали Філатку, обидва грали гірше за Баклушина. Порівняно з ним вони були пейзани, а не справжні селяни. їм надто хотілося удати селянина. Баклушина поверх того підохочувало суперництво: всі знали, що в другій п'єсі роль Кедрила гратиме арештант Поцейкін, актор, якого всі чомусь вважали за обдарованішого, кращого, ніж Баклушин, і Баклушин мучився цим, як дитина. Скільки разів приходив він до мене за ці останні дні й виливав свої почуття. За дві години до вистави його тіпала лихоманка. Коли реготали й кричали йому з юрби: "Здорово, Баклушин! Ой і молодця!" — все обличчя його сяяло щастям, справжнє натхнення блищало в очах його. Сцена цілування з Мирошкою, коли Філатка кричить йому попереду "утрись!" і сам утирається,— вийшла прекумедною. Всі так і зайшлися сміхом. Але найцікавіші для мене були глядачі; тут уже всі були відкриті душею. Вони тішилися усім серцем. Схвальні крики лунали все частіше. Ось один підштовхує товариша і похапцем розповідає йому свої враження, навіть не думаючи та, либонь, і

не бачачи, хто стоїть біля нього; інший, при якійсь смішній сцені, раптом захоплено обертається до юрби, хутко озирає всіх, мовби викликаючи всіх сміятися, махає рукою і зараз же знову жадібно обертається до сцени. Третій просто клацне язиком і пальцями і не може смирно встояти на місці; а що йти нема куди, то тільки переступає з ноги на ногу. На кінець п'єси загальний веселий настрій дійшов найвищої міри. Я Нічого не перебільшую. Уявіть острог,. кайдани, неволю, довгі сумні роки попереду, життя, одноманітне, як водяний капіж хмурого осіннього дня,— і раптом усім цим пригнобленим і ув'язненим дозволили на годинку, розвернутися, повеселитися, забути важкий сон, вл*Ші^ва-

ти цілий театр, та ще як влаштувати: на гордощі й на подив усьому місту,— отакі,, мовляв, наші, ось які арештанти! їх, звичайно, все цікавило, костюми, наприклад. Страшенно цікаво фуло для них побачити, скажімо, якогось там Ваньку (ртпєтого, або Нецвєтаєва, або Баклушина зовсім в іншому вбранні, ніж у якому стільки вже років щодня їх бачили. "Адже арештант, той же арештант, у самого кайдани брязкають, а от виходить же тепер у сюртуку, у круглому капелюсі, в плащі — наче штатський! Вуса собі приробив, волосся. Он хусточку червону з кишені вийняв, обмахується, пана удає, наче сам точнісінький пан!" І всі в захваті. "Благодійний поміщик" вийшов ув ад'ютантському мундирі, правда дуже старенькому, в еполетах, у кашкеті з кокардочкою і справив незвичайний ефект. На цю роль було двоє охочих, і — чи повірять? — обидва, наче маленькі діти, страшенно посварилися один з одним за те, кому грати: обом хотілось показатися в офіцерському мундирі з аксельбантами! їх уже розбороняли інші актори й присудили більшістю голосів віддати роль Нецвєтаєву, не тому, щоб він був показніший або вродливіший за того, отже, більше скидався б на пана, а тому, що Нецвєтаєв упевнив усіх, що він вийде з тростинкою і так нею помахуватиме й по землі черкатиме, як справжній пан і першорядний франт, чого Ванька Отпєтий і не уявляє, бо він справжніх панів ніколи й не бачив. І справді, Нецвєтаєв, як вийшов із своєю панією перед публіку, тільки те й робив, що швидко й спритно черкав по землі своєю тоненькою комишевою тростинкою, яку десь дістав, певно, вважаючи це за ознаку найвищої панськості, крайньої хверцюватості й фешені. Мабуть, колись,

іще змалку, коли був двірським, босоногим хлопчаком, трапилось йому побачити гарно вбраного пана з тростинкою й зачаруватися його вмінням крутити нею, і от враження навіки й незгладно лишилося в душі його, і тепер, тридцяти років віку, пригадалося все, як було, щоб цілком заполонити й причарувати весь острог. Нецвєтаєв так поринув у своє заняття, Що вже й не дивився ні на кого й нікуди, навіть розмовляв, не підводячи очей, а тільки й робив, що стежив за своєю тростинкою й за її кінчиком. Благодійна поміщиця теж була в своєму роді надзвичайна: вона вийшла в старому зношеному серпанковому платті, що виглядало справжнісінькою ганчіркою, з голими руками й шиєю, страшенно набіленим і нарум'яненим обличчям, у спаль-

їдему коленкоровому чепчику, підв'язаному біля підборіддя,'з парасолькою в одній руці та з віялом із розмальованого паперу в другій, яким вона безперестану обмахувалась. Залп реготу зустрів панію; та й сама пані не витримала й кілька разів починала реготати. Грав панію арештант Іванов. Сироткін, перебраний дівчиною, був дуже милий. Куплети теж зійшли добре. Одно слово, п'єса скінчилася на цілковиту й загальну втіху всім. Критики не було, та й бути не могло.

Програли ще раз увертюру: "Сіни, мої сіни", і знов піднялась завіса. Це Кедрил. Кедрил щось на зразок Дон-Жуана: принаймні і пана, і слугу чорти наприкінці п'єси відносять у пекло. Давали цілий акт, але це, либонь, уривок; початок і кінець загублені. Глузду й смислу ніякісінького. Дія відбувається в Росії, десь на заїжджому дворі. Трактирник вводить до кімнати пана в шинелі і в круглому поніveченому капелюсі. За ним іде його слуга Кедрил з чемоданом та з загорнутою в синій папір куркою. Кедрил у кожусі L в лакейському картузі. Він і є ненажера. Грає його арештант Поцейкін, суперник Баклушина; пана грає той самий Іванов, котрий у першій п'єсі грав благодійну поміщицю. Трактирник, Нецвєтаєв, попереджає, що в кімнаті водяться чорти, і зникає. Пан, похмурий і заклопотаний, мимрить сам собі, що він це давно знав, і велить Кедрилові порозкладати речі й приготувати вечерю. Кедрил боягуз і ненажера. Почувши про чортів, він блідне й тремтить як лист. Він би втік, але боїться пана. Та поза тим йому й їсти хочеться. Він ласолюбний, дурний, хитрий

по-своєму, боягуз, дурить раз у раз пана і водночас боїться його. Це чудовий тип слуги, в котрому якось невиразно й віддалено відчуваються риси Лепорелло, і справді напрочуд відданий. Поцейкін явно талановитий і, на мій погляд, актор ще кращий за Баклушина. Зустрівшись другого дня з Баклушиним, я, звісно, не висловив своєї думки повністю: я б надто засмутив його. Арештант, що грав пана, зіграв теж непогано. Нісенітницю він казав страшенну, ні на що не схожу-але дикція була правильна, жвава, жест відповідний. Поки Кедрил порається з чемоданами, пан ходить, роз: думуючи, по сцені і заявляє вголос, що нинішнього вечора кінець його мандруванням. Кедрил зацікавлено прислухається, виробляє гримаси, говорить a parte1

1 набік (італ.).

і смішить кожним словом глядачів, йому не жаль пана; але він чув про чортів; йому кортить довідатись, що це таке, і от він починає розмовляти й розпитувати. Пан, нарешті, каже йому, що колись ;у якійсь біді він звернувся по допомогу до пекла, і чорти допомогли йому, виручили; але сьогодні строк, і, можливо, сьогодні ж вони прийдуть, за умовою, по душу його. Кедрил починає дуже полошитися. Але пан не занепадає духом і велить йому приготувати вечерю. Почувши про вечерю, Кедрил пожвавлюється, виймає курку, виймає вино — та коли-не-коли й сам відщипне від курки й покуштує. Публіка регоче. Ось рипнули двері, вітер стукає віконницями; Кедрил тремтить і похапцем, майже несвідомо суне в рот величезний шматок курки, якого й проковтнути не може. Знову регіт. "Чи готово?" — кричить пан, походжаючи по кімнаті. "Зараз, зараз... я вам... приготую",— каже Кедрил, сам сідає за стіл і спокійнісінько починає уминати панську їжу. Публіці, видимо, до сподоби спритність та хитрощі слуги і те, що пану пошито в дурні. Треба сказати, що й Поцейкін справді заслуговував на похвалу. Слова "зараз, пане, я вам приготую" він вимовив чудово. Сівши до столу, він починає їсти жад-ливо і здригається від кожного кроку пана, щоб той не помітив його шахрайства; ледве той повернеться на місці, він ховається під стіл і тягне з собою курку. Нарешті, він вгамовує свій перший голод; час подумати про пана. "Кедриле, скоро ти?" — кричить пан. "Готово!"— жваво відповідає

Кедрил, схаменувшись, що панові майже нічого не лишається. На тарілці справді лежить сама куряча ніжка. Пан, похмурий і заклопотаний, нічого не помічаючи, сідає до столу, а Кедрил із серветкою стає за його стільцем. Кожне слово, кожен жест, кожну гримасу Кедрила, коли він, обертаючись до публіки, киває на телепня пана, глядачі зустрічають з нестримним реготом. Але ось, щойно пан починає їсти, з'являються чорти. Тут уже нічого зрозуміти не можна, та й чорти з'являються якось надто вже не по-людському: в боковій кулісі відчиняються двері і(із'являється щось у білому, а замість голови в нього лдхтар із свічкою; другий фантом теж з ліхтарем на голові, в руках тримає косу. Чому ліхтарі, чому коса, чому чорти в білому? Ніхто не може пояснити собі. А втім, ніхто про це й не замислюється. Так уже, мабуть, це й повинно бути. Пан досить хоробро обертається до чортів і кричить їм, що він готовий, щоб вони

брали його. Але Кедрил лякається, як заєць; він лізе під стіл, проте, дарма що дуже перелякався, не забуває захопити з собою пляшку. Чорти на хвилину зникають; Кедрил вилазить з-під столу; та тільки пан береться знову до курки, як гри чорти вдираються знову до кімнати, підхоплюють пана ззаду і несуть його в пекло. "Кедриле! Рятуй мене!" — кричить пан. Та Кедрилові не до того. Він цим разом і пляшку, і тарілку, і навіть хліб потяг під стіл. Та ось він тепер сам, чортів нема, пана теж. Кедрил вилазить, розглядається, і усмішка осяває обличчя його. Він лукаво прищулюється, сідає на панове місце і, киваючи публіці, каже стиха:

— Ну я тепер сам... без пана!..

Всі регочуть того, що він без пана; але ось він ще додає стиха, конфіденціально звертаючись до публіки і все веселіше й веселіше підморгуючи очком:

— Пана ж то чорти забрали!..

Захват глядачів безмежний! Крім того, що пана чорти забрали, це було так сказано, з таким шахрайством, з такою знущально-тріумфуючою гримасою, що справді не можна було не аплодувати. Та недовго триває щастя Кедрилове. Щойно він узяв пляшку, налив собі в склянку й хотів пити, як раптом повертаються чорти, крадуться ззаду навшпиньки і цап його під боки. Кедрил кричить на все горло; з полохливості він не сміє обернутися. Захищатися теж не може: в руках пляшка й склянка, пустить їх йому несила. Роззявивши рота з жаху, він сидить з півхвилини, вирячивши очі на публіку, з таким прекумедним виразом боягузливого переляку, що з нього рішуче можна було писати картину. Нарешті, його несуть, виносять, пляшка з ним, він дриґає ногами і кричить, кричить. Крики його лунають ще за кулісами. Але завіса опускається, і всі регочуть, усі в захваті... Оркестр починає камаринську.

Починають тихо, ледве чутно, але мотив росте й росте, темп прискорюється, лунають молодецькі цокання по деках балалайок... Це камаринська в усьому своєму розмаху, і, далебі, було б добре, коли б Глінка хоч випадково почув її у нас в острозі. Починається пантоміна під музику. Камаринська не вщухає, доки триває пантоміма. Обстанова — середина хати. На сцені— мірошник і дружина його. Мірошник в одному кутку лагодить збрую, в другому кутку дружина пряде льон. Дружину грає Сироткін, мірошника Нецвєтаєв. .

Зауважу, що наші декорації дуже бідні. І в цій,

і в попередній п'єсі, і в інших ви більше доповнюєте власною уявою, ніж бачите очима. Замість задньої стіни простягнуто якийсь килим! чи попону; збоку якісь препогані ширми. А лівий бік нічим не застановлено, аж видно нари. Та глядачі не (вимогливі і згодні доповнювати дійсність уявою, тим паче що арештанти до того дуже здібні. "Сказано сад, то й вважай за сад, кімната то кімната, хата то хата — все одно, і перемінитися дуже нема чим". Сироткін в костюмі молодички дуже милий. Між глядачами чути стиха кілька компліментів. Мірошник кінчає роботу, бере шапку, бере батіг, підходить до дружини й пояснює їй знаками, що йому треба йти, але якщо без нього дружина кого прийме,

то... і він показує на батіг. Дружина слухає й киває головою. Цей батіг вона, мабуть, добре знає: жіночка від чоловіка погулює. Чоловік іде. Щойно він за двері, дружина свариться услід йому кулаком. Аж ось стукають; двері відчиняються, і з'являється сусіда, теж мірошник, в каптані й з бородою. В руках у нього подарунок, червона хустка. Молодичка сміється; та тільки сусіда хоче обняти її, як у двері знову стукають. Куди подітися? Вона похапцем ховає його під стіл, а сама знову за веретено. Входить другий залицяльник: це писар, у військовій формі. Досі пантоміма йшла бездоганно, жест був безпомилково правильний. Можна було навіть дивуватися, дивлячись на цих імпровізованих акторів, і мимохіть подумати: скільки сил і таланту гине у нас на Русі, іноді майже задарма, в неволі і в тяжкій долі! Але арештант, який грав писаря, був, мабуть, колись на провінціальному або домашньому театрі, і йому уявилося, що наші актори, всі до єдиного, не тямлять справи і не так ходять, як слід ходити на сцені. І от він виступає, як, кажуть, виступали в давнину на театрах класичні герої: ступне довгий крок і, ще не присунувши другої ноги, рантом зупиниться, відкине назад весь корпус, голову, гордо подивиться довкола і — ступить другий крок. Якщо така хода була кумедна в класичних героях, то у військовому писарі, в комічній сцені, ще кумедніша. Та публіка наша думала, що, мабуть, так там і треба, і довгі кроки довгов'язого писаря сприйняла як доконаний факт, без особливої критики. Ледве тільки писар устиг вийти на середину сцени, як застукали ще: господиня знову переполошилась. Куди подіти писаря? В скриню, добре, що відімкнена. Писар лізе в скриню, а молодичка накриває його віком. Цим разом з'являється гість особливий, теж закоханий, але незвичайний. Це брамін і навіть у костюмі. Нестримний регіт вибухає серед глядачів. Браміна грає арештант Кошкін, і грає прекрасно. В нього постать брамінська. Жестами пояснює він всю міру кохання свого. Він підносить руки до неба, потім прикладає їх до грудей, до серця; та щойно тільки він устигає розніжитися,— чути дужий удар у двері. З удару чути, що це господар. Перелякана дружина не тямить себе, брамін бігає, як очманілий, і благає, щоб його сховали. Нашвидку вона становить його за шафу, а сама, забувши відімкнути, кидається до своєї пряжі й пряде, пряде, не чуючи, як стукає в двері її чоловік, з переляку сукає нитку, якої в неї нема в руках, і вертить

веретено, забувши підняти його з підлоги. Сироткін дуже гарно й удало зобразив цей переляк. Але господар вибиває двері ногою і з батогом у руці підходить до дружини. Він усе помітив і підстеріг і просто показує їй пальцями, що в неї сховані троє. Потім шукає захованих. Першого знаходить сусіду і випроваджує його з кімнати стусанами. Переляканий писар хотів був тікати, підняв головою віко і тим сам себе зрадив. Господар підстьобує його батогом, і цим разом закоханий писар пристрибує зовсім не по-класичному. Лишається брамін; господар довго шукає його, нарешті знаходить у кутку за шафою, ввічливо кланяється йому і за бороду витягає на середину сцени. Брамін пробує захищатися, кричить: "Окаянний, окаянний!" (єдині слова, сказані в пантомімі), але чоловік не слухає й розправляється по-своєму. Дружина, бачачи, що тепер уже доходить до неї, кидає пряжу, веретено й тікає з кімнати; денце падає на землю, арештанти регочуть. Алей, не дивлячись на мене, смикає мене за руку й кричить мені: "Дивись! Брамін, брамін!" — а сам устояти не може зо сміху. Завіса падає. Починається інша сцена.

Та нема навіщо описувати всі сцени. їх було ще дві чи три. Всі вони смішні й невдавано веселі. Якщо склали їх не самі арештанти, то принаймні в кожну з них додали свого. Майже кожен актор імпровізував від себе, отже, наступних вечорів той самий актор і ту саму роль грав дещо інакше. Остання пантоміма, фантастична змістом, закінчилася балетом. Ховали мерця. Брамін з численними слугами робить над домовиною різні заклинання, але ніщо не допомагає. Нарешті лу-

нає: "Сонце на заході", мрець оживає, і всі раді, починають танцювати. Брамін танцює разом із мерцем, і танцює зовсім особливим І способом, по-брамінському. Тим і закінчується театр до наступного вечора. Наші всі розходяться веселі, вдоволені, хвалять акторів, дякують унтер-офіцерові. Сварок не чути. Всі якось незвично вдоволені, аж ніби щасливі, і засинають не як завжди, а майже з спокійним духом,— а чого б, здається? А тим часом це не мрія моєї уяви. Це правда, істина. Тільки трохи дозволили цим сердешним людям пожити по-своєму, повеселитися по-людському, прожити хоч годину не по-острожному — і людина морально змінюється, бодай би те було на кілька лише хвилин... Аж ось

уже глибока ніч. Я здригаюся і прокидаюсь випадково: старий усе ще молиться на печі і промоли-ться там до самого світу; Алей тихо спить біля мене. Я пригадую, що й засинаючи він іще сміявся, розмовляв разом із братами про театр, і мимохіть задивляюся на його спокійне дитяче обличчя. Поволі-волі я пригадую все: останній день, свято, весь цей місяць... злякано підводжу голову й оглядаю сонних моїх товаришів при тьмяному світлі шестерикової казенної свічки. Я дивлюся на їхні бліді обличчя, на їхні бідні постелі, на всі ці безпросвітні злидні й убогість,— удивляюся — і наче мені хочеться впевнитися, що все це не продовження бридкого сну, а щира правда. Та це правда: ось чути чийсь стогін; хтось важко відкинув руку і брязнув ланцюгами, інший здригнувся вві сні й почав щось казати, а дідусь на печі молиться за всіх "православних християн", і чути його мірне, тихе, протягле: "Господи Ісусе Христе, помилуй нас!.."

"Не навіки ж я тут, а тільки ж на кілька років!" — думаю я і схиляю знов голову на подушку.

Кінець першої частини

ЧАСТИНА ДРУГА

І. ГОСПІТАЛЬ

Незабаром після свят я захворів і пішов до нашого військового госпіталю. Він стояв окремо, за півверсти в,ід фортеці. Це була довга одноповерхова будівля, пофарбована жовтою фарбою. Влітку, коли відбувалися ремонтні роботи, на неї витрачали дуже багато вохри. На величезному подвір'ї госпіталю містилися службові приміщення, будинки для медичного начальства та інші придатні будівлі. А в головному корпусі були самі палати. Палат було багато, проте арештантських всього тільки дві, завжди переповнених, а особливо влітку, так що доводилося часто зсувати ліжка. Наповнювалися наші палати всіляким "нещасним людом". Ходили туди наші, ходили різні військові підсудні, яких тримали на різних

абвахтах, рішені, нерішені й пересильні; ходили й з виправної роти — чудної установи, куди відсилали провинних та малонадійних солдатиків із батальйонів на виправлення їхньої поведінки й звідки років через два й більше вони звичайно виходили такими мерзотниками, які рідко й трапляються. Арештанти у нас, захворівши, звичайно ранком заявляли про свою хворість унтер-офіцерові. їх зараз же записували в книгу і з цією книгою відсилали хворого з конвойним до батальйонного лазарету. Там лікар спочатку оглядав усіх хворих з усіх військових команд, розміщених у фортеці, і хто був справді хворий, тих записував до госпіталю. Мене відзначили в книзі, і в другій годині, коли вже всі наші вирушили з острогу на пообідню роботу, я пішов до госпіталю. Хворий арештант звичайно брав із собою скільки спромога грошей, хліба, бо не міг сподіватися собі того дня в госпіталі порцій, манюсіньку люлечку та кисет з тютюном, кременем і кресалом. Ці останні речі старанно ховалися в чоботи. Я ступив ув огорожу госпіталю не без певної цікавості до цієї нової, ще. не знаної мені варіації нашого арештантського життя-Оуття.

День був теплий, хмурний і сумний — один із тих днів, коли такі установи, як госпіталь, набирають особливо ділового, тоскного й кислого вигляду. Ми з когівоЙ-ним увійшли до приймальні, де стояли дві мідні ванни

ї де вже чекали двоє хворих, з підсудних, теж із конвойними. Увійшов фельдшер, ліниво і владно оглянув нас і ще лінивіше пішов доповісти черговому лікареві. Той з'явився незабаром; оглянув, обійшовся з нами дуже ласкаво і видав нам лікарняні листи, де були зазначені наші імена. Подальше ж визначення хвороби, призначення ліків, порції тощо мав робити вже той з ординаторів, що завідував арештантськими палатами. Я вже й перше чув, що арештанти не нахваляться своїми лікарями. "Батьків не треба!" — відповідали вони мені на мої розпити, коли я йшов до лікарні. Тим часом ми пере-одяглися. Одяг та білизну, в яких ми поприходили, від нас відібрали і вдягли нас у білизну госпітальну та до того видали нам довгі панчохи, пантофлі, ковпаки й товсті сукняні бурого кольору халати, підшиті чи то полотном, чи то якимсь пластирем. Одно

слово, халат був до останньої міри брудний; але оцінив я його як слід уже на місці. Потім нас повели в арештантські палати, що містилися в кінці довжелезного коридора, високого й чистого. Зовнішня чистота всюди була дуже задовільна; все, що з першого погляду впадало в око, так і лисніло. А втім, це могло мені так здатися після нашого острогу. Двоє підсудних пішли в палату ліворуч, я праворуч. Біля дверей, замкнених залізним болтом, стояв вартовий з рушницею, біля нього підвартовий. Молодший унтер-офіцер (з госпітального караулу) звелів пропустити мене, і я опинився в довгій і вузькій кімнаті, попід обома поздовжніми стінами якої стояли ліжка, всього близько двадцяти двох, і між ними троє-четверо ще були вільні. Ліжка були дерев'яні, пофарбовані зеленою фарбою, надто знані всім і кожному у нас на Русі,— ті самі ліжка, що, з якогось приречення, ніяк не можуть бути без блощиць. Я помістився в кутку, на тому боці, де були вікна.

Як я вже сказав, тут були й наші арештанти, з острогу. Дехто з них уже знав мене або принаймні бачив перше. Багато більше було з підсудних та з виправної роти. Важко хворих, тобто таких, що не підводилися з постелі, було не дуже багато. Інші ж, легко хворі чи одужуючі, або сиділи на койках, або ходили туди й сюди по кімнаті, де поміж двома рядами ліжок лишалося ще досить місця для прогулянок. У палаті був надзвичайно задушний, лікарняний запах. Повітря було заражене різним^ неприємними випарами й запахом ліків, дарма що майже весь день в кутку топилася грубка. На моїй

койці був надітий смугастий чохол. Я зняв його. Під чохлом було сукняне укривало, підшите полотном, і груба білизна дуже сумнівної чистоти. Біля койки стояв столик, на ньому був кухоль та олов'яна миска. Все це для пристойності прикривалося виданим мені маленьким рушничком. Унизу столика була ще поличка: ті, що пили чай, зберігали там чайники, дзбани з квасом тощо; проте таких, що пили чай, між хворими було дуже небагато. А люльки та кисети, котрі були майже в кожного, не виключаючи навіть і сухотних, ховали під койки. Лікар та й інші з начальників майже ніколи їх не оглядали, а як і заставали кого з люлькою, то удавали, що не помічають. Втім, і хворі були майже

повсякчас обережні і ходили курити до грубки. Хіба вже вночі курили просто на ліжках; та вночі ніхто не обходив палат, крім хіба іноді офіцера, начальника госпітального караулу.

До того часу я ніколи не лежав у жодній лікарні; все оточення тому було для мене зовсім нове. Я помітив, що викликаю певну цікавість. Про мене вже чули і оглядали мене дуже безцеремонно, навіть з відтінком деякої вищості, як оглядають у школах новачка або в присутствених місцях прохача. Праворуч біля мене лежав один підсудний, писар, незаконний син одного відставного капітана. Він судився за фальшиві гроші і лежав уже з рік, здається ні на що не хворий, але він упевнив лікарів, що в нього аневризм. Він досяг мети: каторга й покарання на тілі обминули його, і, ще рік згодом, його відіслали в Т—к для утримування десь при лікарні. Це був кремезний, коренастий чоловік, років двадцяти восьми, великий плутяга й законник, дуже недурний, надзвичайно розв'язний і само-впевнений, хворобливо самолюбний; він пресерйозно впевнив самого себе, що він найчесніша й иайправди-віша людина в світі і навіть зовсім ні в чому не винен; з цією впевненістю так і лишився назавжди. Він перший заговорив зо мною, з цікавістю став мене розпиту-, вати й досить докладно розповів мені про зовнішні порядки госпіталю. Зрозуміло, передусім він заявив мені, що він капітанський син. Йому надзвичайно хотілося здаватись дворянином або принаймні "з благородних^. Слідом за ним підійшов до мене один хворий з виправної роти і став запевняти, що він знав багатьох із колись засланих дворян, називаючи їх на ім'я й по батькові. Це був уже сивий солдат; на обличчі його було написано, що він усе це бреше. Звали його Чеку-

нов. Він, очевидно, до мене підлизувався, мабуть, га'йа^"' ючи, що в мене є гроші. Помітивши в мене пакуночок.' із чаєм та цукром, він зараз же запропонував свої послуги: дістати чайника й заварити мені чаю. Чайника мені обіцяв прислати назавтра М — цький з острогу, з ким-небудь із арештантів, іщо ходили до госпіталю на роботу. Але Чекунов упорав усю справу. Він добув якийсь чавунок, навіть чашку, скип'ятив воду, заварив чаю, одно слово, прислужувався надзвичайно ретельно, чим зараз же викликав кілька ущипливих насмішок з себе в одного з

хворих. Цей,хворий, що лежав насупроти мене, на прізвище Устьянцев, був сухотний, з підсудних солдатів, той самий, котрий, злякавшись кари, випив кришку горілки, міцно настоявши в ній табаки, і тим нажив собі сухоти; про нього я вже згадував якось раніше. Досі він лежав мовчки й трудно дихаючи, пильно й серйозно до мене придивляючись і з обуренням стежачи за Чекуновим. Незвичайна, жовчна серйозність надавала якогось особливо комічного відтінку його обуренню. Нарешті, він не витримав:

— Ач холоп! Знайшов пана! — промовив він спроквола, задихаючись від знесилля. Це були вже останні дні його життя.

Чекунов обурено повернувся до нього:

— Це хто холоп? — мовив він, зневажливо дивлячись на Устьянцева.

— Ти холоп! — відповів той таким самовпевненим тоном, начеб мав цілковите право шпетити Чекунова, ба навіть приставлений був до нього задля цього.

— Я холоп?

— Ти й є. Чуєте, добрі люди, не вірить! Дивується!

— Та тобі що! Бачиш, вони самі, як без рук. Без слуги незвичні, звісно. Чому ж не прислужитися, мохно-рилий ти блазню!

— Це хто мохнорилий?

— Ти мохнорилий.

— "Я мохнорилий?

— Ти й є!

,ч — А ти красунь? У самого лице, як вороняче те. .. коли я мохнорилий.

— Мохнорилий і є! Адже ж бог уже вбив, лежав би собі і а помирав! Ні, туди ж блягузкає! Ну, чого блягу-зкаєш!

~.,Ї7Ті"Чого! Ні, я вже краще чоботу поклонюсь, а не лаптеві. Батько мій не кланявся й мені не велів. Я... я...

ВІН ХОТІВ був казати далі, але страшенно закашлявся на кілька хвилин, випльовуючи кров. Незабаром холодний, виснажливий піт виступив на вузенькому його лобі. Кашель не давав йому, а то б він усе говорив; по очах його видно було, як хотілося йому ще полаятись: але в знесиллі він тільки відмахувався рукою... Так що Че-кунов під кі-нець уже й забув про нього.

Я відчув, що злість сухотного спрямована швидше на мене, ніж на Чекунова. За бажання Чекунова підслужитися і тим добути копійчину ніхто не став би на нього гніватися або дивитися з особливим презирством. Кожен розумів, що він робить це тільки заради грошей. Щодо цього простий люд зовсім не такий прискіпливий і чуйно розуміє справу. Устьянцеву не сподобався власне я, не сподобався йому мій чай і те, що я й у кайданах як пан, начебто не можу обійтися без слуги, хоч я зовсім не кликав і не бажав ніякого слуги. Справді, мені завжди хотілося все робити самому, я навіть особливо бажав не давати й знаку про себе, що я білоручка, зніжений, панію. В цьому почасти полягало навіть моє самолюбство, коли вже до слова довелося сказати. Але ж от,— і рішуче не розумію, як це завжди так траплялося,— я ніколи не міг відмовитися від усяких услужників і прислужників, котрі самі до мене нав'язувалися і, врешті, оволодівали мною цілком, так що насправді вони були моїми панами, а я їхнім слугою; а на людські очі й виходило якось само собою, що я справді пан, не можу обійтись без слуг і панію. Звичайно, мені це

дуже досаждало. Але Устьянцев був сухотна, дратівлива людина. А інші хворі мовби залишались байдужі, навіть з деяким відтінком пихи. Пам'ятаю, увагу всіх захопила тоді одна особлива подія: з арештантських розмов я довідався, що того ж вечора до нас приведуть одного підсудного, якого цієї хвилини карають шпіцрутенами. Арештанти чекали новачка з певною цікавістю. Гомоніли, правда, що кара буде легка — всього тільки п'ятсот.

Потроху я розглядівся довкола. Скільки я міг помітити, із справді недужих лежали тут усе більше хворі на цингу та на очні хвороби — місцеві хвороби тамтешнього краю. Таких було в палаті кілька чоловік. З інших справді недужих лежали хворі на гарячку, різні болячки, груди. Тут не так, як в інших палатах; тут зібрані були докупи всі хвороби, навіть венеричні.

Я сказав'—справді недужих, бо було й кілька таких, які прийшли так, без ніякої хвороби, "відпочити". Лікарі охоче допускали таких, з жіалю, особливо коли багато було вільних ліжок. Перебування на абвахтах та в острогах здавалося порівняно з госпітальним таким лихим, що багато арештантів залюбки приходили лежати, дарма що й повітря було задушне, й палата замкнена. Були навіть особливі аматори лежання та й взагалі госпітального життя-буття; понайбільше з виправної роти. Я з цікавістю розглядав моїх нових товаришів, але, пам'ятаю, особливо зацікавив мене тоді один, вмирущий, із нашого острогу, теж сухотний і теж в останніх днях; він лежав через ліжко від Устьянцева, отже, так само майже супроти мене. Звали його Михайлов; ще два тижні тому я бачив його в острозі. Він давно вже був хворий, і давно б пора було йому йти лікуватися; але він з якимсь упертим і цілком марним терпінням переборював себе, кріпився і аж на святах пішов до госпіталю, щоб умерти за три тижні від жахливих сухот; наче згоріла людина. Мене вразило тепер його обличчя, яке страшенно змінилося,— це обличчя я помітив одним з перших, коли вступив до острогу; воно мені тоді якось в очі впало. Повз нього лежав один виправний солдат, вже стара людина, страшенний і огидний нетіпаха... А втім, не перелічувати ж усіх хворих... Я згадав тепер і про цього стариганя єдино тому, що він справив тоді на

мене теж певне враження і за одну хвилину встиг дати мені досить повне уявлення про деякі особливості арештантської палати. У цього дідугана, пам'ятаю, був тоді сильний нежить. Він усе чхав і цілий тиждень потім чхав навіть сонний, якось залпами, по п'ять і по шість пчихів за раз, акуратно щоразу примовляючи: "Господи, далась же отака кара божа!" В ту мить він сидів на ліжку й жадібно набивав собі носа та-бакою з паперового сувійка, щоб дужче й досконаліше вичхатися. Чхав він у бавовняну хустку, власну, картату, разів сто прану і зовсім злинялу, причому якось особливо морщився його маленький ніс, збігаючись у незчисленні дрібні зморщечки, і виставлялися уламки старих, почорнілих зубів разом із червоними слинявими яснами. Вичхавшись, він зараз же розгортав хустку, уважно розглядав мокротиння, якого багато назбирувалося на ній, і зараз же змазував його на свій бурий ДОК&Нний халат, так що все мокротиння лишалося на

халаті, а хустка зоставалась хіба що вогкенька. Так він-робив цілий тиждень. Це копітке, скнаристе збереження власної хустки на шкоду казенному халатові зовсім не викликало з боку хворих найменшого протесту, дарма що комусь із них же довелося б після нього надягти цей самий халат. Та наш простий люд аж до дивацтва не бридливий і не гидливий. А мене так і покоробило в ту хвилину, і я зараз же з огидою й цікавістю став мимохіть оглядати халат, що його допіру надяг. Тут я помітив, що він давно вже будив мою, ^багу своїм сильним запахом; він устиг уже нагрітися на мені і пах чимраз дужче ліками, пластирами і, як мені здавалося, якимсь гноєм, а це було й не диво, бо він з давнього-давна не сходив з пліч хворих. Може, полотняну підкладку на його спині коли й прали; але напевно не знаю. Зате тепер ця підкладка була просочена всіма можливими неприємними соками, примочками, водою, що пролилася з прорізаних мушок, тощо. До того ж дуже часто в арештантські палати прибували щойно покарані шпіцрутенами, із зараненими спинами; їх лікували примочками, отже, халат, що його надягали просто на мокру сорочку, ніяк не міг не псуватися: так усе на ньому й лишалося. І за весь час мій в острозі, за всі ці кілька років, як тільки траплялося мені бувати в госпіталі (а бував я частенько), я щоразу з боязкою недовірливістю надягав халат. Особливо ж не подобалась мені

нужа, велика й надзвичайно жирна, що іноді траплялася в цих халатах. Арештанти з насолодою страчували її, так що коли під товстим, незграбним арештантським нігтем лусне, бувало, страчений звір, то аж на обличчі мисливця можна було бачити міру його задоволення. Дуже не полюбляли в нас також блощиць і так само, бувало, бралися іноді, якогось довгого, нудного зимового вечора, всією палатою нищити їх. І хоч у палаті, крім важкого запаху, зовні все було по змозі чисте, але внутрішньою, сказати б, підкладковою, чистотою в нас далеко не могли похвалитися. Хворі призвичаїлись до цього, ба навіть вважали, що так і треба, та й самі порядки до особливої чистощ, не нахиляли. Але про порядки я скажу згодом... . ".г,, Тільки-но Чекунов подав мені чай (мимохідь сказати, на палатній воді, котру приносили разом на цілу добу й котра якось надто швидко псувалася в нашому повітрі), відчинилися з деяким шумом двері, і за посилеас ним конвоєм ввели щойно покараного шпіцрутенами,

солдатика. Це було вперше, що я бачив покараного^ Згодом їх приводили часто, деяких навіть приносили? (занадто вже важко покараних)|, і щоразу це було за велику розвагу хворим. Зустрічали в нас такого звичайно з посилено суворим виразом облич і з якоюсь навіть дещо напруженою серйозністю, і Втім, прийом почасти залежав і від важливості злочину, отже, й від розміру кари. До дуже боляче битого й, за репутацією, великого злочинця ставилися з більшою повагою й з більшою увагою, ніж до якогось втікача-рекрутика, як отой, наприклад, котрого привели тепер. Але і в тому, і в тому випадку ні особливих жалів, анг будь-яких особливо дратівливих уваг не висловлювалося. Мовчки допомагали нещасному і ходили за ним, особливо якщо він не міг обійтися без допомоги. Фельдшери вже самі знали, що здають битого в досвідчені і вправні руки. Допомога звичайно полягала в частій і необхідній зміні змоченого в холодній воді простирала або сорочки, котрою одягали пошматовану спину, особливо якщо покараний сам уже неспроможний був порати себе, та, крім того, у вправному висмикуванні з болячок скалок, котрі часто лишаються в спині від зламаних об неї палок. Остання операція звичайно буває дуже неприємна хворому. Але взагалі мене завжди дивувала незвичайна стійкість, з якою покарані

зносили біль. Багато я їх перебачив, іноді вже занадто битих, і майже жоден із них не стогнав! Тільки обличчя наче все зміниться, зблідне; очі горять; погляд неуважливий, турботний, губи трусяться, так що бідолаха навмисне, бувало, прикушує їх мало не до крові зубами. Солдатик, що ввійшов, був хлопець років двадцяти трьох, міцної, мускулястої будови, гарний на вроду, високий, стрункий, см^глотілий. Втім, спина його була добре пооббита. Згори до самого попере-ка все тіло його було оголене; на плечі його було накинуте мокре простирало, від якого він тремтів усіма членами, як у пропасниці, і години півтори ходив туди й сюди по палаті. Я вдивлявся в його обличчя: здавалося, він ні про що не думав цієї хвилини, дивився чудно й дико, побіжним поглядом, котрому, видимо, трудно було зупинитися на чомусь уважно. Мені здалося, щог він пильно подивився на мій чай. Чай був гарячий; пара йшла з чашки, а сердега змерз і тремтів, цокотячи зубом об зуб. Я запросив його випити. Він мовчки* Чл круто повернув до мене, узяв чашку, випив стс-^гчйпи без цукру, причому дуже квапився і якось

особливо намагався не дивитися на мене. Випивши все, він мовчки поставив чашку і, навіть не кивнувши мені головою, пішов знову снувати туди й сюди по палаті. Але йому було не до слів і не до кивань! Що ж до арештантів, то всі вони спочатку чомусь уникали всякої розмови з покараним рекрутиком; навпаки, допомігши йому спершу, вони мовби самі намагалися потім не звертати більше на нього ніякої уваги, можливо бажаючи дати йому якнайбільше спокою й не набридати йому жодними дальшими допитами та "співчуттями", з чого він, здається, був цілком вдоволений.

Тим часом смеркло, засвітили нічник. У декого з арештантів знайшлись навіть свої власні свічники, правда, в дуже небагатьох. Нарешті, вже після вечірніх відвідин лікаря, увійшов караульний унтер-офіцер, полічив усіх хворих, і палату замкнули, внісши в неї попереду нічний цебер... Я з подивом довідався, що цей цебер лишатиметься тут цілу ніч, хоча справжнє ретирадне місце було тут же в коридорі, всього тільки два кроки від дверей. Але такий був заведений порядок. Вдень арештанта ще випускали з палати, проте не більше як на одну хвилину;

але вночі ні в якому разі. Арештантські палати не скидалися на звичайні, і хворий арештант навіть і в хворобі відбував свою кару. Хто перший запровадив цей порядок — не знаю; знаю тільки, що справжнього порядку в цьому не було ніякого та що ніколи вся марна суть формалістики не виявлялася яскравіше, як, скажімо, в цьому разі. Порядок цей ішов, звісно, не від лікарів. Кажу знову: арештанти не могли нахвалитися своїми лікарями, вважали їх за батьків, шанували їх. Кожен бачив від них собі ласку, чув добре слово, а арештант, знехтуваний всіма, цінував це, бо усвідомлював невдаваність і щирість цього доброго слова й цієї ласки. її могло й не бути; з лікарів би ніхто не спитав, якби вони поводилися інакше, тобто грубіше й нелюдяніше: отже, вони були добрі із справжнього людинолюбства. І вже, звісно, вони розуміли, що хворому, хоч би хто він був, чи арештант, чи ні, потрібне таке ж, наприклад, свіже повітря, як і кожному іншому хворому, навіть найвищого чину. Хворі в інших палатах, одужуючі, скажімо, могли вільно ходити коридорами, завдавати собі великий моціон, дихати повітрям не таким отруєним, як повітря палатне, сперте й завжди неодмінно сповнене задушними випарами. І страшно, й гидко уявити собі тепер, як Мусило

отруюватися це й без того вже отруєне повітря ночами в нас, коли вносили цей цебер, при теплій температурі палати та при певних хворобах, при яких не можна обійтися без виходу. Якщо я сказав тепер, що арештант і в хворобі відбував свою кару, ^о, зрозуміло, не припускав і не припускаю, що такий порядок запроваджено було для самої тільки кари. Зрозуміло, це був би безглуздий з мого боку наклеп. Хворих нема вже чого карати. А коли так, то само собою зрозуміло, що, мабуть, якась строга, сувора потреба змушувала начальство застосовувати такий шкідливий своїми наслідками захід. Яка ж? Та ось тому й досадно, що нічим іншим не можна хоч скільки-будь пояснити потребу цього заходу, як і багатьох інших заходів, таких незрозумілих, що не тільки пояснити, а й угадати пояснення їх неможливо. Чим пояснити таку непотрібну жорстокість? Тим, бачите, що арештант, прийде до лікарні, навмисне удавши хворого, обдурить лікарів, вийде вночі до відхідка і, користуючись темрявою, втече? Серйозно доводити всю недоладність такого міркування майже неможливо. Куди втече? Як утече? В чому втече?

Вдень випускають по одному; так само могло б бути і вночі. Біля дверей стоїть вартовий з зарядженою рушницею. Ретирадне місце буквально за два кроки від вартового, але невважаючи на це, туди супроводить хворого підвартовий і не зводить з нього очей весь час. Там тільки одне вікно, по-зимовому з двома рамами і з залізними гратами. А попід вікном надворі, біля самих вікон арештантських палат, теж ходить цілу ніч вартовий. Щоб вилізти у вікно, треба вибити раму й грати. Хто ж це дозволить? Та припустімо, він попереду вб'є підвартового, так що той і не писне й ніхто того не почує. Але, припустивши навіть цю нісенітницю, треба ж все-таки ламати вікно й грати. Завважте, що тут же біля вартового сплять палатні сторожі, а за десять кроків, біля другої арештантської палати, стоїть другий вартовий з рушницею, біля нього другий підвартовий та інші сторожі. І куди взимку тікати в панчохах, в пантофлях, в лікарняному халаті і в ковпаку? А якщо так, '^кщо так мало небезпеки (тобто насправді зовсім нема ніякої), то навіщо таке серйозне обтяження хворих, може, в останні дні й години їхнього життя, хворих, котрим свіже повітря ще потрібніше, ніж здоровим? Навіщо? Я ніколи не міг збагнути цього...

'Та.'коли вже запитано раз: "Навіщо?" і коли вже нрийшлось до слова, то не можу не згадати тепер і ще

про "одну незрозумілу річ> що стільки років стирчала передо мною у вигляді вельми загадкового факту, на котрий я теж ніяким чином не міг підшукати відповіді. Не можу не сказати про це хоч кілька слів, перше ніж стану описувати далі; Я кажу про кайдани, від яких жодна хвороба не звільняє рішеного каторжника. Навіть сухотні вмирали на моїх очах у кайданах. І тим часом усі до цього звикли, всі вважали це за щось доконане, непереборне. Навряд чи хто й задумувався навіть над цим;, коли й з лікарів нікому на думку не спало за всі ці кілька років бодай один раз поклопотатися перед начальством про те, щоб розкувати труднохворого арештанта, особливо сухотного. Щоправда, кайдани самі по собі не бозна-який тягар. Ваги вони бувають від восьми до дванадцяти фунтів. Носити десять фунтів здоровій людині необтяжливо. Казали мені, правда, що від кайданів по кількох роках починають ніби ноги сохнути.

Не знаю, чи так це, У.ОЧ, проте, в якійсь мірі це річ імовірна. Тягар, хоч і невеликий, хоч і в десять фунтів, причеплений до ноги назавжди, все-таки ненормально збільшує вагу члена тіла і за довгий час може подіяти шкідливо... Але припустімо, що для здорового все нічого. Та чи так це для хворого? Припустімо, що й звичайному хворому нічого. Та чи так воно, кажу знову, для труднохворих, чи так, кажу знову, для сухотних, у котрих і без того вже сохнуть руки й ноги, так що кожна соломинка стає важкою? І, справді, коли б медичне начальство виклопотало полегшення бодай самим тільки сухотним, то вже й саме це було б справжнім і великим благодіянням. Припустімо, скаже хто-небудь, що арештант злочинець і не вартий благодіянь; але невже ж посилювати кару тому, кого вже й так діткнувся перст божий? Та й повірити не можна, щоб це робилося для самої кари. Сухотного й суд звільняє від кари на тілі. Отже, й тут знову криється якийсь таємничий, важливий захід задля спасенної остороги. Але який? — Зрозуміти не можна. Не можна ж бо справді баятися, що сухотний утече. Кому це спаде на думку, особливо маючи на увазі певний ступінь розвитку хвороби? Удати ж сухотного, обдурити лікарів, щоб утекти,— неможливо. Не така хвороба; її з першого гтоглОДу видно. Та й до речі сказати: невже заковують Людину в ножні кайдани на те тільки, щоб вона не тікала або щоб це перешкодило їй тікати? Зовсім ні. Кайдани — саме шельмування, сором і тягар, фізичний і мор£Л#и#й. Так принаймні гадається. А тікати вони ніколи ІіШму

перешкодити не можуть. Найнезміліший, найнеспритні-ший арештант зуміє без великих труднощів дуже швидко підпиляти їх або збити заклепк-у каменюкою. Ножні кайдани рішуче нічому не запобігають; а якщо так, якщо призначають їх рішеному каторжному тільки на саму кару, то знову запитую: невже ж! карати того, що вмирає?

1 ось тепер, коли я пишу це,'яскраво пригадується мені один умирущий, сухотний, отой самий Михайлов, котрий лежав супроти мене, недалеко від Устьянцева, і котрий помер, пам'ятаю, четвертого дня по моєму прибутті до палати. Можливо, я й повів мову тепер про сухотних, мимохіть переказуючи ті враження й ті думки, що тоді ж таки зароїлися в мене з приводу цієї смерті. Самого Михайлова, власне, я мало знав. Це

був ще молодий чоловік, років двадцяти п'яти, не більше, високий, тонкий і надзвичайно миловидий. Він жив ув особливому відділенні і був до дивацтва мовчазний, завжди якось тихо, якось спокійно зажурений. Неначе він "засихав" ув острозі. Так принаймні про нього згодом висловлювались арештанти, між якими він залишив по собі добру пам'ять. Згадую тільки, що в нього були чудові очі, і, далебі, не знаю, чому він мені так виразно згадується. Він умер години о третій пополудні, морозного й ясного дня. Пам'ятаю, сонце так і пронизувало міцним, скісним промінням зелені злегка підмерзлі шибки у вікнах нашої палати. Цілий потік його лився на нещасного. Вмер він не при пам'яті і важко, довго відходив, кілька годин поспіль. Ще від ранку очі його вже починали не впізнавати тих, що до нього підходили. Його хотіли якось полегшити, бачили, що йому дуже важко, дихав він трудно, глибоко, з хрипінням; груди його високо здіймалися, наче йому повітря було замало. Він збив із себе укривало, весь одяг і, нарешті, почав зривати з себе сорочку: навіть і вона здавалася йому важкою. Йому допомогли і зняли з нього й сорочку. Страшно було дивитися на це довге-довге тіло, з висхлими до кісток ногами й руками, з запалим животом, з піднятими грудьми, з ребрами, чітко випнутими, наче в кістяка. На всьому його тілі лишилися .тільки дерев'яний хрест з ладанкою та кайдани, в які, здається, він би міг тепер просунути висхлу ногу. За півгодини до його смерті всі у нас немовби принишкли, стали розмовляти трохи не пошептом. Хто ходив — ступав якось нечутно. Розмовляли один з одним мало, про речі ртфронні, зрідка тільки поглядали на вмирущого, який хрипів усе більше. Нарешті, він блукаючою й нетвердою

рукою намацав на грудях свою ладанку й почав рватн її з себе, наче й та була йому важка, непокоїла, давила його. Зняли й ладанку. Хвилин за десять він помер. Стукнули в двері до караульного, дали знати. Увійшов сторож, тупо подивився на мерця й пішов до фельдшера. Фельдшер, молодий і добрий хлопець, трохи забагато зайнятий своєю зовнішністю, досить, проте, щасливою, з'явився скоро; швидкими кроками, ступаючи гучно по принишклій палаті, підійшов до покійного і з якимсь особливо розв'язним виглядом, ніби умисне вигаданим для цього випадку, узяв його за пульс, помацав, махнув рукою й вийшов. Зараз же пішли дати

знати караулові: злочинець був важливий, з особливого відділення; його й за мертвого визнати треба було з особливими церемоніями. Поки чекали караульних, хтось із арештантів тихим голосом подав думку, що не погано було б закрити покійникові очі. Інший уважно його вислухав, мовчки підійшов до мерця і закрив очі. Побачивши хреста, що лежав тут же на подушці, узяв його, обдивився й надів його знову Михайлову на шию; надів і перехрестився. Тим часом мертве обличчя костеніло; промінь світла грав на ньому; рот був напіврозтулений, два ряди білих, молодих зубів блищали з-під тонких, прилиплих до ясен губ. Нарешті ввійшов караульний унтер-офіцер при тесаку і в касці, за ним двоє сторожів. Він підходив, усе більше вповільнюючи ходу, непорозуміло позираючи на затихлих арештантів, що звідусюди суворо дивилися на нього. Підійшовши на крок до мерця, він став як укопаний, наче сторопів. Зовсім оголений, висхлий труп, у самих кайданах, вразив його, і він раптом відстебнув підборідник, зняв каску, чого зовсім не вимагалося, і широко перехрестився. Це була сувора, сива, служила людина. Пам'ятаю, ту саму мить тут же стояв Чекунов, теж сивий старик. Весь час він мовчки й уважно дивився в обличчя унтер-офіцера, просто в упор, і з якоюсь дивною увагою пильнував кожен жест його. Але очі їх зустрілися, і в Чекунова раптом здригнулась чомусь спідня губа. Він якось чудно скривив її, вискалив зуби і хутко, мов несподівано кивнувши унтер-офіцерові на мерця, промовив: — Адже теж мати була! — і відійшов геть. , Пам'ятаю, ці слова наче пронизали мене... І навіщо він їх промовив, і як навернулися вони йому на думку? Але ось труп стали підіймати, підняли разом із койкою; солома захрустіла, кайдани лунко, серед загальноЬ<т-чті, брязнули об підлогу... їх підняли. Тіло понесли. Раптом усі голосно загомоніли. Чути було, як унтер-офіцер, уже в коридорі, посилав когось по коваля. Треба було розкувати МерЦЯ... ; Але я відійшов від оповіді...

II. ПРОДОВЖЕННЯ

Лікарі обходили палати ранком; години об одинадцятій вони входили до нас усі разом, супроводжуючи головного лікаря, а попереду їх, години за півтори, відвідував палату наш ординатор. Тоді саме ординатором у нас був один молоденький лікар, знавець справи, ласкавий, привітний,

якого дуже любили арештанти і помічали в ньому тільки одну ваду: "занадто вже смирний". Справді, він був якийсь неговіркий, мовби навіть конфузився нас, мало не червонів, змінював порції трохи не на першу ж просьбу хворих і навіть, здається, ладен був призначати їм і ліки на їхнє ж прохання. А втім, був він славний молодий чоловік. Треба признатися, багатьох лікарів на Русі любить і шанує простий люд, і це, скільки я помітив, цілковита правда. Знаю, що мої слова здадуться парадоксом, особливо коли взяти до уваги загальне недовір'я всього російського простого люду до медицини й до заморських ліків. Справді, проста людина, недугуючи на найтяжчу хворобу, швидше лікуватиметься, кілька років поспіль, у знахарки або своїми домашніми, простонародними ліками (яких аж ніяк не треба нехтувати), ніж піде до лікаря чи лежати в госпіталь. Крім того, що тут є один надзвичайно важливий момент, цілком сторонній медицині, а саме: загальне недовір'я всього простолюду до всього, що має на собі печать адміністративного, форменого; крім цього, люд заляканий і упереджений проти госпіталів різними страхами, байками, не раз безглуздими, проте часом небезпідставними. А головне, його лякають німецькі порядки госпіталю, чужі люди кругом за весь час хвороби, суворі правила щодо їжі, розповіді про наполегливу суворість фельдшерів та лікарів, про різання та потрошіння трупів тощо. До того ж, міркують люди, лікуватимуть пани, бо лікарі все-таки пани. Однак при ближчому знайомстві з лікарями (хоч і не без винятків, але здебільшого) всі ці страхи зййайють дуже швидко, що, на мою думку, просто робить честь лікарям нашим, переважно молодим. Більша

частина їх уміють заслужити повагу й навіть любов простолюду. Принаймні я пишу про те, що сам бачив і перевірив не раз і в багатьох місцях, га й не маю підстав думати, щоб в інших місцях дуже часто робилося інакше. Звичайно, в деяких закутках лікарі не гребують хабарами, багато чим користуються від своїх лікарень, майже нехтують хворих, навіть зовсім забувають медицину. Це ще є; та я кажу про більшість або, краще, про той дух, про той напрямок, який здійснюється тепер, в наші дні, в медицині. А ті відступники від справи, вовки в овечій отарі, хоч би що висували на своє виправдання, хоч би чим

виправдувались, приміром, хоча б середовищем, котре заїло й їх у свою чергу, завжди будуть неправі, особливо коли при цьому втратили й людинолюбство. А людинолюбство, ласкавість, братнє співчуття до хворого іноді потрібніші йому за всі ліки. Час би нам перестати апатично скаржитися на середовище, що воно нас заїло. Це, скажімо, правда, що воно багато що в нас заїдає, та не все ж, і часто якийсь хитрий і тямущий шахрай пре-спритно приховує й виправдує впливом цього середовища не саму свою слабість, а не раз і просто підлоту, особливо коли вміє красно говорити або писати. Втім, я знову відбився від теми; я хотів тільки сказати, що простий люд недовірливий і ворожий більше до адміністрації медичної, а не до лікарів. Пізнавши, які вони на ділі, він хутко втрачає чимало із своїх упереджень. А все інше в обстановці наших лікарень досі багато в чому не відповідає духові народу, досі вороже своїми порядками звичкам нашого простолюду і неспроможне здобути ЦІЛКОВИТОГО довір'я й поваги народної. Так мені принаймні здається на підставі деяких моїх власних вражень.

Наш ординатор щодня зупинявся перед кожним хворим, серйозно й надзвичайно уважно оглядав його й опитував, призначав ліки, порції. Часом він і сам помічав, що хворий ні на що не слабує; та як арештант прийшов відпочити від роботи або полежати на матраці, замість голих дощок, і, нарешті, все-таки в теплій кімнаті, а не в сирій кордегардії, де в тісноті перебувають густі купи блідих і виснажених підсудних (підсудні в нас майже завсіди, по всій Русі, бліді й виснажені — ознака, що їх перебування й душевний стан майже завсіди важчі, ніж у рішених), то наш ординатор спокійно записував їм яку-небудь ЇЄЬГІБ саіагпаїіз 1 і залишав лежати часом навіть

на тиждень. З цієї febris catarhalis усі сміялися в нас. Знали дуже добре, що це заведена в нас, з якоїсь обопільної згоди лікаря й хворого, формула для позначення удаваної хвороби; "запасні коільки", як перекладали самі арештанти febris caIагпаШ. Іноді хворий зловживав м'якосердям лікаря і лежав аж доти, доки його не вигонили силоміць. Тоді треба було подивитися на нашого ординатора: він начеб боявся, начеб соромився просто сказати хворому, щоб той одужував і швидше

просився на виписку, хоча й мав цілковите право простісінько без ніяких розмов та улещувань виписати його, написавши йому в лікарняному листі: sanat est К Спершу він натякав йому, потім начеб просив: чи не пора, мовляв? "Ти ж уже майже здоровий, у палаті тісно" тощо, аж поки хворому самому ставало совісно і він сам, нарешті, просився на виписку. Старший лікар, хоч і людинолюбна, й чесна людина (його теж дуже любили хворі), але був незрівнянно суворіший, рішучіший, ніж ординатор, часом навіть виявляв сувору строгість, і за це його в нас якось особливо поважали. Він входив у супроводі всіх госпітальних лікарів, після ординатора, теж оглядав кожного поодинці, особливо затримувався над трудними хворими, завжди вмів сказати їм добре, підбадьорливе, часто навіть задушевне слово і взагалі справляв гарне враження. Тим, що приходили з запасними кольками, він ніколи не відмовляв і не відсилав їх назад; але коли хворий сам упирався, то він просто виписував його: "Ну, що ж, брат, полежав досить, відпочив, іди, треба честь знати". Упиралися звичайно або ледачі до роботи, особливо робочого, літнього часу, або з підсудних, що чекали на кару собі. Пам'ятаю, до одного з таких застосували особливу строгість, жорстокість навіть, щоб схилити його до виписки. Прийшов він з очною хворобою; очі червоні, скаржиться на сильний колючий біль в очах. Його стали лікувати мушками, п'явками, бризкали в очі якусь роз'їдаючу рідину тощо, але хвороба все-таки не минала, очі не очищалися. Поволі лікарі здогадались, що хвороба удавана: запалення повсякчас невелике, не гіршає, але й не виліковується, все в одному стані, випадок підозрілий. Арештанти всі давно вже знали, що той прикидається й людей дурить, хоч сам він і не признавався в цьому. Це був молодий хлопець, навіть вродливий собою, але справляв він на всіх нас якесь неприємне враження: по-тайний, підозріливий, нахмурений, ні з ким не розмовляє,

1 здоровий (лат.).

дивиться спідлоба, від усіх криється, наче всіх підозрює. Я пам'ятаю — декому навіть спадала думка, чи не вчинить він чого-небудь. Він був солдат, сильно прокрався, був викритий, і йому припадали тисяча палок та арештантські роти. Щоб віддалити хвилину покарання, підсудні, як я вже перше згадував, наважуються іноді на страшні вчинки: напередодні кари штриконе ножем когось із начальства або свого ж брата арештанта, його й судять по-новому, і кара відсувається ще місяців на два, й мета його осягнута. Йому байдуже до того, що за два ж місяці його каратимуть удвічі, втричі суворіше; аби тепер віддалити грізну хвилину хоч на кілька днів, а там хай буде, що буде, — отакий великий буває іноді занепад духу в цих нещасних. У нас деякі вже шепотілися поміж себе, щоб стерегтися його; гляди, заріже когось уночі. А втім, так тільки гомоніли, особливих же застережних заходів не вживали навіть ті, чиї койки стояли з ним поруч. Бачили, проте, що ночами він натирає очі вапном із штукатурки та чимсь іще іншим, щоб на ранок вони знову стали червоні. Нарешті, головний лікар погрозив йому заволокою. Коли очна хвороба триває довго й стійко і всі медичні засоби бувають випробувані, лікарі, щоб врятувати зір, зважуються на сильний і болючий засіб: роблять хворому заволоку, наче коневі. Та бідолаха й тут не погодився одужати. Який упертий був цей характер або вже занадто боягузливий: адже заволока була хоч і не татс, як палки, але теж дуже болюча. Хворому збирають іззаду на шиї рукою шкіру, скільки можна захопити, протикають усе захоплене тіло ножем, від чого утворюється широка й довга рана по всій потилиці, і просмикують у цю рану полотняну тасьомку, досить широку, майже в палець, потім щодня, в певний час, цю тасьомку пересмикують у рані, так що ніби знов її розрізують, щоб рана завжди гноїлась і не заживала. Сердешний уперто терпів кілька днів, хоч і з страшними муками, й це катування і аж тоді, нарешті, погодився виписатися. Очі його за один день стали цілком здорові, і, як тільки зажила його шия, він перейшов на абвахту, щоб назавтра ж вийти знову на тисячу палок.

Звичайно, тяжка хвилина перед карою, така тяжка, що, може, я грішу, називаючи цей страх легкодухістю й боягузтвом. Виходить, тяжко,

коли зазнають подвійної, потрійної кари, аби тільки не зараз її виконували. Я, проте, згадував і про таких, що самі просилися швид-

ше на виписку, хоч спина ще не загоїлася після перших палок, аби виходити решту ударів і вийти остаточно 8-шд суду; а перебування під чудом, на абвахті, звісно, для всіх незрівнянно гірше за каторгу. Та, крім різниці темпераментів, велику роль у ріішучості й безстрашності деяких відіграє закореніла звичка до ударів і кари. Бага-тократ битий якось зміцнюється духом і спиною і дивиться, врешті, на кару скептично, майже як на невелику незручність, і вже не боїться її. Загалом кажучи, це правда. Один наш арештантик, із особливого відділення, хрещений калмик, Олександр або Олександра, як звали його в нас, химерний хлопець, шахраюватий, безстрашний і водночас дуже добродушний, розповідав мені, як він виходив свої чотири тисячі, розповідав сміючись і жартуючи, але тут же пресерйозно клявся, що коли б з дитинства, з найніжнішого, найпершого свого дитинства, він не зріс під батогом, від котрого буквально протягом усього життя його в своїй орді не сходили рубці з його спини, то він нізащо б не зніс цих чотирьох тисяч. Розповідаючи, він немов благословляв це виховання під батогом. "Мене за все били, Олександре Петровичу,— казав він мені раз, сидячи на моїй койці, надвечір, перед світлом,— за все про все, за що попадя, били років п'ятнадцять поспіль, з самого того дня, як себе тямити став, щодня по кілька разів; не бив, хто не хотів; так що я під кінець уже зовсім звик". Як він потрапив у солдати, не знаю; не пам'ятаю; втім, може, він і розповідав; це був постійний утікач і бродяга. Пам'ятаю тільки його розповідь про те, як він страшенно злякався, коли його присудили до чотирьох тисяч за вбивство начальника. "Я знав, що мене каратимуть суворо й що, може, з-під палок не випустять, і хоч я й звик до батогів, т'адже ж чотири тисячі палок — жарт! А ще й усе начальство розлютилось! Знав я, напевно знав, що так не минеться, не виходжу; не випустять з-під палок. Я спочатку спробував був охреститися, думаю: а може, простять, і хоч мені свої ж тоді казали, що нічого з цього не вийде, не простять, а я думаю: все-таки спробую, все-таки їм жалкіше буде хрещеного. Мене й справді охрестили і при святому хрещенні нарекли Олександром; ну, а палки все-таки палками зостались; хоч би одну

простили; аж уразливо мені стало. Я й думаю сам собі: стривай же, я вас усіх і справді обдурю. І що ви думаєте, Олександре Петровичу, таки обдурив! Я дуже гарно вмів мертвим прикидатися, тобто не те щоб зовсім мертвим, а от-от зараз душа

геть із тіла піде. Повели мене; ведуть одну тисячу: "Пече!" — кричу; ведуть другу: ну, думаю, кінець мій іде, з розуму зовсім вибили, ноги підламуються; я геп об землю: очі в мене стали мертві, обличчя синє, духу нема, біля рота піна. Підійшов лікар: "Зараз, — каже, — вмре". Понесли мене в госпіталь, а я враз ожив. Так мене ще двічі потім виводили, і вже злостились вони, дуже на мене злостились, а я їх ще двічі обдурив; третю тисячу тільки одну пройшов, обмер, а як пішов четверту, то кожен удар, мов ножем по серцю, проходив, кожен удар за три удари йшов, так боляче били! Роз'ярилися на мене. Оця от паскудна остання тисяча (щоб її!..) усіх трьох перших варта була, і коли б не вмер я перед самим кінцем (всього палок двісті тільки зоставалось), забили б тут же на смерть, ну та й я не дав себе на поталу: знов обдурив і знов обмер; знову повірили, та й як не повірити, лікар вірить, так що на двохстах останніх, хоч з усієї злості били потім, так били, що іншим разом дві тисячі легше, та ні, носа втри, не забили, а чому не забили? А все тому ж, що змалку під батогом зростав. Тому й живий до сьогодні. Ох, били ж мене, били на моєму віку!" — додав він, кінчаючи розповідь, ніби в сумному роздумі, ніби силкуючись пригадати й перелічити, скільки разів його били. "Та ні, — додав він, уриваючи хвилинне мовчання, — і не перелічити, скільки били; та й де перелічити! Ліку такого не вистачить". Він глянув на мене й розсміявся, але так добродушно, що я сам не міг не усміхнутися на відповідь йому. "Знаєте, Олександре Петровичу, я ж і тепер, коли сон уночі бачу, то неодмінно — що мене б'ють: інших і снів у мене не буває". Він справді часто кричав ночами і кричав, бувало, на все горло, так що його зараз же розштовхували арештанти: "Ну, чого, чортяко, кричиш!" Був він чоловічина здоровий, невисокий на зріст, вертлявий і веселий, років сорока п'яти, жив з усіма добре, і хоч дуже полюбляв красти й дуже часто бував за це битий у нас, але хто ж у нас не прокрадався і хто ж у нас не бував битий за це?

Додам до цього одне: дивувався я завжди з тієї незвичайної добродушності, з тієї беззлобності, з якою розповідали всі ці биті про те, як їх били, та про тих, хто їх бив. Часто й найменшого відтінку злості чи ненависті не чулося в такій розповіді, яка іноді брала мене за серце і воно починало міцно й дуже стукати. А вони, бувало, розповідають і сміються, як діти. От М — цький,

наприклад, розповідав мені про своє покарання на тілі; він був не дворянин і пройшов п'ятсот. Я дізнався про це від інших і сам спитав його: чи правда цьому і як воно було? Він відповів якось коротко, немовби з якимсь внутрішнім болем, ніби силкуючись не дивитися на мене, і обличчя його почервоніло; за півхвилини він подивився на мене, і в очах його заблищав вогонь ненависті, а губи затрусились від обурення. Я відчув, що він ніколи не міг забути цієї сторінки із свого минулого. Але наші, майже всі (не ручуся, що не було винятків), дивилися на це зовсім інакше. Не може бути, думав я іноді, щоб вони вважали себе за цілком винних і вартих кари, особливо коли погрішили не проти своїх, а проти начальства. Більшість їх зовсім себе не винуватила. Я сказав уже, що докорів совісті я не помічав, навіть тоді, коли злочин учинено було проти свого ж товариства. А про злочини супроти начальства шкода й мови. Здавалося мені іноді, що в цьому останньому випадку був свій особливий, сказати б, якийсь практичний або, краще, фактичний погляд на справу. Бралася до уваги доля, невідпорність факту, і не те що обдумано якось, а так уже, несвідомо, наче віра яка-небудь. Арештант, наприклад, хоч і завжди схильний відчувати себе правим у злочинах проти начальства, так що саме питання про це для .нього немислиме, та все-таки він практично усвідомлював, що начальство дивиться на його злочин зовсім іншим поглядом, отже, він і мусить бути покараний, і квити. Тут боротьба обопільна. До того ж злочинець знає і не сумнівається, що його виправдав суд рідного йому середовища, його простолюду, котрий ніколи, він знову ж знає це, його остаточно не засудить, а здебільшого й зовсім виправдає, аби тільки гріх його був не супроти своїх, не супроти братів, не супроти свого ж рідного простолюду. Совість його спокійна, а совістю він і сильний, і не бентежиться морально, а це головне. Він ніби відчуває, що є на що спертися, і тому не ненавидить, а сприймає те, що з

ним сталося, як факт неминучий, котрий не ним почався, не ним і кінчиться і довго-довго ще існуватиме серед раз поставленої, пасивної, але впертої боротьби. Який солдат ненавидить особисто турка, коли з ним воює, а турок же ріже його, коле, стріляє в нього. Втім, не всі розповіді були цілком уже спокійні й байдужі. Про поручика Жеребятникова, наприклад, розповідали навіть з деяким відтінком обурення, проте не дуже великого. З цим поручиком Жеребятни-

ковим я познайомився ще в перші часи мого лежання в лікарні, звичайно з арештантських розповідей. Згодом я побачив його якось і в натурі, коли він стояв у караулі в нас. Це був чолов'яга років під тридцять, високий на зріст, товстий, жирний, з рум'яними щоками, що позапливали жиром, з білими зубами й з ноздрьовським розкотистим сміхом. По обличчю його було видно, що ця людина задумується менш за всіх на світі. Він жагуче любив сікти й карати палками, коли, бувало, призначали його за екзекутора. Спішу додати, що на поручика Жеребятникова я вже й тоді дивився як на потвору між своїми ж, та так дивилися на нього й самі арештанти. Були й крім нього, в старовину звичайно, в ту недавню старовину, про яку "перекази недавні, та віри їм не ймуть", були виконавці, що любили робити своє діло ретельно і старанно. Але здебільшого робилося це наївно й без особливого захоплення. А поручик був чимсь подібним до витонченого гастронома у виконавчій справі. Він любив, він пристрасно любив виконавчу майстерність і любив єдино для майстерності. Він зазнавав насолоди від неї і, як потріпаний у насолодах, злинялий патрицій часів Римської імперії, винаходив собі різні витонченості, різні протиприродності, щоб скільки-будь розворушити й приємно полоскотати свою заплилу жиром душу. Ось виводять арештанта карати. Жеребятников екзекутором; самий погляд на довгий вишикуваний ряд людей з товстими палками вже запалює його. Він самовдоволено обходить ряди й посилено підтверджує, щоб кожен виконував своє діло ретельно, сумлінно, а то... Та солдатики вже знали, що значить це а то. Аж ось приводять самого злочинця, і якщо він досі ще не знав Жеребятникова, якщо не чув ще про нього всіх тайнощів, то ось яку, наприклад, штуку той утинав із ним. (Звісно, це одна з сотні штучок; поручик був невичерпний у винаходах).

Кожен арештант тієї хвилини, коли його оголяють, а руки прив'язують до прикладів рушниць, на яких таким чином тягнуть його потім унтер-офіцери через усю зелену вулицю,— кожен арештант, за загальним звичаєм, починає завжди в цю хвилину слізливим, жалібним голосом благати екзекутора, щоб карав легше і не посилював кару надмірною суворістю: "Ваше благородіє,— кричить нещасний,— помилуйте, будьте батьком рідним, заставте за себе вік бога благати, не згубіть, пожальтеся!" Жеребятников тільки, бувало, того й жде; зараз зупинить

кару і теж з чутливим виглядом починає розмову з арештантом: ,

— Друже ти мій,— каже він,-}— та що ж мені робити з тобою? Не я караю, закон!

— Ваше благородіє, все в ваших руках, пожальтеся!

— А ти гадаєш, мені не жаль тебе? Ти гадаєш, мені утіха дивитися, як тебе битимуть? Я ж бо теж людина! Людина я чи ні, по-твоєму?

— Звісно, ваше благородіє, аякже; ви батьки, ми діти. Будьте батьком рідним! — кричить арештант, починаючи вже надіятися.

— Та, друже ти мій, розміркуй сам: розум же в тебе є, щоб розміркувати: адже я й сам знаю, що, як людина, мушу й на тебе, грішника, дивитися вибачливо й милостиво...

— Істинну правду зволите, ваше благородіє, казати!

— Так, милостиво дивитися, хоч би який ти був грішний. Але ж тут не я, а закон! Подумай! Адже я богові служу й батьківщині; я ж тяжкий гріх візьму на себе, коли послаблю закон, подумай про це!

— Ваше благородіє!

— Ну, та що вже! Нехай уже й так, для тебе! Знаю, що грішу* та нехай уже... Помилую я тебе цим разом, покараю легко. Ну, а що, як я тобі тим самим шкоди завдам? Я тебе ось тепер помилую, покараю легко, а ти сподіватимешся, що й іншим разом так само буде, та й знову злочин учиниш, що тоді? Адже на,моїй же душі...

. — Ваше благородіє! Другові, недругові закажу! Ось як перед престолом небесного створителя...

— Ну, та вже добре, добре! А заприсягнеш мені, що надалі добре поводитимешся?

— Та покарай мене, господи, та щоб мені на тому світі...

— Не присягайся, гріх. Я й слову твоєму повірю, даєш слово?

— Ваше благородіє!!!

— Ну, слухай же, милую я тебе тільки заради сирітських сліз твоїх; ти сирота?

— Сирота, ваше благородіє, як перст один, ні батька, ні матері...

— Ну, то заради сирітських сліз твоїх; але гляди ж, востаннє... ведіть його,—додає він таким м'якосердим голосом, що арештант уже й не знає, якими молитвами бога молити за такого милостивця. Аж ось грізна процесія рушила, повели; загримів барабан, замахали перші палки... "Катай його! — зіпає на всю свою горлянку Же-ребятников.— Печи його! Лупи, лупи! Обпікай! Ще йому,

ще йому! Шкулькіше сироту, шкулькіше шахрая! Сади йому, сади!" І солдати луплять з усього розмаху, іскри сиплються з очей бідолахи, він починає кричати, а Жере-бятников біжить за ним по фрунту і регоче, регоче, сміхом заходиться, боки руками підпирає зо сміху, розпрямитися

не може, аж жаль його під кінець стане, сердешного. І радий ото він, і смішно ото йому, і тільки хіба зрідка урветься його лункий, здоровий, розкотистий сміх, і чується знову: "Лупи його, лупи! Обпікай його, шахрая, ^Обпікай сироту!.."

А ось іще які він винаходив варіації: виведуть на кару: арештант знову починає благати. Жеребятников цим разом не ламається, не кривляється, а каже відверто:

— Бачиш що, голубе,— говорить він,— покараю я тебе як слід, бо ти й вартий того. Але ось що я для тебе, коли хоч, зроблю: до прикладів я тебе не прив'яжу. Сам підеш, тільки по-новому: біжи щосили через увесь фрунт! Тут хоч і кожна палка вдарить, та діло ж буде коротше, як гадаєш? Хочеш спробувати?

Арештант слухає непорозуміло, недовірливо і замислюється. "Що ж,— думає він сам собі,— а може, воно й справді легше буде; пробіжу що є духу, то мука вп'ятеро коротша буде, а може, й не кожна палка вдарить".

— Добре, ваше благородіє, згоден.

— Ну, я й згоден, шквар! Глядіть же, гав не ловити! — кричить він солдатам, знаючи, проте, наперед, що жодна палка не мине винуватої спини; солдат, який промахнеться, теж дуже добре знає, чому підлягає. Арештант пускається бігти чимдуж "зеленою вулицею", але, зрозуміло, не пробігає й п'ятнадцяти рядів; палки, наче барабанний дріб, наче блискавка, разом падають раптом на його спину, і бідолаха з криком валиться, як підтятий, як влучений кулею. "Ні, ваше благородіє, краще вже по закону",— каже він, повільно підводячись з землі, блідий і переляканий, а Жеребятников, який заздалегідь знав усю цю штуку та що з неї вийде, регоче, заливається. Але й не описати всіх його розваг та всього, що про нього в нас розповідали!

Трохи інакше, в іншому тоні й дусі, розповідали в нас про одного поручика Смекалова, що був на посаді командира при нашому острозі, перше ще ніж призначили на цю посаду нашого плац-майора. Про Жеребятникова хоч і розповідали досить байдужно, без особливої злості, але все-таки не милувалися його подвигами, не хвалили його, а видимо ним гидували. Навіть якось звисока

гордували ним. Але про поручика Смекалова згадували у нас з радістю й утіхою. Річ у тому, що він зовсім не був якось особливо охочий висікти; в ньому зовсім не було суто жеребятницького елементу. Але він аж ніяк не був і від того, щоб висікти; в'тому й річ, що самі різки його згадувалося в нас з якоюсь солодкою любов'ю,— так уміла догодити ця людина арештантам! Та чим же? Чим заслужила вона таку популярність? Правда, наш люд, як, може, й весь народ російський, ладен забути цілі муки за одне ласкаве слово; кажу про це як про факт, не розглядаючи його ні з того, ні з того боку. Не важко було догодити цьому людові та набути в нього популярності. Але поручик Смекалов набув особливої популярності — навіть про те, як він сік, пригадувалося мало не з розчуленням. "Батька не треба",— кажуть, бувало, арештанти і навіть зітхають, порівнюючи, за спогадами, їхнього колишнього тимчасового начальника, Смекалова, з теперішнім плац-майором. "Душа людина!" Був він людина проста, може навіть і добра по-своєму. Але трапляється: буває за начальника людина не тільки добра, ба навіть великодушна; і що ж? — усі не люблять її, а як з якої, то, гляди, й просто сміються. Сила в тому, що Смекалов умів якось так зробити, що всі його в нас визнавали за свою людину, а це велике уміння або, точніше сказати, природжена здібність, над якою навіть і не задумуються ті, хто її має. Дивна річ: бувають із таких навіть і зовсім недобрі люди, а тим часом заживають іноді великої популярності. Не бридливі вони, не гидливі до підлеглого люду,— ось де, здається мені, причина! Паничика-білоручки в них не видно, духу панського не чути, а є в них якийсь особливий простонародний запах, природжений їм, і, боже мій, який чуйний народ до цього запаху! Чого він не віддасть за нього! Наймилосерднішу людину ладен проміняти на найсуворішу, якщо ця відгонить їхнім власним плоскінним запахом. А що, як ця людина з запахом ще й справді

добродушна, хоч би й по-своєму? Тут уже їй і ціни нема! Поручик Смекалов, як я вже й сказав, карав часом і боляче, але він якось так умів зробити, що на нього не тільки не злостилися, але, навпаки, навіть тепер, за мого часу, як усе вже давно минуло, згадували про його штучки при січенні зо сміхом і втіхою. Та в нього й небагато було штук: фантазії художньої бракувало. Направду, була всього одна штучка, одна-однісінька, з якою він мало не цілий рік у нас перебувався; а може, вона й мила була саме тим, що

була однісінька. Наївності в цьому було багато. Приведуть, наприклад, винного арештанта. Смекалов сам вийде на покарання, вийде з посмішкою, з жартом, про що-небудь тут же розпитає винного, про що-небудь стороннє, про його особисті, домашні, арештантські справи, і зовсім не з якоюсь метою, не з заграванням якимсь, а так просто — бо йому справді знати хочеться про ці справи. Принесуть різки, а Смекалову стілець; він сяде на нього, люльку навіть закурить. Довга в нього така люлька була. ^Арештант починає благати... "Ні вже, брат, лягай, чого вже тут..." — мовить Смекалов; арештант зітхне й ляже/ "Ну лишень, голубе, вмієш ось такий стих напам'ять?"— "Як не знати, ваше благородіє, ми хрещені, змалку вчилися".— "Ну, то читай". І вже арештант знає, що читати, і знає заздалегідь, що буде при цьому читанні, бо цю штуку вже й перше разів тридцять з іншими пророблялося. Та й сам Смекалов знає, що арештантові це відомо; знає, що навіть і солдати, які стоять із зведеними різками над лежачою жертвою, про цю саму штуку теж давно вже начулися, і все-таки він повторює її знову,— так вона йому раз назавжди сподобалась, можливо, саме тому, що він її вигадав, з літературного самолюбства. Арештант починає читати, люди з різками чекають, а Смекалов аж трохи нагнеться з місця, руку піднесе, люльку перестане курити, жде певного слівця. Після першого рядка відомих стихів арештант доходить, нарешті, до слова "на небеси". Того тільки й треба. "Стій! — кричить запалений поручик і вмить з натхненним жестом, звертаючись до солдата, що звів різку, кричить: — А ти йому піднеси!"

І заходиться реготом. Солдати, що стоять довкола, теж посміхаються: посміхається той, хто січе, мало не посміхається навіть той, кого січуть, дарма що різка на команду "піднеси" свистить уже в повітрі, щоб за одну мить мов бритвою різонути по його винуватому тілу. І радіє Смекалов, радіє саме з того, що ось як же це він так гарно придумав — і сам вигадав: "на небеси" і "піднеси" — і до речі, і в риму виходить. І Смекалов іде після кари цілком вдоволений з себе, та й висічений теж іде мало не вдоволений з себе і з Смекалова, і, дивишся, за півгодини вже розповідає в острозі, як і тепер, у тридцять перший раз, було повторено вже тридцять разів перше повторену штуку. "Одно слово, душа людина! Забавник!"

Часом навіть якоюсь маніловщиною відгонили спогади про доброго поручика. {

— Бувало, йдеш ото, хлопці,— розповідає який-не-будь арештантик, і все обличч|я його усміхається від спогаду,— ідеш, а він уже сидить собі під віконцем у халатику, чай п'є, люлечку покурює. Скинеш шапку.— Куди, Аксьонов, ідеш?

— Та на роботу, Михаиле Васильовичу, насамперед до майстерні треба,— засміється собі... Тобто душа людина! Одно слово, душа!

— І не нажити такого! —додає хтось із слухачів.

ІІІ. ПРОДОВЖЕННЯ1

Я повів тепер мову про кари, як також і про різних виконавців цих цікавих обов'язків, власне тому, що, переселившись до госпіталю, аж тоді дістав і перше наочне уявлення про всі ці справи. До того часу я знав про це тільки з чуток. До наших двох палат зводили всіх покараних шпіцрутенами підсудних з усіх батальйонів, арештантських відділень та інших військових команд, розташованих у нашому місті й у всій його окрузі. Цього першого часу, коли я до всього, що діялося круг мене, ще

так жадібно приглядався, усі ці дивні для мене порядки, усі ці покарані й ті, що готувалися до кари, природно справляли на мене дуже сильне враження. Я був схвильований, збентежений і переляканий. Пам'ятаю, що тоді ж таки я раптом і нетерпляче став заглиблюватися в усі подробиці цих нових явищ, слухати розмови й розповіді на цю тему інших арештантів, сам запитував їх, домагався рішень. Мені хотілося, між іншим, знати неодмінно всі ступені вироків та виконань їх, усі відтінки цих виконань, погляд на все це самих арештантів; я намагався уявити собі психологічний стан тих, що йшли на кару. Я сказав уже, що перед карою рідко хто буває спокійний, не виключаючи навіть і тих, котрих уже попереду багато й не раз били. Тут взагалі засудженого опадає якийсь гострий, але суто фізичний страх, мимовільний і невідпорний, що пригнічує все моральне єство людини. Я й потім, протягом усіх цих кількох років острожного життя, мимохіть придивлявся до тих із підсудних, котрі, пролежавши

в госпіталі після першої половини покарання й залікувавши свої спини, виписувалися з госпіталю, щоб назавтра ж виходити другу половину призначених за конфірмацією палок. Цей поділ покарання на дві половини буває завжди за ухвалою лікаря, присутнього при карі. Якщо призначене за злочин число ударів велике, так що арештантові всього за раз не знести, то ділять йому це число на дві, навіть на три частини, залежно від того, що скаже лікар під час уже самого покарання, тобто чи може караний іти крізь стрій далі, а чи це пов'язуватиметься з небезпекою для його життя. Звичайно п'ятсот, тисячу і навіть півтори тисячі виходять за раз; та коли вирок на дві, на три тисячі, то виконання поділяється на дві і навіть на три частини. Ті, хто, залікувавши після першої половини свою спину, виходили з госпіталю, щоб іти під другу половину, в день виписки й напередодні бували звичайно похмурі, понурі, неговіркі. Помічалася в них деяка отупілість розуму, якась неприродна неуважливість. У розмови така людина не заходить, а більше мовчить; найцікавіше, що з таким і самі арештанти ніколи не розмовляють і не намагаються забалакувати про те, що його жде. Ні зайвого слова, ні втіхи; стараються навіть і взагалі мало уваги звертати на такого. Це, звісно, краще для підсудного. Бувають

винятки, як от, приміром, Орлов, про якого я вже розповідав. Після першої половини покарання він тільки на те й досадував, що спина його довго не заживає та що не можна йому швидше виписатися, щоб швидше виходити решту ударів, рушити з партією на призначене йому заслання й тікати з догУЬги. Та цього розважала мета, і бозна-що було в нього на думці. Це була палка й живуча натура. Він був дуже вдоволений, дуже збуджений, хоч і приборкував свої відчуття. Річ у тому, що він іще перед першою половиною покарання думав, що його не випустять з-під палок та що він має вмерти. До нього доходили вже різні чутки про заходи начальства, ще коли він перебував під судом; він уже й тоді готувався до смерті. Але, виходивши першу половину, він підбадьорився. Він прийшов у госпіталь побитий мало не до смерті; я ще ніколи не бачив таких виразок; але він прийшов з радістю в серці, з надією, що лишиться живий, що чутки були неправдиві, що його ось випустили ж з-під палок, отже, тепер, після довгого перебування під судом, йому вже починали мріятися дорога, втеча, воля, поля й ліси... За два дні після

виписки з госпіталю він умер у тому ж таки госпіталі, на тій самій койці, не витримавши другої половини. Та я вже згадував про це.

І, однак, ті самі арештанти, котрі переживали такі тяжкі дні й ночі перед самим покаранням, саму кару зносили мужньо, не виключаючи й найлегкодухіших. Я рідко чув стогін навіть першої ночі по їх прибутті, і навіть від надзвичайно тяжко побитих: взагалі народ уміє витерплювати біль. Про біль я багато розпитував. Мені часом хотілося певно дізнатися, який великий цей біль, з чим його, нарешті, можна порівняти? Далебі, не знаю, навіщо я домагався цього. Одне тільки пам'ятаю, що не з пустої цікавості. Кажу знову, я був схвильований і приголомшений. Але в кого я не питав, я ніяк не міг дістати задовільної для мене відповіді. Пече, мов вогнем палить,— ось усе, що я міг почути, і це була єдина у всіх відповідь. Пече, та й годі. Того ж першого часу, зійшовшись ближче з М—м, я розпитував і його. "Боляче дуже,— відповідав він,— а відчуття — пече, мов вогнем, мов смажиться спина на найбільшому вогні". Одним словом, усі казали в одне слово. Втім, пам'ятаю, я тоді ж зробив один дивний висновок, вірності якого особливо не обстоюю; але спільність оцінки

самих арештантів дуже його підтримує: це те, що різки, коли їх дають дуже багато, найтяжча кара з усіх у нас уживаних. Здавалося б на перший погляд, що це безглуздо й неможливо. Однак з п'ятисот, навіть з чотирьохсот різок можна засікти людину на смерть; а з понад п'ятисот майже напевно. Тисячі різок не витерпить за раз навіть людина найсильнішої будови. Тим часом п'ятсот палок можна знести без ніякої небезпеки для життя. Тисячу палок може знести, без побоювання за життя, навіть і не сильної будови людина. Навіть з двох тисяч палок не можна забити людини середньої сили й здорової будови. Арештанти всі казали, що різки гірші, ніж палки. "Різки шкулькіші,— говорили вони,— муки більше". Звичайно, різки болючіші за палки. Вони дужче подразнюють, дужче діють на нерви, збуджують їх понад міру, потрясають понад можливість. Я не знаю, як тепер, але в недавню старовину були джентльмени, котрим можливість висікти свою жертву давала щось, що нагадує маркіз де Сада й Бренвільє. Я гадаю, що в цьому відчутті є щось таке, від чого в цих джентльменів завмирає серце, солодко й боляче разом. Є люди, що як тигри прагнуть лизнути крові. Хто спізнав раз

цю владу, це безмежне панування над тілом, кров'ю й духом такої ж, як сам, людини, так само створеної, брата за Христовим законом; хто спізнав владу й цілковиту можливість принизити найбільшим приниженням іншу істоту, яка носить на собі образ божий, той уже несамохіть якось втрачає владу над своїми відчуттями. Тиранство є звичка; воно наділене розвитком, воно розвивається, врешті, у хворобу. Я стою на тому, що найкраща людина може через звичку огрубіти й отупіти до ступеня звіра. Кров та влада п'янять: розвиваються "загрубілість, розпуста; розумові й почуттю стають доступні і, врешті, солодкі найненормальніші явища. Людина й громадянин гинуть у тирані навіки, а повернення до людської гідності, до каяття, до відродження стає вже для нього майже неможливим. До того ж приклад, можливість такої сваволі діють і на все суспільство заразливо: така влада спокуслива. Суспільство, що байдуже дивиться на таке явище, вже само заражене у своїй основі. Одно слово, право тілесного покарання, дане •одному над другим, є одна з болячок суспільства, є один з найсильніших засобів для

знищення в ньому всякого зародку, всякої спроби громадянськості та цілковита підстава для неодмінного й невідхильного його розкладу.

Катом гидують же в суспільстві, але катом-джентль-меном далеко ні. Тільки недавно висловлено противну думку, але висловлено її ще в самих книжках, абстрактно. Навіть ті, хто висловлює її, не всі ще встигли загасити в собі цю потребу самовладдя. Навіть кожен фабрикант, кожен антрепренер неодмінно мусить відчувати якусь дразливу втіху в тому, що його робітник залежить іноді весь, з усією сім'єю своєю, єдино від нього. Це напевно так; не геть як скоро покоління відривається від того, що сидить у ньому спадково; не геть як скоро відмовляється людина від того, що ввійшло в кров її, передане їй, сказати б, з матернім молоком. Не буває таких скороспілих переворотів. Усвідомити провину й родовий гріх іще замало, дуже замало; треба зовсім від нього відзвичаїтися. А це не так скоро діється.

Я згадав про ката. Властивості ката в зародку є майже в кожній сучасній людині. Та не однаково розвиваються звірячі властивості людини. Якщо ж у комусь вони беруть гору в своєму розвитку над всіма іншими її властивостями, то така людина стає, звичайно, жахливою й потворною. Кати бувають двох родів:

одні бувають добровільні, інші — підневільні, змушені. Добровільний кат, зрозуміло^ з усякого погляду нижчий за підневільного, котрим, однак, так бридяться люди, бридяться до жаху, до гидливості, до несвідомого, мало не містичного страху. Звідки ж цей майже забобонний страх перед одним катом і, така байдужість, мало не схвалення перед іншим? Бувають приклади вкрай химерні: я знав людей навіть добрих, навіть чесних, навіть шанованих у суспільстві, і тим часом вони, наприклад, не могли спокійно знести, якіцо караний не кричить під різками, не благає і не гіросить про пощаду. Карані повинні неодмінно кричати й благати про пощаду. Так ведеться; це вважається і пристойним, і конечним, і коли одного разу жертва не хотіла кричати, то виконавець, якого я знав і якого в інших відношеннях можна було вважати за людину, либонь, і добру, в цьому випадку аж образився

особисто. Спочатку він намірявся покарати легко, але, не чуючи звичайних "ваше благородіє, батьку рідний, помилуйте, заставте за себе вічно бога молити" тощо, розлютився і дав різок п'ятдесят зайвих, бажаючи добитися і крику, й просьб,— і добився. "Не можна, грубість це", — відповів він мені дуже серйозно. Що ж до справжнього ката, підневільного, змушеного, то відомо: це арештант рішений і приречений на заслання, але залишений за ката; спершу його дають в науку до іншого ката, а як вивчиться в нього, залишають навіки при острозі, де він живе окремо, в особливій кімнаті, і де має навіть своє господарство, але майже завсіди перебуває під конвоєм. Звичайно, жива людина не машина; кат б'є хоч і з обов'язку, але часом теж входить в азарт, проте хоч б'є не без приємності для себе, але майже ніколи не має особистої ненависті до своєї жертви. Вправність удару, знання своєї науки, бажання показати себе перед своїми товаришами і перед публікою збуджують його самолюбство. Він піклується про майстерність. Крім того, він знає дуже добре, що він людина, від якої всі відцуралися, що забобонний страх всюди зустрічає й проводить його, і не можна ручитися, щоб це на нього не впливало, не посилювало в ньому люті, його звірячих нахилів. Навіть діти знають, що він "зрікається батька й матері". Дивна річ, скільки мені траплялося бачити катів, усі вони були люди розвинені, тямущі, розумні й незвичайно самолюбні, навіть горді. Чи розвинулася в них ця гордість як опір загальному до них презирству; чи посилювалась вона

від свідомості страху, який вони вселяли в свою жертву, та від почуття панування над нею,— не знаю. Можливо, навіть сама парадність та театральність тієї обстановки, серед якої вони з'являються перед публікою на ешафоті, сприяють розвиткові в них деякої зарозумілості. Пам'ятаю, мені довелося якось протягом певного часу часто зустрічати й близько спостерігати одного ката. Це був чоловік середній на зріст, мускулястий, сухорлявий, років сорока, з досить приємним і розумним обличчям і з кучерявою головою. Він був завсіди незвичайно поважний, спокійний; зовні поводився по-джентльменському, відповідав завжди коротко, розсудливо і навіть ласкаво, але якось гордовито ласкаво, немовби він чимось чванився передо мною. Караульні офіцери часто при

мені заговорювали з ним і, далебі, аж з деякою ніби повагою до нього. Він це усвідомлював і перед начальником умисне подвоював свою ввічливість, сухість та почуття власної гідності. Що ласкавіше розмовляв із ним начальник, то непіддатливішим сам він здавався, і хоч ніяк не виступав із витонченої ввічливості, але, я певен, цієї хвилини він вважав себе незмірно вищим за начальника, що з ним розмовляв. На обличчі його було це написане. Траплялося, що іноді спекотного літнього дня посилали його під конвоєм з довгою тонкою жердиною вибивати міських собак. У цьому містечку була сила-силенна собак, що нікому не належали і плодилися незвичайно швидко. В канікулярний час вони ставали небезпечні, і, з наказу начальства, посилали ката їх винищувати. Та навіть і ця принизлива посада, як видно, нітрохи його не принижувала. Треба було бачити, з якою гідністю ходив він міськими вулицями у супроводі стомленого конвойного, самим виглядом своїм лякаючи зустрічних жінок та дітей, як він спокійно, ба навіть звисока дивився на всіх стрічних. А втім, катам жити привільно. В них є гроші, їдять вони дуже добре, п'ють горілку. Гроші дістаються їм через хабарі. Цивільний підсудний, якому присуджують покарання на тілі, попереду хоч щось, хоч з останнього, та подарує катові. Але з декого, з багатих підсудних, вони самі беруть, призначаючи їм суму відповідно до того, які кошти ймовірно має арештант, беруть і по тридцять карбованців, а часом то й більше. З дуже багатими навіть завзято торгуються. Зовсім слабко покарати кат, звісно, не може; за це він відповідає своєю ж спиною. Але за певний хабар він обіцяє жертві,

що не приб'є її дуже боляче. На те, що він пропонує, погоджуються мало не всі; а .якщо ні, то він справді карає нелюдськи, і це цілком і/ його волі. Трапляється, що він накладає чималу сумуі навіть на дуже бідного підсудного; родичі ходять, торгуються, кланяються, і лишенько, коли не вдовольнять його. У таких випадках багато допомагає йому забобонний страх, що його він вселяє. Яких дивовиж не розповідають про катів! От самі арештанти запевняли мене, що кат може вбити з одного удару. Але, по-перше, коли ж це було досвідчено? А втім, можливо. Про це казали занадто ствердно. А кат сам ручився мені, що він це може зробити. Казали також, що він може вдарити з усього розмаху по самій спині

злочинця, але так, що й найменшого рубчика не лишиться після удару і злочинець не відчує ніякісінького болю. Втім, про всі ці фокуси й витонченості відома вже безліч розповідей. Однак, хоч би навіть кат і взяв хабара, щоб покарати легко, то все ж перший удар він завдає з усього розмаху й з усієї сили. Це навіть обернулося між ними на звичай. Дальші удари він пом'якшує, особливо коли йому попереду заплатили. Але перший удар, чи заплатили йому, чи ні,— його. Далебі, не знаю, навіщо це в них так робиться. Чи на те, щоб відразу призвичаїти жертву до дальших ударів, сподіваючись, що після дуже важкого удару не такими вже болючими здадуться легкі, а чи тут просто бажання похизуватися перед жертвою, нагнати їй страху, ошелешити її з першого разу, щоб розуміла вона, з ким діло має, одно слово, показати себе. В усякому разі кат перед початком кари почуває себе в збудженому стані духу, почуває силу свою, усвідомлює себе владарем; він цієї хвилини актор; з нього дивується й жахається публіка, і вже не без насолоди, звичайно, кричить він своїй жертві перед першим ударом: "Піддержись, обпечу!" — звичайні й фатальні слова в цьому випадку. Важко уявити, до якої міри можна спотворити природу людську.

Того першого часу, в госпіталі, я заслухувався всіх цих арештантських розповідей. Лежати було нам усім страшенно нудно. Усі дні такі схожі один на один! Вранці ще розважали нас відвідини лікарів і далі незабаром після них обід. їда за такого одноманіття була, звісно, неабиякою розвагою. Порції були різні, залежно від .хвороби хворих. Дехто діставав самий суп з якимись крупами, інші саму тільки кашку, треті саму манну ка-

шу, до якої було дуже багато охочих. Від довгого лежання арештанти зніжувалися й любили ласувати. Одужуючим і майже здоровим давали шматок вареної яловичини, "бика", як у нас казали. Найкраща була порція цинготна,— яловичина з цибулею, з хріном тощо, а часом і з кришкою горілки. Хліб був теж як до хвороби чорний або напівбілий, непогано випечений. Ця офіціальність і тонкість у призначенні порцій тільки смішила хворих. Звичайно, як за якої хвороби, то людина й сама нічого не їла. Зате ті хворі, що відчували апетит, їли, що хотіли. Деякі

мінялися порціями, і порція, яка підходила до одної хвороби, переходила до зовсім іншої. Інші, хто лежав на слабкій порції, купували яловичину або цинготну порцію, пили квас, госпітальне пиво, купуючи його в тих, кому його призначалося. Дехто з'їдав навіть по дві порції. Ці порції продавалися або перепродавалися за гроші. Яловична порція цінувалася досить високо; вона коштувала п'ять копійок асигнаціями. Якщо в нашій палаті не було в кого купити, посилали сторожа до іншої арештантської палати, а ні — то й до солдатських палат, до "вільних", як у нас казали. Завжди знаходилися охочі продати. Вони залишалися на самому хлібі, зате загрібали копійчину. Бідність була, звісно, загальна, проте ті, хто мав грошенята, посилали навіть на базар по калачі, навіть по ласощі тощо. Наші сторожі виконували всі ці доручення цілком безкорисливо. По обіді западав найнудніший час; хто знічев'я спав, хто балакав, хто сварився, хто що-небудь уголос розповідав. Якщо не приводили нових хворих, було ще нудніше. Прибуття новачка майже завжди справляло деяке враження, особливо якщо він був нікому не знайомий. Його оглядали, намагалися дізнатися, що він і як, звідки і в яких справах. Особливо цікавилися в цьому разі пересильними; ті завсіди щось та розповідали, правда, не про свої інтимні справи; про це, якщо сама людина не заходила в мову, ніколи не розпитували, а так: відкіля йшли? з ким? яка дорога? куди підуть? тощо. Дехто тут же, чуючи нову розповідь, пригадував мовби мимохідь щось із свого власного: про різні пересилки, партії, виконавців, про партіонних начальників. Покарані шпіцрутенами прибували теж об цій порі, надвечір. Вони завжди справляли досить велике враження, як я вже й згадував; але не кожного ж дня їх приводили, і того дня, коли їх не було, ставало в нас якось марудно, немовби всі ці люди одне од-

наму страшенно надокучили, починалися навіть сварки. У нас раділи навіть божевільним, котрих приводили на випробу. Підсудні зрідка прикидалися божевільними, щоб уникнути кари на тілі. Декого незабаром викривали, або, краще сказати, вони са'мі вирішали змінити політику своїх дій, і арештант, прошурубуривши два-три дні, раптом ні сіло ні пало ставав розумним, затихав і похмуро починав проситися на виписку. Ні арештанти, ні лікарі не докоряли такому й не соромили,

нагадуючи йому недавні його фокуси; мовчки виписували, мовчки проводили, і днів за два-три він прибував до нас покараний. Такі випадки бували, правда, взагалі рідко. Але справжні божевільні, яких приводили на випробу, були правдивою карою божою для всієї палати. Деяких божевільних, що були веселі, жваві, кричали, танцювали й співали, арештанти попервах зустрічали мало не з захватом. "От забава!" — казали вони, дивлячись на якого-небудь щойно приведеного кривляку. Але мені страшенно трудно й важко було бачити цих нещасних. Я ніколи не міг спокійно дивитися на божевільних.

Втім, безперервні викривляння й баламутні вибрики приведеного й зустрінутого з реготом божевільного незабаром геть усім у нас надокучали і днів за два виводили всіх із терпцю остаточно. Одного з них тримали в нас тижнів зо три, і доводилося просто тікати з палати. Як на те, саме тоді привели ще божевільного. Цей справив на мене особливе враження. Сталося це вже третього року моєї каторги. Першого року, або, краще сказати, в перші ж місяці мого острожного життя, навесні, я ходив з одною партією на роботу за дві версти, на цегельню, з пічниками, піднощиком. Треба було полагодити печі для майбутніх літніх цегельних робіт. Того ранку на цегельні М—цький та Б. познайомили мене з доглядачем, унтер-офіцером Острозьким, що проживав там. Це був старий поляк, років шістдесяти, високий, сухорлявий, надзвичайно миловидої і навіть величавої зовнішності. В Сибіру він перебував на службі віддавна, і хоч походив з простолюду, прийшов як солдат колишнього війська тридцятого року, але М—цький та Б. його любили й шанували. Він усе читав католицьку біблію. Я розмовляв із ним, і він говорив так ласкаво, так розумно, так цікаво розповідав, так добродушно й чесно дивився. Відтоді я не бачив його років зо два, чув тільки, що в якійсь справі він був під слідством, і раптом його ввели до нас у палату як божевільного. Він

увійшов з вереском, з реготом і пішов танцювати по палаті з найнепристойнішими, з камаринськими жестами. Арештанти були в захваті, але мені стало так сумно... За три дні ми всі вже не знали, куди з ним подітися. Він сварився, бився, верещав, співав пісень, навіть уночі,

робив раз у раз такі огидні вибрики, що всіх починало просто нудити. Він нікого не боявся. На нього надягали гамівну сорочку, але від того нам же ставало гірше, хоч без сорочки він затівав сварки й ліз битися мало не з усіма. За ці три тижні часом уся палата повставала і в один голос просила головного лікаря перевести наше золотко до другої арештантської палати. Там у свою чергу випрошували днів за два перевести його до нас. А що божевільних трапилося в нас разом двоє, баламутних і забіяк, то одна палата з другою чергувалися й мінялися божевільними. Та виявилося, що вони один одного гірші. Усі зітхнули вільніше, коли, нарешті, їх від нас вивели кудись...

Пам'ятаю також іще одного химерного божевільного. Привели якось улітку одного підсудного, здорового і на вигляд дуже незграбного чолов'ягу, років сорока п'яти, з потворним від віспи обличчям, з заплилими червоними маленькими очицями й з надзвичайно похмурим і понурим виглядом. Помістився він поруч мене. Виявився дуже смирним, ні з ким не забалакував і сидів, мовби щось обмірковуючи. Почало смеркати, і раптом він звернувся до мене. Просто, без далеких передмов, але з таким виглядом, наче розповідає мені надзвичайну таємницю, він став розказувати мені, що цими днями йому виходить дві тисячі, але що цього тепер не буде, бо дочка полковника Г. за нього клопочеться. Я непорозуміло подивився на нього й відповів, що в такому випадку, мені здається, дочка полковника нічого неспроможна зробити. Я ще ні про що не догадувався; його привели зовсім не як божевільного, а як звичайного хворого. Я спитав його, на що він хворий? Він відповів мені, що не знає й що його навіщось сюди прислали, але він цілком здоровий, а полковникова дочка в нього закохана; що вона одного разу, два тижні тому, проїздила повз абвахту, а він на той час і виглянув з-за ґратчастого віконечка. Вона, як побачила його, зараз же й закохалась. І відтоді була вже аж тричі на абвахті під. різним приводом; вперше заходила разом із батьком до брата, офіцера, який стояв тоді у них в караулі; вдруге прийшла з матір'ю роздати подаяния і, проходячи мимо,

шепнула йому, що вона його кохає й виручить. Дивно було, з якими тонкими подробицями розповідав він мені всю цю нісенітницю, котра,

зрозуміло, вся цілком зродилася в розладнаній, бідній голові його. У своє звільнення від кари він вірив свято. Про па'лке кохання до нього цієї панночки говорив спокійно й !ствердно, і, поминаючи вже загальну безглуздість розповіді, так дико було чути таку романтичну історію про закохану дівчину від людини під п'ятдесят років, з такою похмурою, засмученою і потворною фізіономією. Дивно, що міг зробити страх кари з цією боязкою душею. Може, він справді побачив когось у віконце, і божевілля, що от-от мало виникнути в ньому від страху, який зростав щогодини, раптом знайшло враз свій вихід, свою форму. Цей нещасний солдат, котрому, може, за все життя й разу не подумалося про панночок, вигадав зненацька цілий роман, інстинктивно хапаючись хоч за цю соломинку. Я вислухав мовчки й розповів про нього іншим арештантам. Але коли інші стали цікавитися, він цнотливо замовк. Назавтра лікар довго опитував його, а як він сказав йому, що не хворий ні на що, та й огляд довів, що він справді такий, то його й виписали. Але про те, що в листі у нього написано було Бала!:, ми довідались уже, коли лікарі вийшли з палати, отже, сказати їм, у чому річ, вже не можна було. Та ми й самі ще тоді цілком не догадувались, яка тут справа. А тим часом справа вся була в тому, що начальство, яке прислало його до нас, помилилося, не пояснивши, навіщо його присилали. Тут трапилась якась недбалість. А можливо, навіть і ті, хто прислав його, ще тільки догадувалися і зовсім не були певні, що він божевільний, діяли за темними чутками й прислали його на випробу. Як би там не було, але нещасного через два дні вивели до кари. Вона, здається, дуже вразила його своєю несподіваністю; він не вірив, що його покарають, до останньої хвилини і, коли повели його по рядах, став кричати: "Караул!" В госпіталі його цим разом поклали не до нашої палати, бо тут не було койок, а до другої. Але я довідувався про нього й дізнався, що за всі вісім днів він ні до кого не мовив ні слова, був збентежений і надзвичайно сумний... Потім його кудись заслали, коли зажила його спина. Принаймні я вже більше не чув про нього нічого.

Що ж до лікування та ліків взагалі, то, скільки я міг помітити, легкохворі майже не виконували приписів і не приймали ліків, але труднохворі і взагалі справді хворі

дуже полюбляли лікуватися, акуратно приймали свої мікстури й порошки; та найбільше в нас любили зовнішні засоби. Банки, п'явки, припарки й кровопускання, що їх так любигь і так вірить їм наш простолюдин, приймали в нас охоче й навіть з приємністю. Мене зацікавила одна дивна річ. Оті самі люди, що були такі терплячі, переносячи нестерпні болі від палок та різок, нерідко скаржилися, кривилися й навіть стогнали від яких-небудь банок. Чи дуже вже розніжувалися вони, а чи так просто хверцювали,— вже не знаю, як це пояснити. Щоправда, наші банки були особливі. Машинку, якою шкіра просікається вмить, фельдшер колись, давним-давно, загубив чи зіпсував, а чи, може, вона сама зіпсувалась, отже, він мусив тепер робити потрібні надрізи тіла ланцетом. Надрізів роблять для кожної банки близько дванадцяти. Машинкою не болить. Дванадцять ножичків ударять раптом, миттю, і болю не чути. Але надрізування ланцетом інша річ. Ланцет ріже дуже повільно, як рівняти; біль чути; а що при десяти, приміром, банках доводиться зробити сто двадцять таких надрізів, то, звичайно, все разом дошкуляє-таки. Я цього зазнав, однак хоч і боляче було й досадно, та все ж не так, щоб не стриматися і стогнати. Аж смішно було часом дивитися на якогось бардадима й здоров'яка, як він корчиться й починає квислі розпускати. Взагалі це можна було порівняти з тим, коли людина, тверда й навіть спокійна в якійсь серйозній справі, хандрить і вередує дома, як нема що робити, не їсть, що подають, лається й свариться; все їй не до сподоби, всі їй досаждають, всі їй грубіянять, всі її мучать,— одно слово, з жиру дуріє, як кажуть часом про таких добродіїв, котрі подивуються, правда, й серед простолюду; а в нашому острозі, де всі жили спільно,— навіть дуже часто. Бувало, в палаті свої вже почнуть дратувати такого пестуна, а дехто просто вилає; от він і замовкне, наче й справді, щоб замовкнути, того й ждав, коли його вилають. Особливо не любив цього Устьянцев і ніколи не минав нагоди полаятися з пестуном. Він і взагалі не минав нагоди з кимось зчепитися. Це було йому насолодою, потребою, звісно через хворобу, почасти через тупоумство. Дивиться, бувало, спершу серйозно й пильно, а тоді якимсь спокійним, переконаним голосом починає вичитувати науку. До всього йому було діло; наче його поставлено було в нас пильнувати порядку чи

загальної моральності. — До всього доходить,— кажуть, бувало, сміючись,

арештанти. Його, правда, жалували й уникали лаятися з ним, а так тільки часом сміялися.

— Ач набалакав! На трьох возах не вивезеш.

— Чого набалакав? Перед дурнем шапки не скидають, звісно. Чого ж він від лінцета кричить? Любив медок, люби й холодок, терпи, значить.

— Та тобі ж то що?

— Ні, хлопці,— перебив один із наших арештанти-ків,— ріжки нічого; я спробував; а от нема гірше болю, коли тебе за вухо довго тягнуть.

Усі засміялись.

— А тебе хіба тягли?

— А ти думав ні? Звісно, тягли.

— Тож-то в тебе вуха сторч стоять.

У цього арештантика, Шапкіна, справді довжелезні вуха стирчали в обидва боки. Він був із бродяг, ще молодий, хлопець тямущий і тихий, говорив він завжди з якимсь серйозним, затаєним гумором, що надавало деяким його розповідям багато комізму.

— Та чого ж мені думати, що тебе за вухо тягли? Та й як я це надумав би, туголобий ти чоловіче? — устряв знову Устьянцев, обурено звертаючись до Шапкіна, дарма що той казав не йому, а всім взагалі; та Шапкін навіть і не глянув на нього.

— А тебе хто тяг? — спитав хтось.

— Хто? Звісно хто, справник. Це, хлопці, було, коли бродяжив. Прийшли ми тоді в К., а було нас двоє, я та другий, теж бродяга, Юхим без прізвиська. Дорогою ми в одного дядька в Толміному селі розжилися трохи. Село таке є, Толміно. Ну, пішли та й поглядаємо: розжитися б і тут та й драла. В полі чотири волі, а в місті лячно— відома річ. Ну, попервах зайшли до шиночка. Огляділися. Підходить до нас один, прогорілий такий, лікті продерті, в німецькій одежині. Те та се.

— А ви як,— каже,— дозвольте спитати, по . документу? 1

— Ні,— кажемо,— без документа.

— Так. І ми теж. Тут у мене ще двоє приятелів,— каже,— теж у генерала Зозулькина2 служать. То от смію спитати, ми ось підгуляли трошки та й на грошики поки що не розжилися. Півштофика будьте ласкаві нам.

— Залюбки,— кажемо. Ну, випили. І показали тут

вони нам одне діло, по столевській, тобто по нашій лінії. Будинок тут стояв, край міста, і багатий тут жив один міщанин, добра прірва, уночі й поклали навідати. Та тільки ми в багатого цього міщанина тут усі вп'ятьох, тієї ж ночі, й попалися. Забрали нас у часть, а далі до самого справника. "Я,— каже,— їх сам допитаю". Виходить з люлькою, чашку чаю за ним несуть, здоровенний такий, з бакенбардами. Сів. А тут уже, опріч нас, іще трьох привели, теж бродяги. І кумедна ж ото людина, хлопці, бродяга: ну, нічого не пам'ятає, хоч ти йому кілок на голові теши, усе забув, нічого не знає., Справник просто до мене: "Ти хто такий?" Так і заричав, як з бочки. Ну звісно, кажу те ж, що й усі: нічого, мовляв, не пам'ятаю, ваше високоблагородіє, все забув.

— Стривай,— каже,— я ще з тобою поговорю, пика мені знайома,— сам баньки на мене так і лупить. А я його ніколи зроду й не бачив. До іншого: — Ти хто?

— Махни-драло, ваше високоблагородіє.

— Це так тебе й звуть махни-драло?

— Так і звуть, ваше високоблагородіє.

— Ну гаразд, ти махни-драло, а ти? — До третього, значить.

— А я за ним, ваше високоблагородіє.

— Та прозиваєшся ти як?

— Так і прозиваюся: "А я за ним", ваше високоблагородіє.

— Та хто ж тебе^ падлюку, так назвав?

— Добрі люди назвали, ваше високоблагородіє. На світі не без добрих людей, ваше високоблагородіє, звісно.

— А хто такі ці добрі люди?

— А забувся трошки, ваше високоблагородіє, вже звольте простити великодушно.

— Усіх забув?

— Усіх забув, ваше високоблагородіє.

— Та були ж у тебе теж батько й мати?.. їх же хоч пам'ятаєш?

— Треба так гадати, що були, а втім, теж трошки забувся; може, й були, ваше високоблагородіє.

— Та де ж ти жив досі?

— В лісі, ваше високоблагородіє.

— Усе в лісі?

— Усе в лісі.

— Ну а взимку?

— Зими не бачив, ваше високоблагородіє.

— Ну а ти, тебе як звуть?

— Сокирою, ваше високоблагородіє.

— А тебе? !

— Точи-гав-не-лови, ваше високоблагородіє.

— А тебе? !

/ — Поточуй-либонь, ваше високоблагородіє.

— Усі нічого не пам'ятаєте?

— Нічого не пам'ятаємо, ваше високоблагородіє.

Стоїть, сміється, і вони на нього дивляться, посміхаються. Ну, а іншим разом і в зуби дасть, як нарвешся. А люд усе здоровенний, жирні такі.

— Відвести їх до острогу,— каже,— я з ними потім; ну, а ти залишайся,— це мені тобто каже.— Іди сюди, сідай! —Дивлюся: стіл, папір, перо. Думаю: "Що це він збирається робити?" — Сідай,— каже,— на стілець, бери перо, пиши! — а сам ухопив мене за вухо та й тягне. Я дивлюся на нього, як чорт на попа: "Не вмію,— кажу,— ваше високоблагородіє".— Пиши!

— Змилосердіться, ваше високоблагородіє.

— Пиши, як умієш, так і пиши! — а сам усе за вухо тягне, все тягне, та як крутне! Ну, хлопці, скажу, легше б він мені триста різок усипав, аж іскри посипались — пиши, та й годі!

— Та що він, здурів, чи що?

— Ні, не здурів. А в Т—ку писарчук незадовго перед тим штуку втяв: гроші цапнув казенні та з тим і втік, теж вуха стирчали. Ну, дали знати скрізь. А я за прикметами немовби й підійшов, то от він і мордував мене: чи вмію я писати та як я пишу?

— Ото яке діло, хлопче! А боляче?

— Кажу ж, боляче. Вибухнув загальний сміх.

— Ну а написав?

— Та що написав? Став пером водити, водив-водив по паперу, він і кинув. Ну, ляпасів з десяток уліпив, звісно, та з тим і пустив, теж до острогу, значить.

— А ти хіба вмієш писати?

— Перше вмів, а от коли стали перами писати, то вже я й розучився...

Ось у таких розповідях, або, краще сказати, в такій балаканині, минав іноді наш нудний час. Господи, яка то була нудьга! Дні довгі, задушні, один нестеменнісінь-ко як другий. Хоч би книжка яка! І тим часом я, особливо на початку, часто ходив до госпіталю, іноді хворий, іноді просто лежати: тікав від острогу. Важко було

там, іще важче, ніж тут, морально важче. Злість, ворожнеча, свара, заздрощі, безнастанні чіпляння до нас, дворян, злі, погрозливі обличчя! А тут у госпіталі всі були на рівній нозі, жили більше по-приятельському. Найсумніщий час протягом цілого дня випадав увечері, при свічках та на початку ночі. Лягають спати рано. Тьмяний нічник світить далеко біля дверей яскравою цяткою, а на нашому кінці напівтемрява. Стає смердюче й душно. Дехто не може заснути, підведеться й сидить години півтори на постелі, схиливши свою голову в ковпаку, мовби про щось думає. Дивишся на нього цілу годину й силкуєшся вгадати, про що він думає, щоб і собі якось згаяти час. А то почнеш мріяти, пригадувати минуле, малюються в уяві широкі й яскраві картини; згадуються такі подробиці, що іншим часом і не згадав би і не пережив би так, як тепер. А то міркуєш про майбутнє: як-то вийдеш з острогу? Куди? Коли це буде? Чи повернешся коли-небудь на свою рідну сторону? Думаєш, думаєш, і надія ворухнеться в душі... А то іншим разом просто почнеш лічити: раз, два, три і т. д., щоб якось серед цього ліку заснути. Я часом налічував до трьох тисяч і не засинав-. Ось хто-небудь заворушиться. Устьянцев закашляє своїм гнилим, сухотним кашлем і потім слабко застогне та щоразу приказує: "Господи, я— согрішив!" І дивно чути цей хворий, розбитий і ниючий голос серед загальної тиші. А ось де-небудь у куточку теж не сплять і розмовляють із своїх койок. Один почне щось розповідати про свою бувальщину, про далеке, про минуле, про бродяжництво, про дітей, про дружину, про колишні— порядки. Так і відчуваєш уже з самого віддаленого шепоту, що все, про що він розповідає, ніколи до нього знову не повернеться, а сам він, оповідач,— скиба відрізана; другий слухає. Чути тільки тихий, рівномірний шепіт, наче вода жебонить десь далеко... Пам'ятаю, якось раз, одної зимової довгої ночі, я прослухав одне оповідання. На перший погляд воно здалося мені якимсь

гарячковим сном, немовби я лежав у гарячці і мені все це приснилося в жару, в маячні...

IV. АКУЛЬЧИН ЧОЛОВІК

Оповідання

Ніч була вже пізня, година дванадцята. Я заснув був, але раптом прокинувся. Тьмяне, маленьке світло

віддаленого нічника ледве осявало палату... Майже всі вже спали. Спав навіть Устьянцев, і серед тиші чути було, як важко йому дихається та 'як хрипить у нього з кожним віддихом мокрота в горліі Далеко, в сінях, почулися раптом важкі кроки: наближалася караульна ім'їна. Стукнула прикладом об підлогу рушниця. Відчинилась палата; єфрейтор, обережно ступаючи, перелічив хворих. За хвилину палату замкнули, поставили нового вартового, караул пішов, і знову попередня тиша. Тут тільки я помітив, що недалеко від мене, ліворуч, Двоє не спали і мовби шепотілися один з одним. Це траплялося в палатах: часом дні й місяці лежать один побіля одного й не мовлять і слова, а раптом якось розговоряться нічної заохотливої пори, і один почне перед другим викладати все своє минуле.

Вони, як видно, давно вже розмовляли. Початку я не застав та й тепер не все міг розчути; але поволі призвичаївся і став усе розуміти. Мені не спалося: що ж робити, як не слухати?.. Один розповідав із запалом, на-півлежачи на постелі, підвівши голову й витягши в напрямі до товариша шию. Він, видимо, був розгарячений, збуджений; йому хотілося розповідати. Слухач його понуро й цілком байдуже еидів на своїй койці, простигши по ній ноги, —зрідка щось мимрив на відповідь або на знак співчуття оповідачеві, але начеб більше для годиться, а не насправді, і раз у раз набивав із ріжка свого носа табакою. Це був виправний солдат Черевін, людина років п'ятдесяти, похмурий педант, холодний резонер і самолюбний дурень. Оповідач Шишков був ще

молодий чоловік, років під тридцять, наш цивільний арештант, працював у швальні. Досі я мало звертав на нього уваги; та й потім за весь час мого острожного життя якось не тягло мене ним зайнятися. Це була пуста й неврівноважена людина. Іноді мовчить, живе понуро, поводиться грубо, тижнями не розмовляє. А іноді встряне в якусь історію, почне розпускати плітки, га-рячиться за дурниці, снує з казарми в казарму, переказує звістки, наклепує, дратується. Його поб'ють, він знову замовкне. Чоловік був боязкуватий і щуплявий. Усі якось зневажливо з ним обходилися. Був він невеликий на зріст, худорлявий; очі якісь турботні, а часом якось тупо задумливі. Траплялося йому щось розповідати: почне гаряче, з запалом, аж руками вимахує — і раптом урве або зійде на інше, захопиться новими подробицями й забуде, про що почав говорити. Він часто ла-

явся і неодмінно, бувало, коли лається, дорікає за щось людині, за якусь провину перед собою, з почуттям говорить, мало не плаче... На балалайці він грав непогано й любив грати, а на свята навіть танцював, і танцював гарно, коли, бувало, примусять.. Його можна було дуже швидко примусити щось зробити... Він"н£ те щоб такий уже був слухняний, а любив лізти в товаришування й догоджати з товаришування.

Я довго не міг утямити, про що він розповідає. Мені також здавалося спочатку, що він усе відступає від теми і захоплюється стороннім. Він, можливо, й помічав', що Черевіну майже діла нема до його розповіді, але, здається, хотів навмисне переконати себе, що слухач його — весь увага, і, можливо, йому було б дуже боляче, якби він переконався в противному.

— ...Вийде, бувало, на базар,— казав він,— усі кланяються, шану віддають, одно слово—багатій.

— Торги, кажеш, мав?

— Еге, торги. Воно в міщанстві проміж нас бідно. Чиста голота. Жінки з річки на яр, аж ген куди воду носять город поливати; мучаться-

мучаться, а по осінь по саму й на щі не зберуть. Розор. Ну, заїмку велику мав, землю наймитами орав, трьох держав, знов же пасіка своя, медом торгував та й худобою теж І по нашому місцю був, значить, у великій пошані. Старий був дуже, сімдесят років, кістка важка стала, сивий, великий такий. Вийде ото в лисячій шубі на базар, то всі шанують. Почувають, значить. "Здорові були, батечку, Анкудиме Трохимовичу!" — "Здоров,— скаже,— й ти". Ніким тобто не погребує. "Довгих літ вам, Анкудиме Трохимовичу!" — "А як твої справи?" — спитає. "Та ми що: живемо, як горох при дорозі,— хто не йде, той і скубне. Ви як, батечку?" — "Живемо й ми,— скаже, — бог гріхи терпить, теж під небом чадимо".— "Живіть довше, Анкудиме Трохимовичу!" Ніким тобто не погребує, а мовить — то кожне слово його наче за карбованця йде. Начотчик був, грамотій, та все божественне читає. Посадовить стару проти себе: "Ну, слухай, жінко, тямкуй!"—і зачне втовкмачувати. А стара не те щоб і Стара була, з другою вже з нею оженився, заради дітей, значить, від першої-бо не було. Ну, а від другої, від Марії б то Степанівни, двоє синів було ще недорослих, молодшого, Васю, шістдесяти років прижив, а Акулька, дочка за всіх старша, вісімнадцяти років була.

— Це твоя б то, жінка б то?

— Стривай, спершу тут Філька Морозов нахизується. "Ти,— каже Філька Анкудимові,— ділись; усі чотириста карбованчиків віддай, а я наймит тобі, чи що? Не хочу з тобою торгувати й Акульки тврєї,— каже,— брати не хочу. Я тепер,— каже,— закубрячив. У мене,— каже,— тепер родителі померли, то я гроші проп'ю та тоді в найман* ці, значить, у солдати піду, а за десять років фельмар-шалом сюди до вас приїду". Анкудим ото гроші йому й віддав, зовсім як є розрахувався,— бо ще батько його із старим на один капітал торгували. "Пропаща ти,— каже,— людина". А той йому: "Ну, ще пропащий я чи ні, а з тобою, сива бородо, навчишся шилом молоко хлистати. Ти,— каже,— економію з двох шелягів загнати хочеш, всяку негідь збираєш,— чи не здасться в кашу. Я, мовляв, плювати на це хотів. Копиш-копиш, та чорта й купиш. У мене,— каже,— характер. А Акульки твоєї все-таки не візьму: я,— каже,— й без того з нею спав..."

. — Та як же ти смієш,— каже Анкудим,— чесного батька чесну дочку ганьбити? Коли ти з нею спав, гадюче ти сало, щуча ти кров? — а сам аж затрусився весь. Сам Філька розказував.

— Та не те що за мене,— каже,— я так зроблю, що й ні за кого Акулька ваша тепер не піде, ніхто не візьме, і Микита Григорович тепер не візьме, бо вона тепер безчесна. Ми ще з осені з нею на життя схопились. А тепер я за сто раків не погоджуся. Ось на спробу давай зараз сто раків — не погоджуся...

І закурив же він у нас, чоловіче! Та так, що земля стогоном стоїть, місто аж гуде. Товаришів понабирав, грошей купа, місяців зо три гуляв, усе прогайнував. "Я,— каже, бувало,— як гроші всі покінчу, будинок спущу, все поспускаю, а тоді або в найманці, або бродяжити піду!" Від ранку, бувало, до вечора п'яний, з бала-бончиками парою їздив. І так уже любили його дівки, що жах. На торбані добре грав.

— Виходить, він з Акулькою ще перше того діло мав?

— Стій, почекай. Я тоді так само родителя поховав, а матінка моя пряники, значить, пекла, на Анкудима робили, тим і годувались. Життя в нас було гірке. Ну, теж заїмка за лісом була, хлібець сіяли, та після батька все рішили, бо я теж закурив, братику ти мій. Від матері гроші побоями вимагав...

— Це недобре, коли побоями. Гріх великий.

— Бувало, п'яний, братику ти мій, від ранку до ночі. Хата в нас була ще така собі, нічогенька, хоч гнила, та своя, але в хаті хоч зайців ганяй. Голодом, бувало, сидимо, тижнями ганчірку жуємо. Мати мене, бувало, батькує, батькує, а мені що!.. Я, брат, тоді від Фільки Морозова не відходив. Від ранку й до ночі з ним. "Грай,-г-каже,— мені на гітарі й танцюй, а я лежатиму і в тебе гроші кидатиму, бо я найбагатша людина". І чого-чого він не виробляв! Краденого тільки не приймав: "Я,— каже,—

не злодій, а чесна людина". "А ходімте,— каже,— Акульці ворота дьогтем мазати; не хочу-бо, щоб Акулька за Микиту Григоровича вийшла. Це мені тепер дорожче киселю",— каже. А за Микиту Григоровича старий ще перше сього хотів дівку віддати. Микита той теж старий був, удівець, в окулярах ходив, торгував. Він як почув, що про Акульку слава пішла, та й відмагатися. "Мені,— каже,— Анкудиме Трохимовичу, це за велике безчестя буде, та й женитися я, старий літами, не бажаю". От ми Акульці ворота й вимазали. То вже шмагали її, шмагали за це дома... Марія Степанівна кричить: "Зі світу зведу!" А старий: "У давні роки,— каже,— за чесних патріархів, я б її,— каже,— на вогнищі порубав, а нині,— каже,— в світі темрява й тлін". Бувало, сусіди на всю вулицю чують, як Акулька ревма реве: січуть її від ранку до ночі. А Філька на весь базар кричить: "Славна,— каже,— дівка Акулька, сестра горілчана. Чисто ходиш, біло носиш, скажи, кого любиш! Я,— каже,— їм там підніс тертого хріну, пам'ятатимуть". Тоді саме і я раз зустрів Акульку, з відрами йшла, та й кричу: "Здрастуйте, Акулино Кудимівно! Салфет вашій милості, чисто ходиш, де береш, дай підписку, з ким живеш!" — та тільки й сказав; а вона як глянула на мене, такі великі в неї очі були, а сама схудла, мов тріска. Як глянула на мене, а мати думала, що вона сміється зо мною, і кричить у підворіття: "Чого ти зуби миєш, безсоромна!" — та того дня її знову шмагати. Бувало, цілісіньку годину шмагає: "Засічу,— каже,— бо тепер не дочка вона мені".

— Розпутна, значить, була.

— А ось ти слухай, дядечку. Як ми ото все тоді з Фількою пиячили, мати й приходить до мене, а я лежу: "Чого ти,— каже,— падлюко, лежиш? Харцизяка ти,— каже,— такий". Лається, значить. "Женись,— каже,— ось з Акулькою женись. Вони тепер і за тебе раді віддати будуть, триста карбованців самих грошей дадуть".

А я їй: "Та вона ж,— кажу,— тепер уже на весь світ безчесна стала".— "А ти дурень,— каже,— вінчанням усе прикривається; тобі ж краще, коли вона перед тобою на все життя винною вийде.; А ми б їхніми грішми й підправилися; я вже з Марією,— каже,— Степанівною розмовляла. Дуже

слухає". 1А я: "Гроші,— кажу,— двадцять карбованців на стіл, тоді женюся". І от, повіриш чи ні, до самого весілля безпросипу був п'яний. А тут іще Філька Морозов нахваляється: "Я тобі,— каже,— Акульчин чоловіче, усі ребра поламаю, а з жінкою твоєю, схочу, кожнісінької ночь спати буду". А я йому: "Брешеш, собаче м'ясо!" Ну тут він мене по всій вулиці осоромив. Я прибіг додому: "Не хочу,— кажу,— женитися, коли зараз мені ще п'ятдесят карбованців не викладуть!"

— А віддавали ж за тебе?

— За мене? А чому ні? Ми ж не безчесні були. Мій родитель аж наприкінці від пожежі розорився, а то ще багатше за них жили. Анкудим і каже: "Ви,— каже,— голота нещадима". А я й відказую: "Чи мало, мовляв, у вас дьогтем ворота мазано". А він мені: "Що ж,— каже,— ти над нами збиткуєшся? Ти доведи, що вона безчесна, а на всякий роток не накинеш платок. Ось біг, а ось,— каже,— поріг, не бери. Тільки гроші, що забрав, віддай". Ось тоді я з Фількою й порішив: з Дмитром Виковим послав йому сказати, що я його на весь світ тепер збезчещу, і до самого весілля, братику ти мій, безпросипу був п'яний. Тільки до вінчання протверезився. Як привезли нас ото з церкви, посадовили, а Митрофан Степанович, дядько, значить, і каже: "Хоч і не чесно, та кріпко,— каже,— діло зробили й покінчили". А старий, Анкудим, теж був п'яний і заплакав, сидить — а в нього сльози по бороді течуть. Ну, я, брат тоді ось як зробив: узяв я в кишеню з собою пугу, ще до вінчання припас, і так і поклав, що вже натішусь же я тепер з Акульки: знай, мовляв, як безчесним дурисвітством заміж виходити, та щоб і люди знали, що я не дурнем оженився...

— І діло! Значить, щоб вона й надалі почувала...

— Ні, дядечку, ти знай помовчуй. По нашому місцю у нас зараз же од вінчання і в хижу ведуть, а ті поки що там п'ють. От і зоставили нас з Акулькою в хижі. Вона така сидить біла, ні кровинки на обличчі. Перелякалася, значить. Волосся в неї було теж зовсім як льон біле. Очі були великі. І все, бувало, мовчить, не чути її,

наче німа в хаті живе. Чудна зовсім. Що ж, братику, можеш ти це думати: я ото пугу наготував і тут же при постелі поклав, а вона, братику ти мій, як є нічим не винна передо мною вийшла.

— Що ти!

— Ні в чому; як є чесна з чесного дому. І за віщо ж, братику ти мій, вона після цього отаку муку прийняла? За що ж її Філька Морозов перед усім світом збезчестив?

' — Еге.

— Став я ото перед нею тоді, тут же з постелі, нав-колішки, руки склав: "Матінко,— кажу,— Акулино Ку-димівно, прости ти мене, дурня, за те, що я теж за таку тебе вважав. Прости ти мене,— кажу,— падлюку!" А вона сидить передо мною на ліжку, дивиться на мене, обидві руки мені на плечі поклала, сміється, а в самої сльози течуть; плаче й сміється... Я тоді як вийшов до всіх: "Ну,— кажу,— стріну тепер Фільку Морозова — і не жити йому більше на світі!" А старі, то ті вже кому молитися не знають: мати в ноги їй мало не впала, голосить. А старий і сказав: "Знали б та відали, не такого б чоловіка тобі, улюблена дочко наша, знайшли". А як вийшли ми з нею першої неділі до церкви: на мені смушева шапка, тонкого сукна каптан, шаровари плисові; вона в новій заячій шубці, хусточка шовкова,— тобто я її вартий і вона мене варта: ось як ідемо! Люди з нас милуються: я-то сам по собі, а Акулинушку теж хоч не можна перед іншими похвалити, та не можна й погудити, а так що з десятка не викинеш...

— Ну й добре.

— Ну й слухай. Я після весілля другого ж дня, хоч і п'яний, та від гостей утік; вирвався ото я й біжу: "Давай,— кажу,— сюди гульвісу Фільку Морозова,— давай його сюди, падлюку!" Кричу по базару! Ну й п'яний теж був; то мене аж біля Власових піймали та ґвалтом троє чоловік

додому привели. А містом балачки йдуть. Дівки на базарі проміж себе гомонять: "Дівоньки, розумниці, ви що знаєте? Акулька ж чесна вийшла". А Філька мені трохи згодом і каже при людях: "Продай жінку — п'яний будеш. У нас,— каже,— солдат Яшка на те й шлюб узяв: з жінкою не спав, а три роки п'яний був". Я йому кажу: "Падлюка ти!" — "А ти,— каже,— дурень. Адже ж тебе нетверезого повінчали. Що ж ти в цьому ділі, після того, тямкувати міг?" Я додому при йшов і кричу: "Ви,— кажу,— мене п'яного повінчали!?

{Лати була тут же вчепилася. "Б тебе,— кажу,— матінко, золотом вуха позавішувано.; Давай сюди Акульку!" Ну й став її мотлошити. Мотлошив я її, брат, мотлошив, годин зо дві мотлошив, доки сам з ніг не звалився; три тижні з постелі не вставала. і

— Воно, звісно,— флегматично зауважив Черевін,— їх не бий, то вони... а хіба ти її застав з полюбовником?

— Ні, застати не застав,— помовчавши і начеб з зусиллям сказав Шишков.— Та дуже вже кривдно стало мені, люди зовсім задражнили, і всьому цьому заводій був Філька. "Для моделі,— каже,— тобі жінка згодилась, щоб люди на неї дивились". Нас, гостей, скликав; таку закрутку закрутив: "Дружина,— каже,—в нього милосердна душа, благородна, увічлива, чемна, всім хороша, ось як у нього тепер! А забув, хлопче, як сам їй дьогтем ворота мазав?" Я.сидів п'яний, а він як ухопить тоді мене за волосся, як ухопить, пригнув донизу: "Танцюй,— каже,— Акульчин чоловіче, я тебе так за волосся держатиму, а ти танцюй, мене потішай!" — "Падлюка ти!" — кричу. А він мені: "Я до тебе з хлопцями приїду й Акульку, твою жінку, при тобі різками випарю, скільки мені схочеться". То я, вір не вір, цілий місяць потому боявся з дому піти: приїде, думаю, збезчестить. Ось за це саме й став її бити...

— Та чого ж бити? Руки зв'яжуть, язика не зав'я жуть. Бити теж багато не годиться. Покарай, повчи та й приголуб. На те жінка.

Шишков якийсь час мовчав.

— Прикро було,— почав він знову,— отож іще цю звичку взяв: як якого дня, то від ранку й до вечора б'ю; встала негарно, пішла недобре. Не поб'ю, то нудно. Сидить вона, бувало, мовчить, у вікно дивиться, плаче... Все, бувало, плаче, аж жаль її стане, а б'ю. Мати мене, бувало, за неї лає-лає: "Падлюка ти,— каже,— варначе твоє м'ясо!" — "Уб'ю,— кричу,— і не смій мені тепер ніхто слова казати; бо мене дурисвітством оженили". Спочатку старий Анкудим заступався, сам приходив: "Ти,— каже,—ще не бозна-який член; я на тебе й управу знайду!" А далі відступився. А Марія Степанівна то зовсім смирилася. Якось прийшла — слізно благає: "З докукою до тебе, Іване Семеновичу, діло невелике, а просьба велика. Вели світ бачити,— кланяється,— смирись, батечку, прости ти її! Нашу дочку лихі люди обнесли: сам знаєш, чесну брав..." У ноги кланяється, плаче. А я збиткуюсь: "Я вас і слухати тепер не хочу!

Що хочу тепер, те над усіма вами й роблю, бо я тепер над собою влади не маю; а Філька Морозов,— кажу,— мені приятель і перший друг..."

— Значить, знову разом закурили?

— Та де! І приступу до нього нема. Зовсім спився. Все своє рішив і за найманця до міщанина найнявся; за старшого сина пішов. А вже по нашому місцю, якщо найманець, то вже до самісінького того дня, коли повезуть його, все перед ним у домі лежати має, а він над ^сім повний пан. Гроші при здачі дістає сповна, а до того в хазяйському домі живе, по півроку живуть, і чого тільки вони тут накоять над хазяїнами, то хоч з хати тікай! Я, мовляв, за твого сина в солдати йду, значить, ваш благодійник, то ви все попускати мені мусите, а то відмовлюсь. Тож Філька в міщанина веремію підняв, з дочкою спить, хазяїна за бороду що не день по обіді тягає,— все собі на втіху робить. Кожнісінького дня йому баня, і щоб горілкою пари піддавали, а в баню його щоб жінки на своїх руках носили. Додому з гулянки вернеться, стане на вулиці: "Не хочу в ворота, розбирай паркан!" — то йому в іншому місці, поза ворітьми,

паркан розбирати мусять, він і пройде. Нарешті скінчив, повезли здавати, витверезили. Людей, людей по всій вулиці суне: Фільку Морозова здавати везуть! Він на всі боки кланяється. А Акулька тоді саме з городу йшла; як побачив її Філька, біля самих наших воріт: "Стій!" — кричить, вискочив з воза та просто їй поклін до землі: "Душа ти моя,— каже,— ягода, кохав я тебе два роки, а тепер мене з музикою в солдати везуть. Прости,— каже, — мене, чесного батька чесна дочко, бо я падлюка перед тобою,— за все винен!" І вдруге їй до землі поклонився. А Акулька стала, наче перелякалася спочатку, а тоді вклонилася йому в пояс та й каже: "Прости й ти мене, славний молодче, а я зла на тебе ніякого не знаю". Я за нею в хату: "Що ти йому, собаче м'ясо, сказала?" А вона, от віриш мені чи ні, подивилася на мене: "Та я його,— каже,— більше світу тепер люблю!"

— Чи ти ба!..

— Я того дня ні пари з уст до неї за цілий день... Тільки надвечір: "Акулько! Я тебе тепер уб'ю", — кажу. Ніч ото не спиться, вийшов до сіней кваску попити, аж тут уже й на світ благословитись стало. Я в хату ввійшов. "Акулько,— кажу,— збирайся на заїмку їхати". А я ще й перше того збирався, і матінка знала, що по-

адемо. "Оце,— каже,— діло: час гарячий, а наймит, чути, третій день там животом Лежить". Я воза запріг, мовчу. З нашого міста як виїдати, тут зараз тобі бір піде на п'ятнадцять верст, а з|а бором і наша заїмка. Верст зо три бором проїхали,! я коня зупинив: "Уставай,— кажу,— Акулино, кінець твій прийшов". Вона дивиться на мене, перелякалася, встала передо мною, мовчить. "Надокучила ти мені,— кажу,— молися богу!" Та як ухоплю її за волосся: а коси були такі товсті, довгі, на руку їх замотав та ззаду її з обох боків коліньми придушив, вийняв ножа, голову їй загнув назад та як полосну по горлу ножем... Вона як закричить, кров як бризне, я ножа кинув, обхопив її руками спереду, ліг на землю, обняв її й кричу над нею, ревма реву; і вона кричить, і я кричу; вся трепече, б'ється з рук, а кров на мене, кров — і на лице, й на руки так і цебенить, так і цебенить. Кинув я її, страх на мене напав, і коня кинув, а сам бігти,

бігти, додому до себе задвірками забіг та в баню: баня в нас така стара, некористува-на стояла; під приполок забився й сиджу там. До ночі там просидів.

— А Акулька ж?

— А вона, мабуть, після мене встала й додому пішла. То її вже за сто ступенів від того місця потім знайшли.

— Не дорізав, значить.

— Еге...— Шишков на хвилину зупинився.

— Ото жила така є,— зауважив Черевін,— коли її, отої самої жили з першого разу не перетнути, то все битиметься людина і, хоч би скільки крові витекло, не помре.

— Та вона ж померла. Мертву ввечері знайшли. Дали знати, мене стали шукати й розшукали вже над ніч у бані... Ось четвертий уже рік, либонь, тут живу,— додав він помовчавши,

— Гм... Воно, звісно, коли не бити, не буде добра! — спокійно й методично зауважив Черевін, знову виймаючи ріжок. Він почав нюхати, довго й повільно.— Знов же таки, чоловіче,— провадив далі,— виходиш ти сам по собі дуже дурний. Я так само свою жінку з полюбовником раз застав. То я її закликав у сарай; повід склав удвоє. "Кому,— кажу,— присягаєш? Кому присягаєш?" Та вже шмагав її, шмагав, поводом би то, шмагав-шмагав, години півтори її шмагав, то вона мені: "Ноги,— кричить,- * твої митиму та воду ту питиму". Овдотією звали її.

V. ЛІТНІЙ ЧАС

Аж ось уже й початок квітня, ось уже наближається й Великдень. Помалу починаються й літні роботи. Сонце що день все тепліше й

яскравіше; повітря пахне весною й дратливо діє на організм. Красні дні, наближаючись, хвилюють і закуту людину, породжують і в ній якісь бажання, прагнення, тугу. Здається, ще дужче с'умуєш за волею під яскравим сонячним промінням, ніж непогожого зимового чи осіннього дня, і це помітно на всіх арештантах. Вони начеб і радіють з ясних днів, а разом із тим у них посилюється якась нетерплячість, поривчастість. Далебі, я помітив, що навесні немовби почастішали в нас острожні сварки. Частіше чути стало галас, крики, гамір, затівалися історії; а разом із тим, траплялось, помітиш раптом десь на роботі чийсь задуманий і впертий погляд в синіючу далину, кудись туди, на другий берег Іртиша, де починається безмежною скатертиною, тисячі на півтори верст, вільний киргизький степ; помітиш чиєсь глибоке зітхання на всі груди, немов так і тягне людину дихнути цим далеким, вільним повітрям і ним полегшити придавлену, закуту душу. "Е-ех!" — мовить, нарешті, арештант і раптом, ніби струсивши з себе мрії й думки, нетерпляче й понуро вхопиться за заступ чи за цеглу, яку треба перетаскати з одного місця на інше. За хвилину він уже й забуває своє раптове відчуття і починає сміятися або лаятися, як до вдачі; а то раптом, з незвичайним, зовсім не відповідним до потреби запалом ухопиться за робочий загад, коли його дано йому, і починає працювати,— працювати щосили, немов бажаючи тяжкою роботою задушити в собі щось таке, що само його тисне й давить ізсередини. Усе це люд дужий, здебільшого в розквіті літ і сил... Важкі кайдани в цей час! Я не поетизую в цю хвилину і певен Правди моєї замітки. Крім того, що в теплі, під промінням яскравого сонця, коли чуєш і відчуваєш всією душею, всією істотою своєю природу, яка воскресає круг тебе з безмежною силою, ще тяжчою стає замкнена тюрма, конвой та чужа воля; крім того, в цей весняний час по Сибіру й по всій Росії з першим жайворонком починається бродяжництво: тікають божі люди з острогів і рятуються в лісах. Після задушної ями, після судів, кайданів та палок бродять вони на всій своїй волі, де схочуть, де привабніше й привільніше; п'ють і їдять

•де що вдасться, що бог пошле, а ночами мирно засинають десь у лісі або в полі, без великої турботи, без тюремної туги, як лісові птахи, прощаючись на ніч із самими зорями небесними, під ібожим оком. Хто

каже!. Часом і важко, і голодно, й знесильно "служити в генерала Зозулькина". Цілу добу й'другу не доводиться часом бачити хліба; від усіх треба ховатися, критися; доводиться й красти, й грабувати, а коли й зарізати. "Поселенець що младенець: на що гляне, те й тягне",— кажуть у Сибіру про поселенців. Це прислів'я з усією силою, ба навіть з деяким наддатком можна прикласти й до бродяги. Бродяга рідко не розбійник і майже завсіди злодій, більше, звісно, з потреби, ніж з потягу. Є запеклі бродяги. Деякі тікають, навіть скінчивши свої каторжні строки, вже з поселення. Здавалося б, і вдоволений він на поселенні, і забезпечений, а ні! все кудись тягне, кудись кличе його. Життя по лісах, життя бідне й жахливе, але вільне й повне пригод, має щось спокусливе, якусь таємничу принадність для тих, хто вже раз спробував його, і дивишся — втекла людина, часом навіть скромна, справна, що за всіма ознаками мала вже стати гарною осілою людиною й розумним господарем. Інший навіть одружується, заводить дітей, років п'ять живе на одному місці і раптом одного гарного ранку зникає кудись, залишаючи спантеличену дружину, дітей і всю волость, до якої приписаний. У нас в острозі мені вказували на одного з таких утікачів. Він ніяких особливих злочинів не вчинив, принаймні не чути було, щоб про нього щось таке гомоніли, а все тікав, усе життя своє пробігав. Бував він і на південному російському кордоні за Дунаєм, і в киргизькому степу, і в Східному Сибіру, і на Кавказі,— скрізь побував. Хто знає, може, за інших обставин з нього б вийшов якийсь Робінзон Крузо з його жагою мандрувати. А втім, усе це про нього розповідали мені інші; а сам він мало в острозі розмовляв, та й то хіба промовить щось найпотрібніше. Це був дуже маленький чоловічок, років уже п'ятдесяти, надзвичайно смирний, з надзвичайно спокійним і навіть тупим обличчям, спокійним до ідіотства. Влітку він любив сидіти на сонечку і неодмінно, бувало, мугикає сам собі якусь пісеньку, —але так тихо, що за п'ять кроків від нього вже не чутн. Риси обличчя його були якісь задерев'янілі; їв він мало, все більше хлібець; ніколи він не купив жодного калача, ані шкалика горілки; та навряд чи в нього й були коли гроші, навряд чи він умів навіть і рахувати. До всього

він ставився цілком спокійно. Острожних собачок часом годував із своїх рук, а в нас острожних собак ніхто не годував. Та руська людина

взагалі не любить годувати собак. Кажуть, він був одружений, і навіть разів зо два; казали, що в нього є десь діти... За віщо він потрапив до острогу, абсолютно не знаю. Наші все ждали, що він і від нас дремене; але чи його час не настав, а чи роки вже зійшли, він собі жив та поживав, якось споглядально ставлячись до всього цього дивовижного середовища, що оточувало його. Втім, звіритися було не можна; хоч, здавалося б, і чого йому було тікати, який виграш? А тим часом все-таки, в цілому, лісове, бродяче життя — рай перед острожним. Це так зрозуміло; та й не може бути ніякого порівняння. Хоч важка доля, та все своя воля. Ось чому кожен арештант на Русі, хоч би де він сидів, стає якимсь неспокійним навесні, з першим привітним промінням весняного сонця. Хоч і далеко не кожен має намір тікати: рішуче можна твердити, що зважується на це, через труднощі й відповідальність, із сотні один; та зате інші дев'яносто дев'ять хоч помріють, як би можна було втекти і куди б це втекти; хоч душу собі розважать на самому бажанні, на самому уявленні можливості. Дехто хоч пригадає, як він перше колись тікав... Я кажу тепер про рішених. Але, зрозуміло, багато частіше й найбільше за всіх зважуються на втечу з підсудних. Рішені ж, що відбувають строк, тікають хіба тільки на початку свого арештантства. А відбувши два-три роки каторги, арештант уже починає цінувати ці роки і поволі-волі згоджується сам собі скінчити вже краще законним чином свій робочий термін та вийти на поселення, аніж зважитися на такий ризик і на таку загибель в разі невдачі. А невдача така можлива. Тільки хіба десятому вдається змінити свою долю. З рішених теж частіше за інших ризикують тікати засуджені на занадто довгі строки. П'ятнадцять-двадцять років здаються нескінченністю, і покараний на такий строк повсякчас ладен помріяти про зміну долі, хоч би й десять років уже відбув на каторзі. Нарешті й тавра почасти перешкоджають ризикувати на втечу. Змінити ж долю — технічний термін. Так і на допитах, якщо зловлять на втечі, арештант відповідає, що він хотів змінити свою долю. Цей трохи книжковий вираз буквально пристає до цієї справи. Кожен утікач має на увазі не те, що звільниться зовсім,— він знає, що це майже неможливо,— він чи попаде до іншого закладу, чи опинить-

ся на поселенні, а чи судитиметься знову, за новий злочин,— вчинений уже при бродязтві,— одно слово, потрапить куди завгодно, аби не на ;старе, набридле йому місце, не до попереднього острогу. Всі ці втікачі, якщо не знайдуть собі протягом літа якогось випадкового, незвичайного місця, де б перезимув'ати,— якщо, приміром, не натраплять на якогось переховувача втікачів, котрому з цього вигода; якщо, врешті, не здобудуть собі, часом через убивство, якогось паспорта, що з ним можна скрізь прожити,— всі вони над осінь, якщо їх не вловлять попереду, здебільшого' самі з'являються густими юрбами в міста й в остроги, як бродяги, і сідають до тюрем зимувати, звісно не без надії тікати знову влітку.

Весна справляла й на мене свій вплив. Пам'ятаю, як я жадібно дивився часом крізь щілини паль і подовгу стояв, бувало, прихилившись головою до нашої огорожі, вперто й невситимо вдивляючись, як зеленіє трава на нашому фортечному валу, як усе густіше й густіше синіє далеке небо. Неспокій і туга мої зростали що не день, і острог ставав для мене все ненависніший. Ненависть, яку я протягом перших років постійно відчував, як дворянин, від арештантів, робилась для мене нестерпною, отруювала все життя моє. В ці перші роки я часто йшов, ні на що не хворий, лежати в госпіталь, єдино для того, щоб не бути в острозі, щоб тільки уникнути цієї упертої, нічим не вгамовуваної загальної ненависті. "Ви — залізні носи, ви нас заклювали!" — казали нам арештанти, і як я заздрив, бувало, простолюдові, що приходив до острогу! Ті одразу робилися з усіма товаришами. І тому весна, примара волі, загальні веселощі в природі позначалися на мені теж якось журно й дразливо. Наприкінці посту, здається на шостому тижні, мені довелося говіти. Ще з першого тижня старший унтер-офіцер поділив весь острог для говіння на сім змін, за числом тижнів посту. В кожній зміні було, отже, чоловік по тридцять. Тиждень говіння мені дуже сподобався. Ті, що говіли, звільнялися від робіт. Ми ходили до церкви, яка була неподалік острогу, разів по два й по три на день. Я давно не був у церкві. Великопостова служба, така знана ще з далекого дитинства, в батьківському домі, урочисті молитви, земні поклони — все це розворушувало в душі моїй далеке-далеке минуле, нагадувало враження ще дитячих років, і,

пам'ятаю^ мені дуже приємно було, коли, бувало, ранком, по підмерзлій за ніч землі, нас водили під конвоєм з зарядженими рушницями

до божого дому. Конвой, правда, до церкви не вхсі-див. У церкві ми ставали тісною купою біля самих дверей, аж на останньому місці, отже, чути було тільки хіба голосистого диякона та зрідка з-за натовпу помітиш чорну ризу й лисину священика. Я пригадував, як, бувало, ще в дитинстві, стоячи в церкві, дивився часом на простий люд, який густо тиснувся біля входу й догідливо розступався перед густим еполетом, перед товстим паном або перед вичепуреною, але надзвичайно богомільною паніею, котрі неодмінно проходили на перші місця і ладні були щохвилини сваритися за перше місце. Там, при вході, здавалося мені тоді, й молилися не так, як у нас, молилися смиренно, ревно, земно і з якоюсь цілковитою свідомістю своєї приниженості.

Тепер і мені довелося стояти на цих самих місцях, навіть і не на цих; ми були закуті й ошельмовані; нас усі цуралися, нас усі немов навіть боялися, нас щоразу наділяли милостинею, і, пам'ятаю, мені це було навіть якось приємно, якесь витончене, особливе відчуття позначалося в цій химерній приємності. "Нехай же, коли так!" — думав я. Арештанти молилися дуже щиро, і кожен із них щоразу приносив до церкви свою злиденну копійчину на свічку або клав на церковний збір. "Адже ж і я теж людина,— можливо, думав він або відчував, подаючи,— перед богом же всі рівні..." Причащалися ми на ранній обідні. Коли священик із чашею в руках читав слова: "...Но яко розбойника мя прийми",— майже всі попадали на землю, брязкаючи кайданами, приклавши, здаєгься, ці слова буквально до себе.

Аж ось надійшов і Великдень. Від начальства вийшло нам по одному яйцю й по шматку пшеничного здобного хліба. З міста знову завалили острог подаяниям. Знову відвідини священика з хрестом, знову відвідини начальства, знову жирні щі, знову пиятика й тиняння — все точнісінько, як і на різдво, тільки та відмінність, що тепер можна було гуляти на дворі острогу та грітися на сонечку. Було якорь світліше, просторіше, ніж узимку, але якось тоскніше. Довгий, нескінченний літній день ставав

якимсь особливо нестерпним на святах. У будні день принаймні скорочувала робота.

Літні роботи, як виявилося, були справді куди важчі, ніж зимові. Робили все більше на інженерних будовах. Арештанти будували, копали землю, клали цеглу; інші виконували слюсарну, столярну, малярну

роботу при ремонті казенних будівель. Треті ходили на завод робити цеглу. Цю останню роботу вважали в нас за найтяжчу. Цегельня' була за три або чотири версти від фортеці. Щодня протягом літа ранком, години о шостій, вирушала ціл'(а партія арештантів, чоловік п'ятдесят, робити цеглу.; На цю роботу вибирали чорноробів, тобто не майстрових і не тих, що знали якесь майстерство. Вони брали з собою хліба, бо через віддаленість місця невигідно було приходити додому обідати, отже, робити верст вісім зайвих, і обідали вони вже ввечері, повернувшись до острогу. Загад же давали на весь день, і такий, що хіба за цілий робочий день арештант міг з ним упоратись. Треба було накопати й вивезти глину, наносити самому води, самому витоптати глину в глином'ятній ямі і, нарешті, зробити з неї щось дуже багато цегли, здається сотні дві, а чи й не дві з половиною навіть. Я всього тільки двічі ходив на цегельню. Поверталися цегельники вже ввечері, втомлені, змучені і раз у раз ціле літо дорікали іншим, що вони роблять найважчу роботу. Це було, здається, їхньою втіхою. І все ж деякі ходили туди трохи навіть не з охотою: по-перше, це було за містом; місце було відкрите, привільне, на березі Іртиша. Все-таки подивитися кругом утішніше: не фортечна казенщина! Можна було й покурити вільно і навіть полежати залюбки з півгодини. А я, як і раніше, ходив або до майстерні, або на алебастр, або, нарешті, за піднощика цегли на будовах. Щодо цієї останньої роботи, то раз якось довелося переносити цеглу з берега Іртиша до будованої казарми сажнів на сімдесят відстані, через фортечний вал, і робота ця тривала місяців зо два поспіль. Мені вона навіть припала до сподоби, дарма що вірьовка, на якій доводилося носити цеглу, повсякчас натирала мені плечі. Та мені подобалося те, що від роботи в мені видимо розвивалася сила. Спочатку я міг носити тільки по вісім цеглин, а в кожній цеглині було по дванадцять фунтів. Але згодом я дійшов до

дванадцяти й до п'ятнадцяти цеглин, і це мене дуже тішило. Фізична сила на каторзі потрібна не менше, ніж моральна, щоб витерплювати всі матеріальні невигоди цього проклятого життя.

А я ще хотів жити й після острогу...

Втім, я любив носити цеглу не тому тільки, що від цієї роботи міцніло тіло, а й тому,— що робота відбувалася на березі Іртиша. Я так часто говорю про цей

берег, бо єдино тільки з нього й видно було світ божий, чисту, ясну далечінь, незаселені, вільні степи, котрі справляли на мене дивовижне враження своєю пустельністю. На самому тільки березі й можна було стати до фортеці спиною і не бачити її. Всі інші місця наших робіт були у фортеці або біля неї. Я з найперших днів зненавидів цю фортецю й особливо деякі будівлі. Будинок нашого плац-майора здавався мені якимсь проклятим, огидним місцем, і я з ненавистю дивився на нього щоразу, коли проходив мимо. А на березі можна було забутися: дивишся, бувало, в цей безмежний пустельний простір, немов в'язень з вікна своєї тюрми на волю. Все для мене було тут дороге й миле: і яскраве, гаряче сонце на безодньому синьому небі, і далека пісня киргиза, що долинала з киргизького берега. Вдивляєшся довго й побачиш, нарешті, якусь бідну, обкурену юрту якого-небудь байгуша; побачиш димок біля юрти, киргизку, яка клопочеться там про щось із своїми двома баранами. Усе це бідне й дике, але вільне. Побачиш якогось птаха в синьому, прозорому повітрі і довго, уперто стежиш за його летом: он він сполоснувся над водою, он зник у синяві, он знову навернувся ледь мигтючою крапкою... Навіть злиденна, чахла квітка, що її я знайшов напровесні в розпадині кам'янистого берега, і та якось болісно зупинила мою увагу. Туга всього цього першого року каторги була нестерпна й діяла на мене дратівливо, гірко. Того першого року я через цю тугу багато чого не помічав круг себе. Я заплющував очі і не хотів удивлятися. Серед злих, ненависних моїх товаришів каторжників я не помічав хороших людей, здатних і мислити, й почувати, дарма що їх ззовні вкривала огидна кора. Між ущипливими словами я іноді не помічав привітного й ласкавого слова,

котре тим дорожче було, що вимовлялося без ніяких намірів, а не раз просто з душі, яка, може, більш за мене потерпіла й винесла. Але навіщо розводитися про це? Я надзвичайно радів, повернувшись додому, якщо доводилося дуже втомитися: ачей засну! Бо спати в нас літом була мука, трохи чи не гірша, ніж узимку. Вечори, правда, були часом дуже гарні. Сонце, що цілий день не сходило з острожного двору, нарешті западало, Наступала прохолода, а за нею майже холодна (кажучи порівняно) степова ніч. Арештанти, чекаючи, коли замкнуть їх, юрбами, бувало, ходять по двору, Головна маса тиснеться, правда,

більше на кухні. Там завжди здіймається якесь пекуче острожне питання, говорять про се, про те, розбирають іноді якусь чутку: вона часто безглузда, але збуджує незвичайну увагу цих відлучених І від світу людей; то, приміром, надійшла звістка, що 'нашого плац-майора женуть геть. Арештанти легковірні, як діти; самі знають, що звістка — дурниця, що приніс її відомий базіка й "нісенітна" людина — арештант Квасов, котрому вже давно поклали не йняти віри і котрий що слово, то бреше,— а тим часом усі хапаються за звістку, судять, радять, самі себе тішать, а скінчиться тим, що самі на себе розсердяться, самим за себе соромно стане, що повірили Квасову.

— Та хто ж його прожене! — кричить один.— Шия, либонь, товста, здержить!

— Та воно ж і над ним, десь, старші є! — заперечує другий, гарячий і недурний чоловік, що бував у бувальцях, але сперечальник, яких світ не родив.

— Ворон ворону ока не вийме! — похмуро, наче сам до себе, мовить третій, вже сивий чоловік, що самотньо доїдає в кутку свої щі.

— А старші, гляди, до тебе прийдуть питатися — змінити його чи ні? — байдуже додає четвертий, злегка бринькаючи на балалайці.

— А чому ж не до мене? — люто заперечує другий.— Виходить, уся біднота просить, усі тоді заявляйте, коли почнуть перепитувати. А то в нас, либонь, кричать, а до діла дійде, то й задкують!

— А ти думав як? — каже балалаєчник. — На те каторга.

— Недавно,— говорить, не слухаючи й розпалений, сперечальник,— борошна зоставалося. Вишкребки зібрали, самісінькі сльози, значить: послали продати. Ні, дізнався; артільник доніс; відібрали; ощадження, значить. Справедливо чи ні?

— Та ти кому хочеш скаржитися?

— Кому! Та самому левізорові, що їде.

— Якому такому левізорові?

— Це правда, хлопці, що їде левізор,— каже молодий, промітний парубок, письменний, з писарів і читав "Герцогиню Лавальєр" чи щось подібне. Він завжди веселий і потішник, але за деяке знання справ та бувалість його шанують. Не звертаючи уваги на збуджену загальну цікавість щодо майбутнього ревізора, він просто йде до кухаря й питає в нього печінки. Наші

кухарі часто чимсь таким торгували. Куплять, наприклад, за свої гроші великий шматок печінки, засмажать і продають шматочками арештантам.

— На шаг чи на два? — питає кухар.

— Ріж на два: нехай люди заздрять! — відповідає арештант.— Генерал, хлопці, генерал такий з Петербурга їде, весь Сибір оглядати буде. Це правда. У комендантських казали.

Звістка викликає незвичайне хвилювання. З чверть години йдуть розпитування: хто саме, який генерал, яко-*гс< чину та чи старший за тутешніх генералів? Про чини, начальників, хто з них старший, хто кого може зігнути і хто сам із них зігнеться, страшенно люблять розмовляти арештанти, навіть сперечаються й лаються за генералів мало не до бійки. Здавалося б, яка тут вигода? Але докладним знанням генералів і взагалі начальства вимірюється й ступінь знань, тямовитості та колишнього, доострожного значення людини в суспільстві. Взагалі розмова про вище начальство вважається най-витонченішою й найважливішою розмовою в острозі.

— Значить, і справді виходить, хлопці, що майора змінять їдуть,— зауважує Квасов, маленький, червоненький чоловічок, гарячий і вкрай безголовий. Він перший і приніс звістку про майора.

— Задарить! — уривчасто заперечує похмурий сивий арештант, що вже впорався із щами.

— Ай задарить! — каже інший.— Мало він грошей нагарбав! До нас іще батальйонним був. Недавно про-топопівську дочку хотів брати.

— Та не взяв же: на двері показали; бідний, значить. Який з нього жених! Устав з стільця — і все з ним. На великодних святах усе в карти просадив. Федька казав.

— Еге; хлопець не мот, а грошам перевод.

— Ех, брат, ось і я жонатий був. Погано женитися бідному: бідному женитися—то й дня мало! — зауважує Скуратов, що саме нагодився на розмову.

— Як же! Про тебе тут і мова,— відгукується промітний парубок із писарів.— А ти, Квасов, скажу я тобі, великий дурень. Невже ж ти думаєш, що такого генерала майор задарить та що такий генерал

умисне з Петербурга їхатиме, щоб майора ревізувати? Дурний же ти, чоловіче, ось що я скажу.

— А що ж? Вже коли він генерал, то й не візьме, чи що? — скептично зауважив хтось із натовпу.

— Звісна річ, не візьме* а візьме, то вже товсто візьме. і

— Авжеж, товсто; по чину.

— Генерал завжди візьм|е,— рішуче мовить Квасов.

— Ти, чи що, йому давав? — зневажливо каже, раптом увійшовши, Баклушин.— Та ти навряд чи коли й бачив генерала?

— А бачив.

— Брешеш.

— Сам бреши.

— Хлопці, коли він бачив, нехай зараз при всіх каже, якого він знає генерала? Ну, кажи, бо я всіх генералів знаю.

— Я генерала Зіберта бачив,— якось нерішуче відповідає Квасов.

— Зіберта? Такого й генерала нема. Мабуть, у спину тобі він зазирнув, Зіберт, коли, може, ще тільки підполковником був, а тобі зо страху й здалося, що генерал.

— Ні, ви мене послухайте,— кричить Скуратов,— бо я жоната людина. Генерал такий справді був у Москві, Зіберт, з німців, а руський. У руського попа щороку сповідався в спасівку, і все, хлопці, він воду пив,

немов качка. Кожнісінького дня сорок склянок москво-ріцької води випивав. Це він, казали, від якоїсь хвороби водою лікувався; мені сам його камардин хвалився.

— В пузі ж, мабуть, карасі з води завелись? — зауважує арештант з балалайкою.

— Ну, годі вам! Тут про діло йдеться, а вони... Який же це левізор, хлопці? — заклопотано каже один метушливий арештант, Мартинов, старик із військових, колишній гусар.

— От же ж брешуть люди! — каже один із скептиків.— І відкіля що беруть і в що кладуть? А все ж то дурниця.

— Ні, не дурниця!—догматично заперечує Куликов, що досі величаво мовчав. Це людина з авторитетом, років під п'ятдесят, з надзвичайно благообразним обличчям і з якоюсь зневажливо-величавою манерою. Він свідомий цього і цим пишається. Він почасти циган, ветеринар, добуває по місту гроші за лікування коней, а у нас в острозі торгує горілкою. Чоловік він розумний і багато чого бачив. Слова ронить, немов карбованцем обдаровує.

— Це таки правда, хлопці,— спокійно провадить він далі,— я ще минулого тижня чув; їде генерал, з дуже важних, буде весь Сибір ревізувати. Діло звісне, задарять і його, та тільки не наш восьмиокий: цей і поткнутися до нього не насміє. Генерал до генерала не прийдеться, хлопці. Всякі бувають. Тільки я вам кажу, наш майор у кожному разі на теперішньому місці зостанеться. Це правда. Ми люди без язика, а з начальства свої на своїх доносити не будуть. Ревізор загляне в острог та з тим і поїде, і донесе, що все добре...

— Тож-то, хлопці, а майор перелякався: адже зранку п'яний.

— А ввечері іншу хуру везе. Федька казав.

— З чорного кота білого не зробиш. Первина хіба, що він п'яний?

— Ні, це ж що ж таке, коли й генерал нічого не зробить! Ні, годі вже їхнім дурощам потурати! — хвилюючись, гомонять поміж себе арештанти.

Звістка про ревізора вмить розлетілась по острогу. Двором тиняються люди й нетерпляче переказують її один одному. Другі навмисне мовчать, зберігаючи спокій, і тим, видимо, намагаються надати собі більше важності. Треті залишаються байдужі. На казармених ганках розміщуються арештанти з балалайками. Деякі гомонять собі. Інші заводять пісень, але всі взагалі цього вечора надзвичайно збуджені.

Десь години о десятій у нас всіх лічили, заганяли по казармах і замикали на ніч. Ночі були короткі; будили о п'ятій годині ранку, а засинали всі ніяк не раніше одинадцятої. До того ж часу завжди, бувало, в казармах ще триває метушня, розмови, а часом, як і взимку, бувають і майдани. Уночі настає нестерпна жара й задуха. Хоч І обвіює нічним холодком із вікна з піднятою рамою, але арештанти цілу ніч метаються на своїх нарах, як у маячні. Блохи кишать міріадами. Вони водяться в нас і взимку, і тоді їх сила-силенна, але, починаючи з весни, розводяться в таких розмірах, про які я хоч і чував перше, але, не дізнавши на ділі, не хотів вірити. І що далі до літа, то лютіші й лютіші вони стають. Щоправда, до бліх можна звикнути, я на собі це досвідчив; та все-таки з цим приходиться .дуже тяжко. Так, бувало, вимучать, що лежиш, нарешті, наче в гарячці, і сам відчуваєш, що не спиш, а тільки мариш. І ось, коли перед самим ранком угомоняться,

врешті, й блохи, неначе завмруть, і коли під ранковим холодком ніби справді солодко заснеш,— вибухає раптом безжальний тріск барабана біля острожної брами, й починається зоря, З прокльоном слухаєш, закутуючись у кожух, гучні, чіткі зв,уки, немов лічиш їх, а тим часом крізь сон лізе в голову нестерпна думка, що так буде й завтра, й позавтра, й кілька років поспіль, аж до самої волі. Та коли ж це, думаєш, та воля й де вона? А тим часом треба прокидатися; починається повсякденна хідня,

штовханина... Люди вбираються, квапляться на роботу. Правда* можна було заснути ще з годину опівдні.

Про ревізора сказали правду. Чутки що не день підтверджувалися більше, і, нарешті, всі дізналися вже напевно, що їде з Петербурга один важний генерал ревізувати весь Сибір, що він уже приїхав, що він уже в Тобольську. Щодня нові чутки приходили в острог. Приходили вісті й з міста: чути було, що всі бояться, клопочуться, хочуть товар лицем показати. Балакали, що у вищого начальства готують прийоми, бали, свята. Арештантів висилали цілими купами рівняти вулиці у фортеці, зривати груддя, підфарбовувати паркани й стовпчики, підштукатурювати, підмазувати, одно слово, хотіли миттю все виправити, що треба було лицем показати. Наші дуже добре розуміли цю справу і все палкіше й задерикуватіше гомоніли поміж себе. Фантазія їхня сягала колосальних розмірів. Намірялися навіть показати претензію, коли генерал стане питати, чи вдоволені. А тим часом сперечалися й лаялися одні з одними. Плац-майор був усе схвильований. Частіше приїздив до острогу, частіше кричав, частіше кидався на людей, частіше забирав людей до кордегардії й посилено пильнував чистоти й благообразності. І як на те, саме тоді сталася в острозі одна невеличка пригода, котра, однак, зовсім не схвилювала майора, як можна було сподіватися, а, навпаки, зробила йому приємність. Один арештант у бійці штриконув іншого шилом у груди, майже під саме серце.

Арештанта, що вчинив злочин, звали Ломов; того, що дістав рану, звали в нас Гаврилком; він був із закоренілих бродяг. Не пам'ятаю, чи було в нього інше прізвисько; звали його в нас завжди Гаврилком.

Ломов був із заможних т—х селян К—ського повіту. Усі Ломови жили родиною: старий батько, три сини й дядько їхній, Ломов. Селяни вони були багаті.

Подейкували по всій губернії, шо в них було до трьохсот тисяч асигнаціями капіталу. Вони орали землю, вичинювали шкури, торгували, але більше лихварюва-ли, переховували бродяг та крадене добро,

шахрували. Селяни з півповіту були винні їм, перебували у них в кабалі. Вони мали славу розумних і хитрих, але, врешті, зачванились, особливо коли одна дуже важна особа в тамтешньому краї стала в них зупинятися їхавши, зазнайомилася з старим особисто й полюбила його за кмітливість і спритність. їм раптом запало в солову, що на них уже більше нема управи, і вони стали зважуватися все на більший ризик у різних беззаконних справах. Усі нарікали на них; усі бажали їм провалитися крізь землю; але вони неслися все вище. Справників, засідателів мали вже за ніщо. Нарешті вони схибнулися й загинули, та не за лихе, не за таємні злочини свої, а за напрасну. Верст десять від села був у них великий хутір, по-сибірському заїмка. Якось— там жило в них над осінь чоловік шість наймитів-киргизів, закабалених з давнього-давна. Одної ночі всіх цих киргизів-наймитів було порізано. Почалося слідство. Воно тривало довго. При слідстві виявилося багато інших негарних речей. Ломових було обвинувачено в умертвінні своїх наймитів. Самі вони так розповідали, і весь острог це знав: їх запідозрили в тому, що вони надто багато заборгували наймитам, а що були вони, попри всі свої великі статки, скупі й жаднючі, то й порізали киргизів, щоб не платити їм боргу. Під час слідства й суду все майно їхнє пішло прахом. Старий помер. Дітей порозсилали. Один із синів та його дядько потрапили до нашої каторги на дванадцять років. І що ж? Вони були цілком Невинні в смерті, киргизів. Тут же в острозі об'явився потім Гаврилко, відомий шахрай і бродяга, людина весела й жвава, і він брав усю цю справу на себе. Не чув я, правда, чи зізнавався він у цьому сам, але весь острог був цілком переконаний, що киргизи його рук не минули. Гаврилко ще бродягою мав справу з Ломовими. Він прийшов до острогу на короткий строк, як солдат-утікач і бродяга. Киргизів він зарізав разом із трьома іншими бродягами; вони гадали добре поживитися й пограбувати в заїмці.

Ломових у нас не любили, не знаю за що. Один із них, небіж, був молодець, розумний хлопець і лагідної вдачі; але дядько його, що шпортонув Гаврилка шилом,

був дурний і сперечливий. Він' і перше ще з багатьма заходив у сварку, і його чимало били. Гаврилка ж усі любили за веселий і

поступливий характер. Хоч Ломо-ви й знали, що він злочинецьі і вони за його справу прийшли, але з ним не сварились; ніколи, проте, й не зближалися; та й він не звертав на них ніякої уваги. І раптом сталася сварка в нього з дядьком Ломовим за одну преогидну дівку. Гаврилко став вихвалятися її прихильністю, дядько став ревнувати і якось опівдні шпортонув його шилом.

Ломови хоч і розорилися; під судом бувши, але жили в острозі багатіями. У них, видимо, були гроші. Вони держали самовар, пили чай. Наш майор знав про це і ненавидів обох Ломових до краю. Він неприховано для всіх сікався до них і взагалі добирався до них. Ломови пояснювали це майорським бажанням узяти з них хабара. Але хабара вони не давали.

Звичайно, якби Ломов хоч трохи далі просунув шило, він убив би Гаврилка. Але все обійшлося самісінькою подряпиною. Доповіли майорові. Я пам'ятаю, як він прискакав, засапавшись і явно вдоволений. Він навдивовижу ласкаво, наче з рідним сином, повівся з Гаврилком.

— Що, друже, можеш так до госпіталю дійти чи ні? Ні, краще вже йому коня запрягти. Запрягти зараз коня! — закричав він спохвату унтер-офіцерові.

— Та я, ваше високоблагородіе, нічого не. почуваю. Він тільки злегка вколов, ваше високоблагородіе.

— Ти не знаєш, ти не знаєш, мій любий; ось побачиш... Місце небезпечне; все від місця залежить; під саме серце потрапив, розбишака! А тебе, тебе,— заревів він, звертаючись до Ломова,— ну, тепер я до тебе доберуся!.. В кордегардію!

І справді добрався. Ломова судили, і хоч рана, як виявилося, була зовсім легким уколом, але намір був очевидний. Злочинцеві додали робочого строку і провели крізь тисячу. Майор був цілком вдоволений...

Нарешті прибув і ревізор.

Прибувши до міста, він другого ж дня' приїхав і до нас в острог. Було саме свято. Ще за кілька днів у нас було все вимито, вигладжено, вилизано. Арештантів поголено заново. Одяг на них був білий, чистий. Влітку всі ходили, за положенням, у полотняних білих куртках і панталонах. На спині в'кожного було вшито чорний круг, вершків зо два в діаметрі. Цілу годину

вчили арештантів, як відповідати, коли б висока особа поздоровкалася. Провадили репетиції. Майор метушився, як очманілий. За годину до появи генерала всі стояли на своїх місцях, мов істукани, і тримали руки по швах. Нарешті, о годині пополудні генерал приїхав. Це був важний генерал, такий важний, що, здається, з його прибуттям усі начальствені серця мусили здригнутися по всьому Західному Сибіру. Він увійшов суворо й величаво; за ним увалив великий почет з місцевого начальства, що його супроводило; кілька генералів, полковників. Був один цивільний, високий і вродливий пан у фраку й черевиках,— він приїхав теж із Петербурга й поводився надзвичайно невимушено й незалежно. Генерал часто звертався до нього, і вельми ґречно. Це незвичайно зацікавило арештантів: цивільний, а така повага, та ще від такого генерала! Згодом довідалися, як його прізвище й хто він такий, але балачок було безліч. Наш майор, затягнутий, з оранжевим коміром, з налитими кров'ю очима, з червоним вугруватим обличчям, здається, не справив на генерала дуже приємного враження, З особливої поваги до високого відвідувача він був без окулярів. Він стояв віддалік, виструнчений, і всією істотою своєю гарячково вичікував тієї миті, коли на щось потрібен буде, щоб летіти виконувати бажання його превосходительства. Але він ні на що не здався. Мовчки обійшов генерал казарми, заглянув ї на кухню, здається, покуштував щів. Йому показали на мене: так і так, мовляв, з дворян.

— А! — відповів генерал.— А як він тепер поводиться?

— Поки що задовільно, ваше превосходительство,— відповіли йому.

Генерал кивнув головою і хвилин за дві вийшов з острогу. Арештанти, звичайно, були засліплені й спантеличені, але все-таки дещо здивовані. Про будь-яку претензію на майора, зрозуміло, не могло бути й мови. Та й майор ще заздалегідь був цілком певен того.

VI. КАТОРЖНІ ТВАРИНИ

Купівля Гнідка, що сталася незабаром в острозі, зацікавила й розважила арештантів куди приємніше, ніж високі відвідини, В острозі у нас мала бути коняка,

щоб привозити воду, вивозити1 нечистоти тощо. Доглядати її призначали арештанта. Він же й їздив нею, звісно, під конвоєм. Роботи н| ашій коняці було предо-волі і вранці, і ввечері. Гнідксі робив у нас уже з дав-нього-давна. Конячка була добряча, але підтоптана. Одного ранку, перед самим Петром, Гнідко, привізши вечірню бочку, впав і здох за кілька хвилин. За ним пожалкували, всі зібралися навколо, гомоніли, сперечалися. Наші арештанти, відставні кавалеристи, цигани, ветеринари тощо, виявили навіть при цьому багато знань по кінській лінії, аж полаялися одні з одними, але Гнідка не воскресили. Він лежав мертвий, з роздутим черевом, в яке всі вважали за обов'язок потикати пальцем; доповіли майорові, яка сталася воля божа, і він вирішив, щоб негайно було куплено нову коняку. На самого Петра, ранком, після обідні, коли в нас усі зібралися, стали приводити продажних коней. Само собою зрозуміло, що доручити купівлю слід було самим арештантам. У нас були справжні знавці, і важко було обдурити двісті п'ятдесят чоловік, що перше тільки цим і займалися. З'являлися киргизи, баришники, цигани, міщани. Арештанти нетерпляче ждали появи кожного нового коня. Вони були веселі, як діти. Найбільше їх тішило, що ось і вони, наче вільні, наче справді із своєї кишені, купують собі коня і мають повне право купити. Троє коней було приведено й назад поведено, доки кінчили справу на четвертому. Баришники, входячи, з деяким подивом і наче боязко озиралися довкола й навіть зрідка оглядалися на конвойних, що вводили їх. Двосотенна ватага такого люду, голена, протавро-вана, в ланцюгах і в себе дома, в своєму каторжному кублі, порога якого ніхто

не переступає, викликала до себе своєрідну повагу. А наші вичерпували всілякі хитрощі, випробовуючи кожного приведеного коня. Ку-ди-куди вони йому не заглядали, чого в нього не мацали та ще й з таким діловим, з таким серйозним і заклопотаним виглядом, немов від цього залежав головний добробут острогу. Черкеси ті навіть вихоплювались на коня верхи; очі в них розгорялися; вони швидко ґерґотали своєю незрозумілою говіркою, шкірячи свої білі зуби й киваючи своїми смаглявими горбоносими обличчями. Дехто з росіян так і прикується всією увагою до їхньої суперечки, ніби в очі до них ускочити хоче. Слів не розуміє, так хоче бодай з виразу очей догадатися, як вирішили: годящий кінь чи ні? І навіть

дивною здалася б така судорожна увага якомусь сторонньому спостерігачеві. Чим би тут, здається, так дуже клопотатися іншому арештантові, ще й арештантові якому-небудь так собі, смиренному, забитому, котрий навіть перед деким із своїх же арештантів писнути не сміє! Наче він сам для себе купував коня, наче справді йому не байдуже було, якого там куплять. Крім черкесів, найбільше визначалися колишні цигани й баришники: їм відступали й перше місце, й перше слово. Тут навіть стався певний благородний поєдинок, особливо між двома,— арештантом Куликовим,— колишнім циганом, конокрадом та баришником, і самоуком-вете-ринаром, хитрим сибірським мужичком, що недавно прийшов до острогу і вже встиг відбити в Куликова всю його міську практику. Річ у тому, що наших острожних самоуків-ветеринарів вельми цінували в усьому місті, і не тільки міщани або купці, ба навіть найвищі чини зверталися в острог, коли в них захворювали коні, дарма що в місті було кілька справжніх ветеринарних лікарів. Куликов до прибуття Иолкіна, сибірського мужичка, не знав собі суперника, мав велику практику й одержував, звісно, грошову подяку. Він дуже циганив і шарлатанив і знав багато менше, ніж виказував. Своїми прибутками він був аристократ між нашими. А своєю буваліетю, розумом, сміливістю й рішучістю він уже давно здобув мимовільну повагу до себе всіх арештантів ув острозі. Його в нас слухали й слухалися. Але він говорив мало: говорив, як карбованця дарив, і все тільки при важливій нагоді. Був він рішучий фат, але було в ньому багато справжньої, невдаваної енергії. Він був уже людина літня, але дуже вродливий, дуже розумний. З нами,

дворянами, поводився якось витончено ввічливо і водночас із незвичайною гідністю. Я думаю, коли б прибрати його й привезти під виглядом якогось графа до якогось столичного клубу, то він і тут дав би собі раду, зіграв би у віст, прекрасно поговорив би, небагато, але з авторитетом, і за цілий вечір, можливо, не добрали б, що він не граф, а бродяга. Я кажу серйозно: такий він був розумний, кмітливий і бистрий на міркування. До того ж манери його були чудові, вишукані. Мабуть, він бував за своє життя в бувальцях. А втім, про минуле його не було ні знаку, ні сліду. Жив він у нас в особливому відділенні. Але коли прибув Йолкін, хоч' і мужик, та зате хитрющий мужик, років п'ятдесяти, з розкольників, ветеринарна слава Куликова затьмарилась.

•Протягом якихось двох місяців Йолкін відбив у того "майже всю його міську практику. Він виліковував, і дуже легко, таких коней, від яких Куликов іще перше давно відмовився. Він навіть виліковував таких, від яких відмовлялись міські ветеринарні лікарі. Цей мужичок прийшов разом з іншими за фальшиву монету. Треба було йому устряти, на старості літ, у таку справу компаньйоном. Сам же він, кепкуючи з себе, розповідав у нас, що з трьох справжніх золотих у нього вийшов всього тільки один фальшивий. Куликов був трохи ображений його ветеринарними успіхами, навіть слава його між арештантами почала була меркнути. Він Держав коханку в форштадті, ходив у плисовій піддьовці, носив срібну каблучку, сергу та власні чоботи з облямівкою і раптом, утративши прибутки, мусив зробитися шинкарем, а тому всі чекали, що тепер, при купівлі нового Гнідка, вороги, чого доброго, гляди, ще поб'ються. Чекали зацікавлено. В кожного з них була своя партія. Передові з обох партій починали вже хвилюватися й потроху вже перекидалися лайкою. Сам Йолкін уже зщулив був своє хитре обличчя в найсаркастичнішу усмішку. Але вийшло не те: Куликов і не подумав лаятися, та й без лайки повівся майстерно. Він почав з поступки, навіть з пошаною вислухав критичні уваги свого суперника, але, спіймавши його на одному слові, скромно й наполегливо зауважив йому, що він помиляється, і, перше ніж Йолкін устиг отямитися й застерегтися, довів, що помиляється він саме ось у тому й тому. Одно слово, Йолкіна збито було цілком несподівано й майстерно, і хоч гору все-таки взяв він, але й куликовська партія лишалася вдоволена.

• — Ні, хлопці, його, мабуть, не скоро зіб'єш, за себе постоїть; куди! — казав один.

— Йолкін більше знає! — зауважували інші, але якось поступливо зауважували. Обидві партії заговорили раптом у надзвичайно поступливому тоні.

, — Не те що знає, в нього тільки рука дегша. А щодо скотини, то й Куликов не знітиться.

— Не знітиться чоловік!

— Не знітиться...

: Нового Гнідка, нарешті, вибрали й купили. Це була —славна конячка, молоденька, гарна, кріпка, мала надзвичайно милий, веселий вигляд. По всіх інших статях вона вже, звичайно, була бездоганна. Почали торгуватися; просили тридцять карбованців, наші давали

двадцять п'ять. Торгувалися гаряче й довго, скидали й спускали. Нарешті самим смішно стало.

— Що ти, з свого гамана, чи що, гроші братимеш? — казали одні.— Чого торгуватися?

— Казну, чи що, жаліти? — кричали інші.

— Та все ж, хлопці, все ж це гроші,— артільні...

— Артільні! Ні, видно, нашого брата, дурнів, не сіють, а ми самі родимося...

Нарешті, за двадцять вісім карбованців сторгувалися. Доповіли майорові, і купівля відбулася. Звісно, зараз же винесли хліба з сіллю і з честю ввели нового Гнідка до острогу. Здається, не було арештанта, що при цій нагоді не поплескав його по шиї або не погладив по морді. Того ж дня запрягли Гнідка возити воду, і всі з цікавістю подивилися, як новий Гнідко повезе свою бочку. Наш водовоз Роман поглядав на нового коника незвичайно самовдоволено. Це був чоловік років п'ятдесяти, мовчазної й солідної вдачі. Та й усі російські фурмани бувають надзвичайно солідної і навіть мовчазної вдачі, немовби й справді повсякчасне поводження з кіньми надає людині якоїсь особливої солідності, ба навіть важності. Роман був тихий, з усіма ласкавий, небалакучий, нюхав із ріжка табаку і з давніх-давен постійно порався коло острожних гнідків. Новокуплений був уже третій. У нас були всі певні, що до острогу пристала гніда масть, що нам це мовби до дому. Так підтверджував і Роман. Перістого, наприклад, нізащо не купили б. Місце водовоза, якимсь правом, постійно посідав Роман, і в нас ніхто ніколи не намислив би заперечувати це його право. Коли здох попередній Гнідко, нікому й на думку не спало, навіть і майорові, обвинуватити в чомусь Романа: воля божа, та й годі, а Роман гарний фурман. Незабаром Гнідко зробився улюбленцем острогу. Арештанти, хоч і суворий люд, часто підходили голубити його. Бувало, Роман, повернувшися з річки, замикає браму, яку відчинив йому унтер-офіцер, а Гнідко, увійшовши до острогу, стоїть з бочкою й жде його, косить на нього очима. "їдь сам!" — крикне йому Роман, і Гнідко зараз же повезе сам, довезе до кухні й стане, дожидаючи кухарів та парашників з відрами, щоб брати воду. "Розумаха Гнідко! — кричать йому,— Сам привіз!.. Слухає".

— Ач і справді: скотина, а розуміє!

— Молодця, Гнідко!

Гнідко киває головою й пирхає, неначе він і справді

розуміє і вдоволений з похвал. І хто-небудь неодмінно тут же винесе йому хліба з сіллю. Гнідко їсть і знову закиває головою, мовби примовляє: "Знаю я тебе, знаю! І я мила конячка, і ти хороша.людина!"

Я також любив підносити 'Гнідкові хліба. Якось приємно було дивитися на його г|арну морду й почувати на долоні його м'які, теплі губи, що моторно з'їдали подачку.

Взагалі наші арештантики могли б любити тварин, і якби їм це дозволили, вони охоче розвели б в острозі силу свійської скотини й птиці. І, здається, що більше могло б пом'якшити, облагородити суворий і звірячий характер арештантів, як не таке, приміром, заняття? Але цього не дозволяли. Ні порядки наші, ні місце цього не допускали.

В острозі за весь мій час перебувало, однак, випадком кілька тварин. Крім Гнідка, були в нас собаки, гуси, цап Васька та жив іще якийсь час орел.

Як постійний острожний собака, жив у нас,— я вже казав перше,— Шарик, розумний і добрий пес, з яким я весь час приятелював. Та що весь простолюд вважає взагалі собаку за тварину нечисту, на яку й уваги не слід звертати, то й Шарикові у нас майже ніхто не приділяв уваги. Жив собі собака, спав надворі, їв кухонні покидьки і нічийого особливого інтересу до себе не привертав, однак усіх знав і всіх ув острозі вважав за своїх хазяїнів. Коли арештанти поверталися з роботи, він уже на крик біля кордегардії: "Єфрейтора!" — біжить до брами, ласкаво зустрічає кожну партію, крутить хвостом і привітно заглядає в очі кожному, хто входить, сподіваючись на яку-небудь ласку. Та протягом багатьох років він не добувся жодної ласки ні від кого, крім хіба від мене. За це він і любив мене понад усіх. Не пам'ятаю, яким чином з'явилася в нас потім в острозі й друга собака, Білка. А третього, Куксу, я сам завів,— приніс його якось з роботи, ще цуценям. Білка була дивне створіння. її хтось переїхав возом, і спина в неї була угнута всередину, отже, коли вона, бувало, біжить, то здалеку здавалося, що біжать двоє якихось білих тварин, зрощених одна з одною. Крім того, вся вона була якась

шолудива, з каправими очима; хвіст був облізлий, майже весь без шерсті і повсякчас підібганий. Скривджена долею, вона, видимо, вирішила смиритися. Ніколи вона ні на кого не гавкала й не гарчала, наче не сміла. Жила вона здебільшого, ради

хліба, за казармами; якщо ж побачить, бувало, когось із наших, то зараз же ще за кілька ступенів, на знак смиренства, перекинеться на спину: "Роби, мовляв, зо мною, що хоч, а я, бачиш, і не думаю пручатися". І кожен арештант, перед ким вона перекинеться, копне її, бувало, чоботом, ніби маючи це за неодмінний свій обов'язок. "Ач, підла!" — кажуть, бувало, арештанти. Та Білка навіть і вищати не сміла, а якщо вже надто дошкуляв їй біль, то якось заглушено й жалісно вила. Так само вона перекидалася й перед Шариком, і перед —кожним іншим собакою, коли вибігала у своїх справах за острог. Бувало, перекинеться й лежить смиренно, коли якийсь великий клаповухий пес кинеться на неї, гарчить і гавкає. Але собаки люблять смиренство й покірливість у подібних до себе. Лютий пес відразу вгамовувався, дещо задумано зупинявся над покірною собакою, що лежала перед ним шкереберть, і поволі, вельми зацікавлено починав її обнюхувати в усіх частинах тіла. Що в цей час могла думати вся тремтюща Білка? "А що як, харцизяка, рвоне?" — мабуть, западало їй в голову. Та, обнюхавши уважно, пес, нарешті, кидав її, не знайшовши в ній нічого особливо цікавого. Білка враз схоплювалась і знову, бувало, пускалася, кульгаючи, за довгою вервечкою собак, що проводжали яку-не-будь Жучку. І хоч вона певно знала, що з Жучкою їй ніколи коротко не познайомитися, а все-таки бодай здаля покульгати — і те було їй розрадою в її нещастях. Про честь, як видно, вона вже перестала й думати. Втративши всяку надію на кар'єру в майбутньому, вона жила тільки ради самого хліба й цілком була цього свідома. Я спробував одного разу її приголубити; це була для неї така новина й несподіванка, що вона раптом уся осіла до землі, на всі чотири лапи, вся затремтіла й почала голосно вищати від розчулення. З жалю я голубив її часто. Зате вона й стрічати мене не могла без виску. Забачить здаля й вищить, вищить болісно й слізливо. Скінчилося тим, що її за острогом на валу роздерли собаки.

Зовсім іншої вдачі був Кукса. Навіщо я приніс його з майстерні до острогу ще сліпим цуценям, не знаю. Мені приємно було годувати й ростити його. Шарик зараз же прийняв Куксу під свій захист і спав разрм із ним. Коли Кукса став підростати, то він дозволяв йому кусати свої вуха, рвати себе за шерсть і гратися з ним, як звичайно граються дорослі собаки з цуценятами.

ДТйвно, що Кукса майже не зростав увишень, а все вдовж та вшир. Шерсть була ;на ньому кудласта, якогось світло-мишачого кольору/одне вухо росло донизу, а друге догори. Вдачі він був ігарячої й запальної, як і кожне цуценя, котре з радощів1, що бачить хазяїна, звичайно наверещить, накричить, полізе лизати в саме обличчя й тут-таки перед вами ладне не вдержати й усіх інших почуттів своїх: "Аби видно було захват, а пристойність нічого не важить!" Бувало, хоч бй де я був, але на крик: "Кукса!" — він раптом вигулькне з-за якогось рогу, мов з-під землі, і з вискливим захватом летить до мене, котячись, як кулька, й перекидаючись дорогою. Я страшенно полюбив цю маленьку потвору. Здавалося, доля готувала йому в житті достаток і самі тільки радощі. Але якось арештант Неустроєв, який шив жіночі черевики та вичинював шкури, звернув на нього особливу увагу. Його раптом щось вразило. Він підкликав Куксу до себе, помацав його шерсть і ласкаво поваляв його спиною по землі. Кукса, нічого не підозрюючи, вищав від утіхи. Та другого ж ранку він зник. Я довго шукав його; як у воду впав; і аж за два тижні все з'ясувалося: куксине хутро надзвичайно сподобалося Неустроєву. Він облупив Куксу, вичинив хутро і підбив ним оксамитні зимові полуботки, які замовила йому аудиторша. Він показував мені й полуботки, коли вони були готові. Хутро вийшло навдивовижу гарне. Сердешний Кукса!

В острозі у нас багато хто вичинював шкури, і часто, бувало, приводили з собою собак із гарною шерстю; ту ж мить собаки зникали. Деяких крали, а деяких навіть і купували. Пам'ятаю, раз за кухнями я побачив двох арештантів. Вони про щось радилися й клопоталися. Один із них тримав на вірьовці чудового великого собаку, очевидно, дорогої породи. Якийсь негідник-ла-куза завів його від свого пана й продав нашим черевичникам за тридцять копійок сріблом. Арештанти

намірялися його повісити. Це було дуже зручно робити: шкуру здирали, а труп кидали у велику й глибоку помийну яму, яка була в найдальшому задньому кутку нашого острогу і влітку, коли велика спека, страшенно смерділа. Зрідка її вичищали. Сердешний собака, здається, гЗозумів, яку долю йому готують. Він допитливо й тур-ббтно поглядав на кожного з нас трьох і зрідка тільки насмілювався повиляти своїм пухнастим підібганим хвостом, наче бажав пом'якшити нас цим знаком своєї

довіри до нас. Я мерщій пішов геть, а вони, зрозуміло^ благополучно довершили свою справу.

Гуси в нас завелися теж якось випадково. Хто їх розвів і кому вони власне належали, не знаю, але деякий час вони дуже тішили арештантів і навіть стали відомі в місті. Вони й вивелися в острозі і перебували на кухні. Коли виводок підріс, то всі вони, цілим кагалом, унадилися ходити разом з арештантами на роботу. Тільки, бувало, загримить барабан і рушить каторга до виходу, наші гуси з криком біжать за нами, розпустив-иши свої крила, один за одним вискакують через високий поріг із хвіртки і неодмінно сунуть на правий фланг, де й вишиковуються, чекаючи на кінець розводки. Приставали вони завжди до найбільшої партії і на роботах паслися десь неподалік. Тільки-но рушали партії з роботи назад, підхоплювалися й вони. По фортеці розбіглись чутки, що гуси ходять з арештантами на роботу. "Ач, арештанти з своїми гусьми йдуть! — казали, бувало, зустрічні.— Та як це ви їх навчили!" — "Ось вам на гусей!" — долучав дехто й подавав подаяния. Але, попри всю їх відданість, до якихось розговин їх усіх порізали.

Зате нашого цапа Ваську нізащо б не зарізали, коли б не особливий випадок. Теж не знаю, звідки він у нас узявся і хто приніс його, але раптом опинилося в острозі маленьке, біленьке, прегарне цапеня. За кілька днів усі його в нас полюбили, і воно .стало розвагою, ба навіть утіхою всім. Знайшли й причину тримати його: треба ж було в острозі, при конюшні, тримати цапа. Однак воно жило не в конюшні, а спочатку в кухні, далі по всьому острогу. Це було преграціозне й препу-стотливе створіння. Воно бігло на окличку, стрибало на лавки, на столи, буцалося

з арештантами, було завжди веселе й забавне. Раз якось, коли в нього вже прорізувалися чималі ріжки, лезгин Бабай, сидячи увечері на казарменому ганку в гурті інших арештантів, надумався буцатися з ним. Вони вже довго стукалися лобами,— це була улюблена забава арештанта з цапом,— як раптом Васька стрибнув на найвищий східець ґанку і, тільки-но Бабай відвернувся вбік, миттю звівся на дибки, притис до себе передні ратички і з усього"розмаху вдарив Бабая в потилицю, аж той сторчака злетів з ґанку на превеликий захват усіх присутніх і першого ж Бабая. Одно слово, Ваську всі страшенно любили. Коли він став підростати, йому, після загальної й серйозної нара-

ди, зробили відому операцію, котру наші ветеринари вміли чудово робити. "А то цапом смердітиме",— казали арештанти. Після того Васька став жахливо жиріти. Та й годували його наче на заріз. Нарешті виріс прекрасний великий цап, з довжелезними рогами й незвичайно гладкий. Бувало, йде! й перевалюється. Він теж унадився ходити з нами на роботу для розваги арештантів і зустрічної публіки. Усі знали острожного цапа Ваську. Іноді, якщо працювали, наприклад, на березі, арештанти нарвуть, бувало, гнучкого шелюгового гілля, добудуть іще якого-небудь листя, нарвуть на валу квіток і приберуть усім цим Ваську: роги обплетуть гіллям та квітками, по всьому тулубу пустять гірлянди. Повертається, бувало, Васька до острогу завжди попереду арештантів, прикрашений і уквітчаний, а вони йдуть за ним і немов пишаються перед перехожими. І так далеко зайшло це милування цапом, що декому з них наверталася навіть, немов дітям, думка: "Чи не визолотити роги Васьці!" Та тільки так поговорили, а не зробили. Проте я, пам'ятаю, спитав Якима Якимовича, кращого нашого золотильника після Ісая Хомича: чи справді можна визолотити цапові роги? Він спершу уважно подивився на цапа, серйозно подумав і відповів, що воно й можна, "але буде нетривко та до того й цілком даремно". На тому й скінчилося. І довго б прожив Васька в острозі і вмер би хіба від задишки, але одного разу, повертаючись на чолі арештантів з роботи, прикрашений і уквітчаний, він попався назустріч майорові, що їхав на дрожках. "Стій! — заревів той.— Чий цап?" Йому пояснили. "Як! В острозі цап, і без мого дозволу! Утер-офіцер!" З'явився унтер-офіцер, і зараз же було повелено негайно зарізати цапа. Шкуру

здерти, продати на базарі і виручені гроші включити в казенну арештантську суму, а м'ясо віддати арештантам у щі. В острозі погомоніли, пожалкували, однак не послухатися не насміли. Ваську зарізали над нашою помийною ямою. М'ясо купив один із арештантів усе цілком, заплативши острогу півтора карбованця. На ці гроші купили калачів, а той, що купив Ваську, розпродав м'ясо частинами своїм же, на печеню. М'ясо справді було незвичайно смачне.

Якийсь час проживав у нас в острозі також орел (орел-скигляк), з породи степових невеликих орлів. Хтось приніс його до острогу пораненого й змученого. Вся каторга обступила його; він не міг літати: праве крило його

висіло по землі, одна нога була вивихнута. Пам'ятаю, як він люто озирався навкруги, оглядаючи цікаву юрбу, і роззявляв свого горбатого дзьоба, готуючись дорого продати своє життя. Коли на нього надивилися й стали розходитися, він, кульгаючи, прискакуючи на одній нозі й помахуючи здоровим крилом, відшкандибав у найдальший кінець острогу, де забився в куток, щільно притиснувшись до паль. Тут він прожив у нас місяців зо три і за весь час жодного разу не вийшов із свого ,кутка. Спочатку приходили часто дивитися на нього, нацьковували на нього собаку. Шарик з люттю кидався на нього, але, видимо, боявся підступитися ближче, що дуже потішало арештантів. "Звірюка! — казали вони.— Не дається!" Потім і Шарик став боляче дошкуляти йому; страх минув, і він, коли нацьковували, примудрився хапати його за хворе крило. Орел захищався щосили пазурами й дзьобом і гордо й дико, як ранений король, забившись у свій куток, озирав цікавих, що приходили його розглядати. Нарешті всім він надокучив; всі його кинули й забули, а проте щодня можна було бачити біля нього шматочки свіжого м'яса й черепок з водою. Хтось та доглядав його. Він попервах і їсти не хотів, не їв кілька днів; нарешті, став брати їжу, але ніколи з рук або при людях. Мені траплялося не раз здалеку спостерігати його. Не бачачи нікого й гадаючи, що він сам, він іноді наважувався виходити недалеко з кутка і шкутильгав уздовж паль, кроків на дванадцять від свого місця, потім повертався назад, далі знову виходив, неначе робив моціон. Забачивши

мене, він негайно, що є духу, кульгаючи й прискакуючи, поспішав на своє місце і, відкинувши назад голову, роззявивши дзьоба, наїжившись, зараз же готувався до бою. Ніякими ласками я не міг пом'якшити його: він кусався й бився, м'яса від мене не брав і весь час, бувало, як я над ним стою, пильно-пильно дивиться мені в очі своїм злим, пронизливим поглядом. Самотньо й злісно він чекав смерті, не довіряючи нікому й не примиряючись ні з ким. Нарешті арештанти наче згадали про нього, і хоч ніхто не дбав, ніхто й не споминав про нього місяців зо два, але раптом у всіх ніби виникло до нього співчуття. Заговорили, що треба винести орла. "Нехай хоч здохне, та не в острозі",— казали одні, * п

— Звісно, птах вільний, суворий, не привчиш до острогу,— погоджувались інші.

— Виходить, він не так, як ми,— додав хтось.

/ — Чи ба, бовкнув: то ж птиця, а ми, значить, люди.

— Орел, хлопці, є цар лісів,— почав був Скуратов, та його цим разом не стали Ислухати. Одного разу по обіді, коли пробив барабан на роботу, взяли орла, затиснувши йому дзьоба рукою, бо він почав люто битися, й понесли з острогу. Дійшли до валу. Чоловік дванадцять, що були в цій партії, з цікавістю хотіли побачити, куди піде орел. Дивна річ: усі були з чогось вдоволені, наче вони самі почасти дістали волю.

— Ач собаче м'ясо: добро йому робиш, а він усе кусається! — казав той, що тримав орла, майже з любов'ю дивлячись на злого птаха.

— Пускай його, Микитко!

— Йому, видно, чорта в чемодані не строй. Йому волю подавай, справдешню волю-воленьку.

Орла скинули з валу в степ. Це діялося глибокої осені, холодного й похмурого дня. Вітер свистів у голому степу й шарудів у пожовклій, посохлій, пелехуватій степовій траві. Орел рушив прямо, махаючи хворим крилом і мовби кваплячись тікати від нас куди очі. Арештанти зацікавлено стежили, як мелькала в траві його голова.

— Ач який! — задумано промовив один.

— І не оглянеться! — додав другий.— І разу, хлопці, не оглянувся, біжить собі!

— А ти думав, дякувати вернеться? — зауважив третій.

— Звісно, воля. Волю почув.

— Слобода, значить.

— І не видно вже, хлопці...

— А чого стояти? Марш! — закричали конвойні, і всі мовчки поплелися на роботу.

VII. ПРЕТЕНЗІЯ

Починаючи цей розділ, видавець записок покійного Олександра Петровича Горянчикова вважає за свій обов'язок зробити читачам таке повідомлення.

У першому розділі "Записок із Мертвого дому" сказано кілька слів про одного батьковбивцю, з дворян. Між іншим, його поставлено було за приклад того, як бездушно розповідають іноді арештанти про злочини, що їх вчинили. Сказано було також, що вбивця не зізнався перед судом у

своєму злочині, проте, судячи з розповідей тих, хто знав усі подробиці його історії, факти бу-

ли такі ясні, що неможливо було не вірити злочинові. Ці ж таки люди розповідали авторові "Записок", що злочинець був зовсім безпутної поведінки, заліз у борги і вбив свого батька, жадаючи після нього спадщини. Д втім, ціле місто, де перше служив батьковбивця, розповідало цю історію однаково. Про цей останній факт видавець "Записок" має досить певні відомості. Нарешті, в "Записках" сказано, що в острозі був в убивці повсякчас чудовий, превеселий настрій; що це була химерна, легковажна, надзвичайно нерозсудлива людина, хоч зовсім не дурень, та що автор "Записок" ніколи не помічав у ньому якоїсь особливої жорстокості. І тут же додано слова: "Зрозуміло, я не вірив цьому злочинові".

Цими днями видавець "Записок із Мертвого дому" дістав повідомлення з Сибіру, що злочинець казав правду і десять років страждав на каторжній роботі даремно, що невинність його виявив суд, офіціально. Що справжні злочинці знайшлися й зізналися та що нещасного вже звільнено з острогу. Видавець не може мати найменшого сумніву в цілковитій певності цієї звістки...

Додавати більше нема чого. Годі говорити й розводитися про всю глибінь трагічного в цьому факті, про занапащене під таким жахливим обвинуваченням життя ще змолоду. Факт надто зрозумілий, надто разючий сам по собі.

Ми думаємо також, що коли такий факт був можливий, то вже сама ця можливість долучає ще одну й надзвичайно яскраву рису до характеристики й повноти картини Мертвого дому.

А тепер підемо далі.

Я вже казав перше, що я, нарешті, освоївся із своїм становищем в острозі. Але це "нарешті" відбувалося дуже туго й болісно, занадто помалу. По суті мені потрібен був майже рік часу для цього, і то був найважчий рік мого життя. Тим-то він так цілком і уклався в моїй пам'яті. Мені здається, я кожну годину цього року пам'ятаю одну за одною. Казав я також, що звикнути до цього життя не могли й інші арештанти. Пам'ятаю, як того першого року я часто думав сам собі: "Що вони, як? Невже могли звикнути? Невже спокійні?" І питання ці дуже мене цікавили. Я вже згадував, що всі 'арештанти жили тут мовби не в себе дома, а мовби на заїзді, на поході, на етапі якомусь. Люди, прислані на все життя, й ті метушились або нудьгували, і вже неодмінно

кожен із них сам собі мріяв про щось майже неможливе. Цей повсякчасний неспокій що виявлявся хоч і без слів, але видимо; ця дивна гарячність і нетерплячість іноді мимохіть висловлених нидій, часом таких безпідставних, що вони ніби скидалися на марення і, що найбільше вражало, уживалися нерідко в найпрактичніших, здається, умах,— усе це надавало такого незвичайного вигляду й характеру цьому місцю, що, можливо, саме оці риси й були найхарактернішою його властивістю. Якось почувалося, майже з першого погляду, що такого нема за острогом. Тут усі були мрійники, і це впадало в вічі. Відчувалося це болісно саме тому, що мрійність надавала більшості арештантів острогу вигляду понурого й похмурого, нездорового якогось вигляду. Величезна більшість була мовчазна і злісна до ненависті, не любила виставляти своїх надій напоказ. Простодушність, одвертість зневажалися. Що нездійсненніші були надії й що більше відчував цю нездійсненність сам мрійник, то впертіше й цнотливіше він їх таїв у собі, але зректися їх він не міг. Хто знає, може, дехто соромився їх сам у собі. В російській вдачі стільки статечності й тверезості погляду, стільки внутрішніх кпин з першого себе... Може, через це постійне затаєне невдоволення з себе й було стільки нетерплячості в цих людей у повсякденних стосунках одного з одним, стільки непримиренності й глузування одного з одного. І коли, наприклад, вихоплювався раптом, з-поміж них же, хтось наївніший і нетерплячіший і висловлював часом уголос те, що у всіх було про себе на думці, пускався в мрії й надії, то його зараз же грубо осаджували,

обривали, осміювали; але здається мені, що найзавзятіші з переслідувачів були якраз ті, котрі, можливо, самі ще далі за нього пішли в своїх мріях та надіях. На наївних і простакуватих, я сказав уже, дивилися в нас усі взагалі як на звичайнісіньких дурнів і ставилися до них зневажливо. Кожен був такий понурий і самолюбний, що починав зневажати людину добру й без самолюбства. Крім цих наївних і простакуватих базік, всі інші, тобто мовчазні, різко поділялися на добрих і лихих, на похмурих і світлих. Похмурих і лихих було незрівнянно більше; якщо ж серед них і траплялись деякі вже з природи своєї балакуни, то всі вони неодмінно були баламутні пліткарі й тривожні заздрісники. До всього чужого їм було діло, хоч своєї власної душі, своїх власних таємних справ і вони

нікому не давали напоказ. Це було не в моді, не заведено. Добрі — дуже маленька купка — були тихі, мовчки таїли в собі свої упования і, звичайно, більше, ніж похмурі, схильні були до надії та віри в них. Втім, здається мені, що в острозі була ще група цілком зневірених. Такий був, приміром, і дідок із стародубських слобід; але у всякому разі таких було дуже мало. Дідок був на око спокійний (я вже казав про нього), але з деяких ознак, я гадаю, душевний стан його був жахливий. "•Втім, у нього був свій порятунок, свій вихід: молитва та ідея про мучеництво. Божевільний арештант, що зачитався біблії,— про нього я вже згадував: він кинувся з цеглиною на майора,— мабуть, теж був із зневірених, з тих, кого покинула остання надія; а що зовсім без надії жити неможливо, то він і придумав собі вихід у добровільному, майже штучному мучеництві. Він заявив, що кинувся на майора без злоби, а єдино бажаючи прийняти муки. І хто знає, який психологічний процес відбувся тоді в душі його! Без якоїсь мети та прагнення до неї не живе жодна жива людина. Втративши мету й надію, людина з туги обертається нерідко на страховище... Мета у всіх наших була: воля та вихід із каторги.

Втім, я ось тепер силкуюся підвести весь наш острог під розряди; та чи це можливе? Дійсність без краю різноманітна, порівнюючи з усіма, навіть і найхитрішими, висновками абстрактної думки, і не терпить різких і крупних розрізнень. Дійсність прагне до роздрібнення. Життя своє

особливе було і в нас, хоч яке-небудь, а все ж було, і не саме офіціальне, а внутрішнє, своє власне життя.

Та, як я вже й згадував почасти, я не міг і навіть не вмів на початку мого острогу прозирнути у внутрішню глибінь цього життя, а тому всі зовнішні вияви його мучили мене тоді невимовною тугою. Часом я просто починав ненавидіти цих таких же страдників, як я. Я навіть заздрив їм і винуватив долю. Я заздрив їм у тому, що вони все-таки між своїми, в товаристві, розуміють один одного, хоч по суті їм усім, як і мені, набридло й остогидло це товариство з-під канчука й палки, ця насильна артіль, і кожен про себе дивився кудись убік від усіх. Кажу знову, ця заздрість, що нападала мене у хвилини злості, мала свою законну підставу. Справді, не мають найменшої рації ті, які ка-

жуть, що дворянинові, освіченому тощо однаковісінько важко на наших каторгах та в острогах, як і кожному мужикові. Я знаю, я чув про | це припущення останнім часом, я читав про це. Підстава цієї ідеї правильна, гуманна. Всі люди, всі душі Людські. Але ідея все ж надто абстрактна. Випущено з уваги дуже багато практичних умов, що їх не інакше можна зрозуміти, як у самій дійсності. Я кажу це не тому, що дворянин і освічений відчувають нібито витонченіше, болючіше, що вони більш розвинені. Душу та розвиток її важко підводити під якийсь даний рівень. Навіть сама освіта тут не мірка. Я перший ладен свідчити, що в найнеосвіченішому, най-пригнобленішому середовищі зустрічав між цими страдниками риси найвитонченішого розвитку душевного. В острозі було іноді так, що знаєш людину кілька років і думаєш про неї, що це звір, а не людина, зневажаєш її. І раптом випадає ненароком хвилина, коли душа її мимовільним поривом відкривається назовні, і ви бачите в ній таке багатство, почуття, серце, таке яскраве розуміння і власного, й чужого страждання, що у вас ніби очі відкриваються, і першу мить навіть не віриться тому, що ви самі побачили й почули. Буває й навпаки: освіта уживається часом із таким варварством, із таким цинізмом, що вас бере огида, і, хоч би які ви були добрі чи упереджені, ви не знаходите в серці своєму ні пробачення, ні виправдання.

Не кажу я також нічого про переміну звичок, способу життя, їжі тощо, а це для людини з вищого шару суспільства, звичайно, важче, ніж для мужика, який нерідко голодував на волі, а в острозі принаймні сито наїдався. Не буду й про це сперечатися. Припустімо, що людині хоч трохи сильній волею все це пусте, як рівняти з іншими невигодами, дарма що по суті переміна звичок річ зовсім не пуста й не остання. Але є невигоди, перед котрими все це так блідне, що не зважаєш ні на бруд обстановки, ні на лабети, ні на вбогу, неохайну їжу. Най-гладесенький білоручка, найвипещеніший пестунчик, попрацювавши день в поті чола, так, як ніколи не працював на волі, їстиме й чорний хліб, і щі з тарганами. До цього ще можна звикнути, як і згадано в гумористичній арештантській пісні про колишнього білоручку, що потрапив на каторгу:

Дадуть капусти, ще й з водою, І їм, аж за ушми тріщить.

17 Дичич"*ыИЙ

513

Ні; найважливіше за це все те, що кожен із новоприбулих до острогу через дві години по прибутті стає таким же, як і всі інші, стає у себе дома, таким же рівноправним хазяїном в острожній артілі, як і кожен інший. Він усім зрозумілий, і сам усіх розуміє, усім знайомий, і всі вважають його за свого. Не те з благородним, з дворянином. Хоч який він буде справедливий, добрий, розумний, його цілі роки ненавидітимуть і зневажатимуть усі, цілою масою; його не зрозуміють, а головне — не повірять йому. Він не друг і не товариш, і хоч і досягне він, нарешті, через роки, того, що його ображати не будуть, та все ж він буде не свій і повсякчас боляче усвідомлюватиме своє відчуження й самотність. Це відчуження створюється іноді зовсім без злоби з боку арештантів, а так, несвідомо. Не своя людина, та й годі. Нічого нема жахливішого, як жити не в своєму середовищі. Мужик, переселений з Таганрога в Петропавловський порт, зараз же знайде там такого ж самісінького російського мужика, зараз же збалакається й порозуміється з ним, а за дві години вони, чого доброго, любісінько заживуть собі в одній хаті чи в

одному курені. Не те для благородних. Вони розділені з простолюдом глибочезною прірвою, і це помічається цілком тільки тоді, коли благородний раптом силою зовнішніх обставин сам справді, на ділі позбудеться колишніх прав своїх і обернеться на простолюдина. А то хоч ціле життя своє знайтеся з народом, хоч сорок років поспіль сходьтеся з ним, по службі, наприклад, в умовно-адміністративних формах, або навіть так, просто по-дружньому, у вигляді благодійника і в деякому розумінні батька,— ніколи самої суті не взнаєте. Все буде тільки оптичний обман, та й годі. Я ж знаю, що всі, геть усі, читаючи мою увагу, скажуть, що я перебільшую. Але я певен, що вона правильна. Я впевнився не книжно, не умоглядно, а в дійсності і мав задосить часу, щоб перевірити мої переконання. Можливо, згодом усі дізнаються, якою мірою це справедливо...

Події, як на те, з першого кроку підтверджували мої спостереження і нервово й болісно діяли на мене. Цього першого літа я блукав по острогу сам-самісінький. Я сказав уже, що був у такому стані духу, що навіть не міг оцінити й вирізнити тих із каторжних, котрі могли б любити мене, котрі й любили мене згодом, хоч і ніколи не сходилися зо мною на рівну ногу. Були товариші й мені, з дворян, але не здіймало з душі моєї всього тяга-ру це товариство, Не дивився б ні на що, здається,.£.-ті-

кати нема куди. І ось, наприклад, один із тих випадків, котрі з першого разу найбільше дали мені зрозуміти мою відчуженість і особливість мого становища в острозі. Цього ж таки літа, геть туди кі серпню місяцю, одного буденного ясного й спекотного дня, о першій годині пополудні, коли, як звичайно, всі відпочивали перед післяобідньою роботою, раптом уся каторга піднялась, як один чоловік, і почала шикуватися на острожному дворі. Я ні про що не знав до самої цієї хвилини. В цей час я іноді так бував заглиблений у самого себе, аж майже не помічав, що навколо діється. А каторга вже днів три глухо хвилювалась. Можливо, це хвилювання почалося й багато раніше, як зміркував я вже потім, мимохіть пригадавши дещо з арештантських розмов, а разом із тим і посилену сварливість арештантів, похмурість і особливо озлоблений настрій, що помічався в них останнім часом. Я

пояснював це важкою роботою, нудними, довгими літніми днями, мимовільними мріями про ліси та про вільну воленьку, короткими ночами, за які трудно було досхочу виспатися. Можливо, все це й з'єдналося тепер докупи, в один вибух, але привід для цього вибуху був — їжа. Вже кілька днів останнім часом голосно скаржилися, обурювалися в казармах і особливо сходячись у кухні на обід та вечерю, були невдоволені кухарями, навіть спробували змінити одного з них, але зараз же прогнали нового й вернули старого. Одно слово, всі були в якомусь неспокійному настрої.

— Робота важка, а нас очеревиною годують,— забурчить, бувало, хтось на кухні.

— А не подобається, то бламанже замов,— підхопить другий.

— Щі з очеревиною, хлопці, я дуже люблю,— підхоплює третій,— бо смакує.

— А як усе тебе самою очеревиною годуватимуть, смакуватиме?

— Воно, звісно, тепер час м'ясний,— каже четвертий,— ми на цегельні мучимось-мучимось, після загаду тріскати ж хочеться. А з очеревини яка їжа!

— А не з очеревиною, то з усердям 1.

Jr — От хоч би ще взяти це усердя. Так і завзялися: очеревина та усердя. Яка ж це їжа! Є тут правда чи нема?

— Еге, харч поганий.

— А кишеню набиває, либонь.

— Не з твоїм розумом патякати про це.

— Аз чиїм же? Пузо ж моє. А всім би миром сказати претензію, і було б діло.

— Претензію?

— Авжеж.

— Мало тебе, видно, за цю претензію шмагали. Статуй!

— Воно правда,— буркотливо додає інший, який досі мовчав,— хоч і скоро, та не споро. Що ж мовлятимеш на претензії, ти ось що спершу скажи, голово з гамаликом?

— Ну й скажу. Коли б усі пішли, і я б тоді з усіма мовляв. Бідність, значить. У нас хто своє їсть, а хто й на самому казенному сидить.

— Ач завидько гостроокий! Розгорілися очі на чуже добро.

— На чужий коровай очей не поривай, а рано вставай та собі учиняй.

— Учиняй!.. Я з тобою до сивого волосу в цьому ділі торгуватимуся. Виходить, ти багатий, коли згорнувши руки сидіти хочеш?

— Багата тітка: є пес та кітка.

— А справді, хлопці, чого сидіти! Значить, годі їхнім дурощам потурати. Шкуру деруть. Чом не йти?

— Чом! Тобі, либонь, розжуй та в рота поклади; звик жоване їсти. Каторга, значить,— ось чому!

— Виходить що: посвари, боже, народ, нагодуй воєвод.

— Оце саме. Розгладшав восьмиокий. Пару сірих купив.

— Ну й не любить випити.

— Недавно з ветеринаром за картами побилися.

— Цілу ніч козиряли. Наш дві години прожив на кулаках. Федька казав.

— Того й щі з усердям.

— Ой ви й дурні! Та не з нашим місцем виходити.

— А от вийти всім, то й побачимо, як він виправдається. На тому й стояти.

— Виправдається! Він тебе по ідолах1, та ото .й виправдався.

— Та ще під суд віддадуть...

Одно слово, всі хвилювалися. В той час справді була в нас погана їжа. Та й усе вже одне до одного

насунуло. А головне — загальний тоскний настрій, повсякчасна затаєна мука. Каторжний уже з природи своєї сваркий і повстаючий; проте всі разом або великою купою повстають рідко.| Причина тому — постійна розбіжність думок. Це кожен із них сам відчував: ось чому й було в нас більше лайки, ніж діла. І, однак, цим разом хвилювання не минуло марно. Стали збиратися купками, розмовляли по казармах, лаялися, пригадували із злістю все управління нашого майора; вивідували всі таємнощі. Особливо хвилювалися деякі. У всякій такій

справі завжди знаходяться призвідники, ватажки. Ватажки' в цих випадках, тобто у випадках претензій,— взагалі незвичайні люди, і не в самому острозі, а в усіх артілях, командах тощо. Це особливий тип, всюди споріднений своїми рисами. Це люди гарячі, перейняті прагненням справедливості і найнаївніше, найчесніше впевнені в її неодмінній, незаперечній і, головне, негайній можливості. Люди ці не дурніші за інших, бувають серед них навіть і дуже розумні, але вони занадто палкі, щоб бути хитрими й розважними. В усіх цих випадках якщо й бувають люди, котрі вміють вдало спрямувати масу й виграти справу, то це вже будуть люди іншого типу народних ватажків і природних проводирів, типу надзвичайно в нас рідкісного. Але ці, що про них я тепер кажу, призвідники й ватажки в претензіях, майже завжди програють справу і населяють за це потім остроги й каторги. Через гарячку свою вони програють, але через гарячку ж і вплив мають на масу. За ними, нарешті, охоче йдуть. їхній запал і чесне обурення діють на всіх, і під кінець найнерішучіші приєднуються до них. їхня сліпа впевненість в успіху спокушує навіть найзакореніліших скептиків, дарма що іноді ця впевненість має такі хиткі, такі дитячі підстави, що зачужа дивуєшся, як це за ними пішли. А головне те, що вони йдуть перші, і йдуть, нічого не боячись. Вони, як бики, кидаються просто вниз рогами, часто без знання справи, без обережності, без того практичного єзуїтизму, з яким нерідко найпідліша й чнайзаплямованіша навіть людина виграє справу й виходить суха з води. А вони неодмінно ламають роги. У звичайному житті ці люди жовчні, буркотливі, драз-ливі й нетерпимі. А найчастіше страшенно обмежені, що, проте, й становить почасти їхню силу. Найдосад-ніше ж у них те, що, замість прямої мети, вони часто

кидаються навкоси, замість головної справи — на дрібниці. Оце їх і губить. Але вони зрозумілі масам; п цьому їхня сила... Втім, треба ще сказати кілька слів про те: що таке значить претензія?

В нашому острозі було кілька чоловік таких, які прийшли за претензію. Ось вони найбільше й хвилювалися. Особливо один, Мартинов, що раніше служив у гусарах, гарячий, невпокійний і підозріливий чоловік, проте чесний і правдивий. Інший був Василь Антонов, людина якось

спокійно-дратівлива, з зухвалим поглядом, з пихатою саркастичною усмішкою, надзвичайно розвинена, проте так само чесна й правдива. Та всіх не переберeш; багато їх було. Петров, між іншим, так і сновигав туди й сюди, прислухався до всіх купок, мало говорив, але видимо був схвильований і перший вискочив із казарми, коли почали шикуватися.

Наш острожний унтер-офіцер, який виконував у нас обов'язки фельдфебеля, зараз же вийшов переляканий. Вишикувавшись, люди чемно попросили його сказати майорові, що каторга бажає з ним говорити і просити його особисто про деякі пункти. Слідом за унтер-офіцером вийшли й усі інваліди і вишикувалися по другий бік, насупроти каторги. Доручення, дане унтер-офіцерові, було надзвичайне і вжахнуло його. Але не доповісти зараз же майорові він не смів. По-перше, вже коли повстала каторга, то могло вийти й щось гірше. Все начальство наше якось посилено боялося каторги. По-друге, коли б навіть і нічого не було, так що всі зараз же оханулися б і розійшлися, то й тоді унтер-офіцер мусив би негайно доповісти про все, що діялося, начальству. Блідий, тремтячи від страху, подався він квапливо до майора, навіть і не пробуючи сам опитувати й умовляти арештантів. Він бачив, що з ним тепер і говорити не стануть.

Не знаючи зовсім нічого, і я вийшов шикуватися. Про всі подробиці справи я довідався вже згодом. А тепер, я думав, відбувається якась перевірка; але, не бачачи караульних, котрі провадять перевірку, здивувався й став розглядатися навколо. Обличчя були схвильовані й роздратовані. Деякі були навіть бліді. Всі взагалі були мовчазні й занепокоєні тим, як то доведеться заговорити перед майором. Я помітив, що багато хто подивився на мене надзвичайно здивовано, але мовчки відвернувся. Як видно, їх здивувало, що р,ф ни-

ми вишикувався. Вони, очевидно, не вірили, щоб і я теж показував претензію. Однак незабаром майже всі мої сусіди стали знову звертатися до мене. Всі дивилися на мене запитливо. 1

— Ти тут чого? — грубо й голосно спитав мене Василь Антонов, що стояв від мене геть далі за інших і досі завжди казав мені ви й поводився зо мною чемно.

Я подивився на нього непорозуміло, все ще силкуючись збагнути, що це значить, і вже догадуючись, що діється щось незвичайне.

— Справді, чого тобі тут стояти? Іди в казарму,— мовив один молодий арештант, з військових, що з ним я досі зовсім не був знайомий, хлопець добрий і тихий.— Не по тобі це діло.

— Та шикуються ж,— відповів я йому,— я думав, перевірка.

— Ач, також виліз,— крикнув один.

— Залізний ніс,— мовив другий.

— Муходави! — промовив третій з невимовним презирством. Це нове прізвисько викликало загальний регіт.

— З ласки на кухні вештається,— додав ще хтось.

— їм скрізь рай. Тут каторга, а вони калачі їдять та поросят купують. Ти ж власне їси; чого ж сюди лізеш.

— Тут вам не місце,— промовив Куликов, розв'язно підходячи до мене; він узяв мене за руку й вивів із рядів.

Сам він був блідий, чорні очі його блискали, і спідня губа була закусана. Він не спокійно чекав майора. До речі: я страшенно любив дивитися на Куликова в усіх таких випадках, тобто в усіх тих випадках, коли йому треба було показати себе. Він рисувався жахливо, але й діло робив. Мені здається, він і на страту пішов би з певним шиком,

чепуристістю. Тепер, коли всі казали мені ти і лаяли мене, він, видимо, умисне подвоїв свою чемність зо мною, а разом із тим слова його були якось особливо, навіть пихато наполегливі, не припускали ніякого заперечення.

— Ми тут про своє, Олександре Петровичу, а вам тут4 нема що робити. Ідіть кудись, перечекайте... Он ваші всі на кухні, йдіть туди,

— Під дев'яту палю, де Антипка безп'ятий живе! — підхопив хтось.

І^рїзь підняте вікно в кухні я справді' побачив наших

поляків; а втім, мені здалося, що там, крім них, багато людей. Спантеличений, я пішов на кухню. Сміх, лайка й тюкання (що заміняло в каторжних свистки) залунали мені услід.

— Не сподобались!.. Тю-тю-тю! Бери його!.. Ніколи ще досі не був я такий ображений в острозі,

і цим разом мені було дуже важко. Та я потрапив під таку хвилину. У сінях перед кухнею мене зустрів Т — вський, з дворян, твердий і великодушний молодий чоловік, без великої освіти; він страшенно любив Б. Його з-поміж усіх інших вирізняли каторжні і навіть почасти любили. Він був хоробрий, мужній і дужий, і це якось виявлялося в кожному жесті його.

— Що ви, Горянчиков,— закричав він мені,— ідіть сюди!

— Та що там таке?

— Вони претензію показують, хіба ви не знаєте? їм, звичайно, не вдасться: хто повірить каторжним? Почнуть розшукувати призвідців, і якщо ми там будемо, на нас, зрозуміло, перших звернуть обвинувачення в бунті. Згадайте, за що ми прийшли сюди. їх просто висічуть, а нас під

суд. Майор нас усіх ненавидить і радий занапастити. Він нами сам виправдається.

— Та й каторжні видадуть нас головою,— додав М—цький, коли ми ввійшли до кухні.

— Будьте певні, не пожаліють! — підхопив Т — вський.

У кухні, крім дворян, було ще багато людей, всього чоловік тридцять. Усі вони залишились, бо не хотіли показувати претензії,— деякі з боягузтва, деякі рішуче переконані в цілковитій марноті всякої претензії. Був тут і Яким Якимович, запеклий і природний ворог усіх таких претензій, що перешкоджали правильному перебігу служби та й благонравності. Він мовчки й надзвичайно спокійно чекав кінця справи, нітрохи не турбую чись цим кінцем, навпаки, цілком певний, що неминуче візьме верх порядок та воля начальства. Був тут і Ісай Хомич: він стояв спантеличений, похнюпивши носа, жадібно й боягузливо прислухаючись до нашої розмови. Він був дуже стурбований. Були тут усі острожні полячки з простих, які теж приєдналися до дворян. тЗуло кілька й боязких росіян, людей завжди мовчазних і забитих. Вийти з іншими вони не насміли і з сумом чекали, чим скінчиться справа. Було, нарешті, кілька похмурих і завжди суворих арештантів, людей небоязких.

Вони залишились, бо були уперто й бридливо переконані, що все це дурниця і нічого, крім лиха, з цього діла не буде. Та мені здається, що все-таки вони почували себе тепер якось незручно, j дивилися не зовсім само-впевнено. Вони хоч і розуміли свою цілковиту рацію щодо претензії, — це згодом і і підтвердилося,— але все-таки усвідомлювали себе ніби відступниками, які покинули артіль, неначе видали товаришів плац-майорові. Опинився тут і Иолкін, отой самий хитрий мужичок-сибіряк, що прийшов за фальшиву монету й відбив ветеринарну практику в Куликова. Дідок із стародуб-ських слобід був також тут. Кухарі всі до єдиного лишилися на кухні, мабуть, з переконання, що вони теж становлять частину адміністрації, отже, й непристойно їм виходити проти неї.

— Однак,— почав я, нерішуче звертаючись до М—го,— крім цих, майже всі вийшли.

— Та нам що? — пробурчав Б.

— Ми в сто разів більше за них ризикували б, якби вийшли; а навіщо? Je haïs ces briqandsl. І невже ви хоч одну хвилину думаєте, що їхня претензія відбудеться? Яка ж охота лізти в безглуздя?

— Нічого з цього не буде,— підхопив один із каторжних, упертий і озлоблений старик. Алмазов, що був тут же, поспішив підтакнути йому на відповідь.

— Опріч того, що пересічуть з півсотні,— нічого з цього не буде.

— Майор приїхав! — крикнув хтось, і всі жадібно кинулись до вікон.

Майор влетів лихий, оскаженілий, червоний, в окулярах. Мовчки, але рішуче підійшов він до фрунту. В цих випадках він справді був сміливий і не втрачав самовладання. Втім, він майже завсіди був напідпитку. Навіть його засмальцьований кашкет з оранжевою околичкою й брудні срібні еполети мали цієї хвилини щось зловісне. За ним ішов писар Дятлов, надзвичайно важлива особа в нашому острозі; він по суті керував усім в острозі й мав навіть вплив на майора, хлопець хитрий, дуже собі на умі, але й не поганий. Арештанти були вдоволені ним. Слідом за ним ішов наш унтер-офіцер, який, очевидно, вс*гиг уже дістати страшенну нагінку і сподівався ще Вдесятеро більшої; за ним — конвойні, троє чи четверо, не більше. Арештанти, що стояли без кашкетів з того

£K^<Я ненавиджу цих харцизів (франц.).

самого часу, здається, як послали по майора, тепер усі випростались, підправились; кожен із них переступив з ноги на ногу, а потім усі так і

завмерли на місці, чекаючи першого слова або, краще сказати, першого крику вищого начальства.

Він негайно й розітнувся; з другого слова майор загорлав щосили, цим разом навіть із якимсь виском: дуже вже він оскаженів. З вікон нам видно було, як він бігав по фрунту, кидався, допитував. Проте запитань його, як також і арештантських відповідей, нам через велику від-далв-не було чути. Тільки й розібрали ми, як він верескливо кричав:

— Бунтівники!.. Крізь стрій... Заводіяки! Ти заводіяка! Ти заводіяка! — накинувся він на когось.

Відповіді не було чути. Але за хвилину ми побачили, як арештант відокремився і пішов до кордегардії. Ще за хвилину пішов слідом за ним другий, потім третій.

— Усіх під суд! Я вас! Це хто там на кухні? — заверещав він, побачивши нас в розчинені вікна.— Усіх сюди! Гнати їх зараз сюди!

Писар Дятлов рушив до нас на кухню. В кухні сказали йому, що не мають претензії. Він негайно повернувся й доповів майорові.

— А, не мають! — промовив той, двома тонами нижче, як видно, зрадівши.— Однаково, всіх сюди!

Ми вийшли. Я почував, що якось совісно нам виходити. Та й усі йшли, наче похнюпивши голову.

— А, Прокоф'єв! Йолкін теж, це ти, Алмазов... Ставайте, ставайте сюди, в купку,— казав нам майор якимсь поспішливим, але м'яким голосом, ласкаво на нас позираючи.—>М—цький, ти теж тут... от і переписати. Дятлов! Зараз же переписати всіх вдоволених окремо і всіх невдоволених окремо, всіх до єдиного, і бумагу до мене. Я всіх вас подам... під суд! Я вас, шахраї!

Бумага подіяла.

— Ми вдоволенії — похмуро крикнув раптом один голос із юрби невдоволених, але якось не дуже рішуче.

— А, вдоволені! Хто вдоволений? Хто вдоволений, той виходь.

— Вдоволені, вдоволені!—долучилося кілька голосів.

— Вдоволені! Виходить, вас баламутили? Виходить, були заводіяки, бунтівники? Тим гірше для них!..

— Господи, що ж це таке! — почувся чийсь голос у юрбі. '£'-> '

— Хто, хто це крикнув, хто? — заревів майор, кидаючись у той бік, звідки почувся голос.— Це ти, Расторгуев, ти крикнув? У кордегардію!

Расторгуев, одутлий і високий молодий чоловік, вийшов і повільно попростував д|о кордегардії. Крикнув зовсім не він, та що на нього вказали, то він і не суперечив. 1

— З жиру казитесь! — зарепетував услід йому майор.— Ач товста мордяка, за три дні не... Ось я вас усіх розшукаю! Виходьте вдоволені!

— Вдоволені, ваше високоблагородіе! — почулося кілька десятків понурих голосів; інші уперто мовчали. Та майорові тільки того й треба було. Йому, очевидно, самому було вигідно покінчити мерщій справу, і якось покінчити згодою.

— А, тепер усі вдоволені! — промовив він квапливо.— Я це й бачив... знав. Це заводіяки! Між ними, очевидно, є заводіяки! — говорив він, звертаючись до Дятлова. — Це треба докладніше розслідити. А тепер... тепер на роботу час. Бий у барабан!

Він сам був присутній на розводці. Арештанти мовчки й сумно розходилися по роботах, вдоволені принаймні з того, що швидше йшли геть з-перед очей. А майор негайно після розводки навідався до кордегардії і розпорядився з "заводіяками", проте не дуже жорстоко. Навіть квапився. Один із них, казали потім, попросив прощення, і він зараз же простив його. Видно було, що майор почасти не в гуморі і, можливо, навіть злякався. Претензія у всякому разі річ дражлива, і хоч скаргу арештантів і не можна було по суті назвати претензією, бо заявляли її не вищому начальству, а самому ж майорові, та все-таки було якось незручно, негарно. Особливо бентежило, що повстали геть усі. Слід було притлумити справу хоч би там що. "Заводіяк" незабаром випустили. Назавтра ж харч покращав, та, проте, ненадовго. Майор у перші дні став частіше навідувати острог і частіше виявляв непорядки. Наш унтер-офіцер ходив заклопотаний і спантеличений, мовби кіяк не міг отямитися від подиву. Що ж до арештантів, то вони ще довго після цього не могли заспокоїтися, проте вже не хвилювалися, як перше, а мовчали розтривожені, збиті з пантелику. Дехто навіть похнюпив голову. Інші буркотливо, хоч і небалакуче висловлювалися про все це. Багато хто озлоблено і вголос підсміювався сам із себе, немов караючи себе за претензію.

— Отаке, брат, візьми, закуси! — каже, бувало, один.

— З чого посмієшся, тому й поробиш! — додає другий.

— Де та миша, щоб котові дзвоника причепила? — зауважує третій.

— Нашого брата без дрюка не впевниш, звісно. Добре ще, не всіх висік.

— А ти надалі більше знай, та менше базікай, краще буде! — озлоблено зауважує хто-небудь. ^ — Та чи чого вчиш, учителю?

— Ай учу.

— Та ти хто такий вискочив?

— Та я поки що людина, а ти-от хто?

— Недогризок собачий, ось ти хто.

— Це ти сам.

— Ну, ну годі вам! Чого загалакали! — кричать звідусіль на сперечальників...

Того ж вечора, тобто в самий день претензії, повернувшись із роботи, я зустрівся за казармами з Петровим. Він уже шукав мене. Підійшовши до мене, він щось промимрив, ніби два, три невиразні вигуки, але скоро неуважливо замовк і машинально пішов поруч мене. Вся ця справа ще боляче лежала в мене на серці, і мені здалося, що Петров дещо мені пояснить.

— Скажіть, Петров,— спитав я його,— ваші на нас не сердяться?

— Хто сердиться? — спитав він, ніби очумавшись.

— Арештанти на нас... на дворян?

— А за що на вас сердитись?

— Ну, та за те, що ми не вийшли на претензію.

— Та вам чого показувати претензію? — спитав він, ніби силкуючись зрозуміти мене.— Ви ж своє їсте.

— Ой боже мій! Та й серед ваших же є, що св:є їдять, а вийшли ж. Ну й нам треба було... з товариськості.

— Та... та який же ви нам товариш? — спитав він не-порозуміло.

Я миттю глянув на нього: він рішуче не розумів мене, не розумів, чого я домагаюся. Та зате я зрозумів його в цей мент цілком. Уперше тепер одна думка, яка давно вже невиразно в мені ворушилася й переслідувала мене, з'ясувалася мені остаточно, і я раптом зрозумів те, про що досі невиразно догадувався. Я зрозумів, що мене ніколи не приймуть до товариства, хоч би я був преарешташт,

хоч би на віки вічні, хоч би з особливого відділення. Та надто лишився мені в пам'ятку вигляд Петрова тієї хвилини. В його запитанні: "Який І же ви нам товариш?" чулася така щира наївність, таке простодушне нерозуміння. Я думав: чи нема в цих словах якоїсь іронії, злості, насмішки? Нічого не булр: просто не товариш, та й годі. Ти йди своєю дорогою, а Ми — своєю; в тебе свої справи, а в нас свої.

І справді, я думав був, що після претензії вони просто загризуть нас і нам життя не буде. Аж нічогісінько: ні найменшого докору, ні найменшого натяку на докір ми не чули, ніякої особливої злості не добавилося. Просто їли нас потроху поїдом при нагоді, як і перше їли, та й усе. А втім, нітрохи не гнівались також і на всіх тих, котрі не хотіли показувати претензії й залишалися на кухні, як і на тих також, хто з перших крикнув, що з усього вдоволені. Навіть і не згадав про це ніхто. Останнього я особливо не міг збагнути.

VIII. ТОВАРИШІ

Мене, звичайно, більше вабило до своїх, тобто до "дворян", особливо перший час. Але з трьох колишніх російських дворян (Якима Якимовича, шпика А—ва та того, кого вважали за батьковбивцю) я знався й розмовляв тільки з Якимом Якимовичем. Сказати правду, я підходив до Якима Якимовича, так би мовити, з розпачу, в хвилини найбільшої нудьги та коли вже ні до кого, крім нього, підійти не передбачалося. В попередньому розділі я зробив був спробу розсортирувати всіх наших

людей на розряди, але тепер, як пригадав Якима Якимовича, то думаю, що можна ще додати один розряд. Правда, й складався він із самого нього. Це — розряд цілком байдужих каторжних. Цілком байдужих, тобто таких, яким було однаковісінько жити що на волі, що на каторзі, у нас, зрозуміло, не було та й бути не могло, але Яким Якимович становив, здається, виняток. Він навіть і влаштувався в острозі так, наче все життя намірявся прожи-ти"В" ньому: усе довкола нього, починаючи з сінника, подушок, начиння, розташувалося так щільно, так стало, так надовго. Бівуачного, тимчасового не помічалося в ньому й сліду. Пробути в острозі лишалося йому ще бапаатл років, та навряд чи він хоч коли-небудь подумав

про вихід. Але якщо він і примирився з дійсністю, то, зрозуміло, не серцем, а хіба по субординації, що, однак, для нього було те саме. Він був людина добра і на початку допомагав мені порадами та деякими послугами; але іноді, каюсь, він мимохіть наганяв на мене, особливо перший час, тугу нечувану, яка ще дужче посилювала й без того вже тоскний настрій мій. А я з туги саме й заходив із ним у мову. Прагнеш, бувало, хоч якогось живого слова, хоч жовчного, хоч нетерплячого, хоч злості якоїсь: ми б хоч позлилися вже на долю нашу разом; а він мовчить, клеїть свої ліхтарики або розповість про те, який у них огляд був такого-то року, і хто був начальником дивізії, і як його звали на ім'я й по батькові, і чи вдоволений він був оглядом, чи ні, і як застрільникам сигнали було змінено тощо. І все таким рівним, таким поважним голосом, наче вода капле по краплині. Він навіть зовсім майже не запалювався, коли розповідав мені, що за участь у якомусь ділі на Кавказі удостоївся одержати "святі Анни" на шпагу. Тільки голос його ставав цієї хвилини якось незвичайно важним і солідним; він трохи притишував його, аж до якоїсь навіть таємничості, коли вимовляв "святі Анни", і після цього хвилин на три ставав якось особливо мовчазний і солідний... Цього першого року бували в мене дурні хвилини, коли я (і завжди якось раптом) починав майже ненавидіти Якима Якимовича, не знати за що, і мовчки кляв долю свою за те, що вона помістила мене з ним на нарах голова до голови. Звичайно через годину я вже докоряв собі за це. Втім, було це тільки першого року; згодом я цілком примирився в душі з

Якимом Якимовичем і соромився моїх колишніх дурощів. Зовнішньо ж ми, пам'ятається, ніколи з ним не сварилися.

Крім цих трьох росіян, інших за мій час перебувало в нас вісім чоловік. З деким із них я сходився досить близько й навіть із задоволенням, але не з усіма. Кращі з них були якісь хворобливі, виняткові і надзвичайно нетерпимі. З двома із них я згодом просто перестав розмовляти. Освічених серед них було тільки троє: Б—ський, М—кий та старий Ж—кий, колишній професор математики десь,— старик добрий, хороший, великий дивак .і, попри всю освіту, здається, вкрай обмежена людина. Зовсім інші були М—кий та Б—кий. З М—ким я добре зійшовся з першого разу; ніколи з ним не сварився, шанував його, але полюбити його, прив'язатися до нього я ніколи не міг. Це була глибоко недовірлива й озлоіблена

людина, тільки він умів навдивовижу добре володіти собою. Ось оце надто велике вміння й не подобалося в ньому: почувалося якось, що в& ніколи й ні перед ким не розгорне всієї душі своєї. А втім, можливо, я й помиляюсь. Це була натура сильна1 і надзвичайно благородна. Його неабияка, навіть трбхи єзуїтська промітність і обережність у поводженні з людьми виявляли його затаєний, глибокий скептицизм. А тим часом це була душа, яка страждала саме цією двоїстістю: скептицизму і глибокого, нічим не захитуваного вірування в деякі свої особливі переконання й надії. Та попри всю життєву промітність свою, він непримиренно ворогував з Б—м і з другом його Т—ським. Б—кий був хвора, трохи схильна до сухот людина, дратівлива й нервова, але по суті добряча і навіть великодушна. Дратівливість його доходила часом до надзвичайної нетерпимості й забаганок. Я не зніс цього характеру і згодом розійшовся з Б—м, та зате ніколи не переставав любити його; а з М—ким і не сварився, але ніколи його не любив. Коли я розійшовся з Б—м, трапилося так, що я зараз же мусив розійтися й з Т—ським, тим самим молодим чоловіком, про котрого я згадував у попередньому розділі, розповідаючи про нашу претензію. Мені було це дуже прикро. Т—ський був хоч і неосвічений, але добрий, мужній, славний молодик, одно слово. А річ була в тому, що він так любив і шанував Б—го, так благоговів перед

ним, що тих, хто ледь-ледь розходився з Б—м, зараз же вважав майже за своїх ворогів. Він і з М—м, здається, розійшовся згодом за Б—го, хоч довго кріпився. А втім, усі вони були хворі морально, жовчні, дратівливі, недовірливі. Це зрозуміло: їм було дуже важко, багато важче, ніж нам. Були вони далеко від своєї батьківщини. Деякі з них були прислані на довгі строки, на десять, на дванадцять років, а головне, вони з глибоким упередженням дивилися на всіх навколо, бачили в каторжних саме тільки звірство і не могли, ба навіть не хотіли, розглядіти в них жодної доброї риси, нічого людського, і,— що теж було дуже зрозуміло,— цей нещасний погляд їм прищепила сама сила обставин, доля. Зрозуміла річ, що туга душила їх в острозі. З черкесами, з татарами, з Ісаєм Хомичем були вони ласкаві й привітні, але з огидою сахалися всіх інших каторжних. Сам тільки старо-дубський старовір заслужив їхню повну пошану. Втім, варто уваги, що ніхто з каторжних за весь час, як я був ув бс^озі, не закинув їм ні походження, ні віри їхньої, ні

напряму думок, а це трапляється серед нашого простолюду щодо іноземців, переважно німців, хоч, проте, й дуже рідко. Та з німців хіба тільки сміються; німець — це щось глибоко комічне для російського простолюду. А з нашими каторжні поводилися навіть шанобливо, куди більше, ніж із нами, росіянами, і зовсім не займали їх. Однак ті, здається, ніколи цього не хотіли помітити і взяти до уваги. Я заговорив про Т—ського. Це він, як їх переводили з місця першого їх заслання до нашої фортеці, ніс Б—го на руках протягом мало не всієї дороги, коли той, кволий здоров'ям і будовою, втомлювався майже з пів-етапу. їх прислали перше до У—горська. Там, розповідали вони, було їм добре, тобто куди краще, ніж у нашій фортеці. Та в них завелося якесь, цілком, проте, невинне, листування з іншими засланцями з іншого міста, і за це їх трьох визнали за потрібне перевести до нашої фортеці, ближче перед очі нашого вищого начальства. Третій товариш їхній був Ж—кий. До їхнього прибуття М—кий був ув острозі сам. Ото як він мав нудитися першого року свого заслання!

— Цей Ж—кий був той самий старик, що все молився богу,— про нього я вже згадував. Усі наші політичні злочинці були люди молоді, деякі

навіть дуже; сам Ж—кий мав уже років п'ятдесят з гаком. Це була людина, звісно, чесна, але трохи чудна. Товариші його, Б—кий та Т—кий, дуже його не любили, навіть не розмовляли з ним, казали про нього, що він упертий і безглуздий. Не знаю, скільки правди було в цьому. В острозі, як і в кожному такому місці, де люди збираються докупи не волею, а гвалтом, мені здається, швидше можна посваритися і навіть зненавидіти один одного, ніж на волі. Багато що тому сприяє. А втім, Ж—кий був справді людина досить тупа й, можливо, неприємна. Всі інші його товариші теж не ладнали з ним. Я хоч і ніколи з ним не сварився, проте й особливо не сходився. Свою науку, математику, він, здається, знав. Пам'ятаю, він усе силкувався розтлумачити мені своєю напівросійською мовою якусь особливу астрономічну систему, що її він сам вигадав. Мені казали, що він колись надрукував це, та з нього в ученому світі тільки посміялися. Мені здається, він був трохи не сповна розуму. Цілі дні він молився навколішках богові, чим здобув загальну повагу каторги й тішився нею до самої смерті своєї. Він помер у нашому госпіталі після тяжкої хвороби, на моїх очах. А втім,

повагу каторги він здобув, щойно вступивши до острогу, після своєї приходи з нашим майором. Дорогою від У — горська до нашої фортеці — їх не голили, і вони пообростали бородами, отже, коли їх привели просто до плац-майора, то той скаженб обурився на таке зламання субординації, хоч вони в цьому не були винні.

— Який у них вигляд! — заревів він.— Це бродяги, розбійники!

Ж—кий, котрий ще погано розумів тоді по-російському і подумав, що їх питають: хто вони такі? бродяги чи розбійники? відповів:

— Ми не бродяги, а політичні злочинці.

— Я-а-а-к! Ти грубіянити? Грубіянити! — заревів майор.— В кордегардію! Сто різок, зараз же, сю ж мить!

Старого покарали. Він ліг під різки беззаперечно, закусив собі зубами руку і витерпів кару без найменшого крику чи стогону, не ворушачись. Б—кий та Т—кий тим часом уже ввійшли до острогу, де М—кий чекав уже їх при брамі і просто кинувся їм на шию, хоч досі ніколи їх не бачив. Схвильовані від майорського прийому, вони розповіли йому все про Ж—кого. Пам'ятаю, як М—кий розказував мені про це: "Я не тямив себе,— казав він,— я не пам'ятав, що зо мною діється, і тремтів, як в ознобі. Я ждав Ж—го при брамі. Він мав прийти просто з кордегардії, де його карали. Раптом відчинилася хвіртка: Ж—кий, не дивлячись ні на кого, з блідим обличчям і з блідими тремтячими губами, пройшов поміж каторжних, які зібралися у дворі і вже довідалися, що карають дворянина, увійшов у казарму, просто до свого місця, й, слова не мовлячи, став навколішки і почав молитися богу. Каторжні були вражені й навіть зворушені. Як побачив я цього старого,— казав М—кий,—сивого, що лишив у себе дома дружину, дітей, як побачив я його навколішках, коли він, ганебно покараний, молився,— я кинувся за казарми і цілі дві години був як без пам'яті; я був у нестямі..." Каторжні відтоді стали дуже поважати Ж—кого і поводилися з ним завжди шанобливо. їм особливо сподобалося, що він не кричав під різками.

Треба, однак, сказати всю правду: з цього прикладу аж ніяк не можна робити висновку про поводження начальства в Сибіру з засланцями із дворян, хоч би хто вони були, ці засланці, росіяни чи поляки. Цей приклад тільки показує, що можна наразитися на

лиху людину, і, звичайно, якщо ця лиха людина була б десь ройовим і старшим командиром, то доля засланця в разі, коли б його особливо незлюбив цей лихий командир, була б дуже погано забезпечена. Та не можна не признатися, що найвище начальство в Сибіру, від якого залежить тон і настрій усіх інших командирів, дуже розбірливе щодо засланих дворян і навіть в деяких випадках намагається попускати їм

порівняно з іншими каторжними, з простолюду. Причини тому ясні: ці вищі начальники, по-перше, самі дворяни; по-друге, траплялося ще раніше, що деякі з дворян не лягали під різки й кидались на виконавців, з того виникали страхіття; а по-третє, і, мені здається, це головне, уже давно, ще років тридцять п'ять тому, до Сибіру прибула несподівано, разом, велика маса засланців-дворян, і ці засланці протягом тридцяти років зуміли поставити й зарекомендувати себе по всьому Сибіру так, що в мій час начальство вже за старовинною спадковою звичкою мимохіть дивилося на дворян-злочинців певного розряду іншими очима, ніж на всю решту засланців. Слідом за вищим начальством звикли дивитися такими ж очима й нижчі командири, запозичаючи, зрозуміло, цей погляд і тон згори, скоряючись, підпорядковуючись йому. Втім, багато деякі з цих нижчих командирів дивилися тупо, критикували про себе вищі розпорядження і дуже, дуже раді б були, якби тільки їм не перешкоджали, розпорядитися по-своєму. Та їм не зовсім це дозволяли. Я маю тверду підставу так думати, і ось чому. Другий розряд каторги, в якому я перебував і який складався з фортечних арештантів під військовим начальством, був незрівнянно тяжчий за інші два розряди, тобто третій (заводський) і перший (у рудниках). Тяжчий він був не тільки для дворян, а й для всіх арештантів саме тому, що начальство та устрій цього розряду — все військове, дуже подібне до арештантських рот у Росії. Військове начальство суворіше, порядки тісніші, повсякчас у ланцюгах, повсякчас під конвоєм, повсякчас під замком, а . цього нема в такій силі у тих двох розрядах. Так принаймні казали всі наші арештанти, а між ними були знавці справи. Вони всі з радістю пішли б до першого розряду, що його закони вважалися найтяжчими, і навіть багато разів мріяли про це. Про арештантські ж роти в Росії всі наші, хто був там, розповідали з жахом і запевняли, що по всій Росії нема тяжчого місця, як

арештантські роти по фортецях, та що в Сибіру рай порівняно з тамтешнім життям. Отже, коли в умовах такого суворого перебування^ як у нашому острозі, при військовому начальстві, на очах самого генерал-губернатора і, нарешті, за таких випадків (що іноді бували), коли деякі сторонні, але офіціозні люди, зі злості чи з запопадливості до служби, ладні були потай донести куди слід, що такого-то, мовляв, розряду

злочинцям такі-то неблагонамірені командири попускають,— коли в такому місці, кажу я, на злочинців-дворян дивилися трохи іншими очима, ніж на решту каторжних, то тим паче припускали для них пільги в першому та третьому розряді. Тож на підставі порядків у тому місці, де я був, я можу, здається мені, судити щодо цього і про весь Сибір. Усі чутки та розповіді про це, які доходили до мене від засланців першого й третього розрядів, підтверджували мій висновок. Справді, на всіх нас, дворян, начальство в нашому острозі дивилося уважніше й обережніше. Щодо роботи та перебування в острозі нам рішуче нічого не попускали: ті самі роботи, ті самі кайдани, ті самі замки, одно слово, все те саме, що й у всіх арештантів. Та й не можна було полегшити. Я знаю, що в цьому місті в той недавній давноминулий час було стільки донощиків, стільки інтриг, стільки таких, які рили одне на одного, що начальство природно боялося доносу. А вже що страшнішого було тоді, як донос про те, що певного розряду злочинцям попускають! Отже, кожен побоювався, і ми жили нарівні з усіма каторжниками, тільки щодо кари на тілі був деякий виняток. Правда, нас би надзвичайно зручно висікли, коли б ми заслужили на це, тобто проступилися в чомусь. Цього вимагав обов'язок служби й рівності — перед карою на тілі. Але так, даремно, легковажно нас все-таки не висікли б, а з простими арештантами таке легковажне поводження, звісно, траплялося, особливо при деяких субалтерних командирах та охочих розпорядитися й пригрустити при кожній нагоді. Нам відомо було, що комендант, довідавшись про пригоду із старим Ж—ким, дуже обурився на майора і застеріг його, щоб надалі він зволив тримати руки коротше. Так розповідали мені всі. Знали також у нас, що сам генерал-губернатор, який довіряв нашому майорові та почасти й любив його як виконавця й людину з деякими здібностями, дізнавшись про цю пригоду, теж вичитував йому. І майор наш узяв це до відома. Вже як, примі-

ром, хотілося йому добратися до М—го, котрого він ненавидів через наговори А—ва, але він ніяк не міг його "висікти, хоч і шукав приключки, гнав його й підкопувався під нього. Про пригоду з Ж—ким незабаром довідалося все місто, і загальна думка була проти майора; багато хто закидав йому, деякі навіть з неприємностями. Згадую тепер і мою першу

зустріч з плац-майором. Нас, тобто мене й другого засланця з дворян, з котрим я разом вступив на каторгу, налякали ще в Тобольську розповідями про неприємну вдачу цієї людини. Давні двадцятип'ятирічні засланці з дворян, що були в той час там і зустріли нас з глибокою симпатією та мали з нами зносини весь час, як ми сиділи на пересильному дворі, застерігали нас від майбутнього командира нашого й обіцяли зробити все, що тільки зможуть, через знайомих людей, щоб захистити нас від його переслідувань. Справді, три дочки генерал-губернатора, які приїхали з Росії й гостювали тоді в батька, дістали від них листи і, здається, говорили йому на нашу користь. Але що він міг зробити? Він тільки сказав майорові, щоб той був трохи розбірливіший. Годині о третій пополудні ми, тобто я й товариш мій, прибули до цього міста, і конвойні просто попровадили нас до нашого повелителя. Ми стояли в прихожій, чекаючи його. Тим часом уже послали по острожного унтер-офіцера. Коли він з'явився, зараз же вийшов і плац-майор. Червоне, вугрувате й зле обличчя його справило на нас надзвичайно тоскне враження: наче злий павук вибіг на бідну муху, що потрапила в його павутину.

— Як тебе звуть? — спитав він мого товариша. Він говорив скоро, різко, уривчасто й, очевидно, хотів справити на нас враження.

— Такий-то.

— Тебе? — звернувся він до мене, втупивши в мене свої окуляри.

— Такий-то.

— Унтер-офіцер! Зараз же їх в острог, виголити в кордегардії по-цивільному, негайно, половину голови; кайдани перекувати завтра ж. Це які шинелі? Звідки одержали? — спитав він раптом, звернувши увагу на сірі капоти з жовтими кругами на спинах, видані нам у Тобольську, в яких ми стали перед його ясні очі.— Це нова форма! Це, мабуть, якась нова форма... Ще проектується... з Петербурга...— казав він, повертаючи

нас по черзі.— З ними нема нічого? — спитав він раптом жандарма, що нас конвоював.

— Власний одяг є, ваше високоблагородіє,— відповів жандарм, якось миттю витягшись, навіть з невеликим здриганням. Плац-майора всі знали, всі про нього чули, він усіх лякав. 1

— Усе відібрати. Віддати їм тільки саму білизну, та й то білу, а кольорову, якщо є, відібрати. Все інше продати з аукціону. Гроші записати на прибуток. Арештант не має власності,— вів він, суворо подивившися на нас.— Глядіть же, поводитися гарно! Щоб я не чув! А то... ка-ра на ті-лі! За найменшу провину — р-р-різки!..

Цілий той вечір я з незвички був майже хворий від цього прийому. Втім, враження посилилося й від того, що я побачив ув острозі; та про вступ мій до острогу я вже розповідав.

Я згадав зараз, що нам нічого не попускали та й не сміли попускати, не робили ніякого полегшення в роботі перед іншими арештантами. Але один раз, проте, спробували зробити: я й Б—кий цілі три місяці ходили до інженерної канцелярії як писарі. Та зробили це тишком-нишком, і зробило інженерне начальство. Тобто всі інші, кому треба було, либонь, знали, але удавали, що не знали. Це сталося ще за командира команди Г—ва. Підполковник Г—ков як з неба впав до нас, пробув у нас дуже недовго,— коли не помиляюсь, не більше як півроку, та й того менше,— і виїхав до Росії, справивши незвичайне враження на всіх арештантів. Його не те що любили арештанти, його вони обожнювали, коли тільки можна вжити тут цього слова. Як він це зробив, не знаю, але він завоював їх з першого разу. "Батько, батько! Батька не треба!" — казали раз у раз арештанти протягом усього часу його керування інженерною частиною. Гуляка він був, здається, жахливий. Невеликий на зріст, із зухвалим, самовпевненим поглядом. Але разом із тим він був ласкавий з арештантами, мало не до ніжностей, і справді буквально любив їх, як батько. Чому він так любив арештантів — сказати не можу, але він не міг бачити арештанта, щоб не мовити до нього ласкавого, веселого слова,

щоб не посміятися з ним, не пожартувати з ним, і головне — ані цятки в цьому не було чогось начальницького, будь-чого такого, що показувало б нерівну або суто начальницьку ласку. Це був

свій товариш, цілком своя людина. Та, попри весь цей інстинктивний демократизм його, арештанти й разу не проступилися перед ним якоюсь неповажливістю, фамільярністю. Навпаки. Все обличчя арештанта аж розцвітало, коли він стрічався з командиром, і, знявши шапку, він уже дивився усміхаючись, коли той підходив до нього. А якщо той заговорить, — як карбованця подарує. Бувають же такі популярні люди. Дивився він солодцем, ходив прямо, браво. "Орел!" — кажуть, бувало, про нього арештанти. Полегшити їх він, звичайно, нічим не міг; він завідував самими тільки інженерними роботами, котрі і за всіх інших командирів проходили своїм постійним, раз заведеним законним порядком. Хіба тільки, зустрівши випадково партію на роботі й бачачи, що роботу скінчили, не тримає, бувало, зайвий час і відпустить до барабана. Але подобалась його довіра до арештанта, відсутність дрібної педантичності й дратівливості, цілковита відсутність інших образливих форм у начальницьких відносинах. Якби він загубив тисячу карбованців,— я гадаю, перший-ліпший злодій із наших, знайшовши їх, відніс би до нього. Атож, я певен, що так було б. З яким глибоким співчуттям довідались арештанти, що їхній орел-командир посварився на смерть з нашим ненависним майором. Це сталося першого ж місяця, як він прибув. Наш майор був колись його товаришем по службі. Вони зустрілися після довгої розлуки як друзі і загуляли були разом. Та раптом у них порвалося. Вони посварились, і Г—в став майорові смертельним ворогом. Чутка була навіть, що вони побилися при тому, а це з нашим майором могло статися: він часто бився. Як почули це арештанти, радості їхній не було краю. "Чи ж восьмиокому з таким ужитися! Той орел, а наш..." — і тут звичайно додавалося слівце, незручне для друку. Страшенно в нас цікавилися тим, хто з них кого побив. Якби виявилося, що чутка про їхню бійку неправдива (а це, може, так і було), то, здається, нашим арештантикам було б дуже досадно. "Ні, вже напевно командир подолав,— казали вони, — він маленький, та сміленький, а той, чуєш, під ліжко від нього заліз". Але Г—ков незабаром виїхав, і арештанти знову вдалися в тугу.

Інженерні командири були в нас, щоправда, всі гарні: при мені змінилося їх троє чи четверо; "а все ж не нажити вже такого,— казали арештанти, — орел був, орел і заступник". От цей

Г—ков дуже любив усіх нас, дворян, і під кінець велів мені та Б—му ходити іноді) до канцелярії. А коли він поїхав, це влаштувалося [більш правильним чином. Серед інженерів були люди (з них особливо один), які дуже нам симпатизували. Ми ходили, переписували папери, навіть почерк наш став удосконалюватися, аж раптом від вищого начальства надійшло негайне повеління повернути нас на попередні роботи: хтось уже встиг донести! А втім, це й добре було: канцелярія стала нам обом дуже набридати. Потім ми років зо два майже нерозлучно ходили з Б—м на одні роботи, найчастіше до майстерні. Ми з ним розмовляли; говорили про наші надії, переконання. Славна він був людина; але переконання його часом бували надзвичайно дивні, виняткові. Часто у певного розряду людей, дуже розумних, витворюються іноді цілком парадоксальні поняття. Але за них стільки було в житті вистраждано, такою дорогою ціною вони дісталися, що відірватися від них було надто вже боляче, майже неможливо. Б—кий з болем сприймав кожне заперечення й ущипливо відповідав мені. А втім, багато в чому, можливо, він мав і більшу за мене рацію, не знаю; та ми, нарешті, розлучилися, і це було мені дуже боляче: ми вже багато поділили разом.

Тим часом М—кий щодалі ставав якось усе сумніший і похмуріший. Туга долала його. Раніше, в перший час мого перебування в острозі, він був більш товариський, душа його все-таки частіше й більше виривалася назовні. Вже третій рік жив він на каторзі тоді, як я вступив. Спочатку він багато чим цікавився з того, що за ці два роки сталося на світі і про що він не мав уявлення, сидячи в острозі; розпитував мене, слухав, хвилювався. Але під кінець, з часом усе це якось стало зосереджуватися в ньому всередині, на серці. Жар брався попелом. Озлоблення зростало дедалі більше. "Je haïs ces brigands",— казав він мені часто, з ненавистю дивлячись на каторжних, котрих я вже встиг пізнати ближче, і жодні доводи мої на їхню користь на нього не впливали. Він не розумів, що я кажу; часом, проте, неуважливо погоджувався; та назавтра ж знову

казав "Je haïs ces brigands". До речі: ми з ним часто розмовляли по-французькому, і за це один пристав над роботами, інженерний солдат Дранішніков, не знати з яких маркувань, прозвав нас фершалами. М—кий запалювався, тільки згадуючи про

свею матір.. "Вона стара, вона хвора,—казав він мені,— вона любить мене понад усе в світі, а я тут не знаю, жива вона чи ні? Годі з неї вже того, що вона знала, як мене ганяли крізь стрій..." М—кий був не дворянин і перед засланням був покараний на тілі. Згадуючи про це, він зціплював зуби і намагався дивитися вбік. Останнім часом він чимраз частіше став ходити сам. Одного ранку, десь о дванадцятій годині, його покликали до коменданта. Комендант вийшов дб нього з веселою усмішкою. '

— Ну, М—кий, що ти сьогодні уві сні бачив? — спитав він його.

"Я так і здригнувся,— розповідав, повернувшися до нас, М—кий.— Мені наче серце пройняло".

— Бачив, що листа від матері одержав,— відповів він.'

— Краще, краще! — відказав комендант.— Ти вільний! Твоя мати просила... просьбу її почули. Ось лист її, а ось і наказ про тебе. Зараз же вийдеш з острогу.

Він повернувся до нас блідий, ще не отямившись від звістки. Він тис нам руки своїми тремтячими, похололими руками. Багато арештантів теж поздоровляли його й раді були його щастю.

Він вийшов на поселення й залишився в нашому ж місті. Незабаром йому дали посаду. Спершу він часто приходив до нашого острогу і, коли міг, повідомляв нам різні новини. Переважно політичні дуже цікавили його.

З інших чотирьох, тобто крім М—го, Т—го, Б—го та Ж—го, двоє були ще дуже молоді люди, прислані на короткі строки, малоосвічені, але чесні, прості, прямі. Третій, А—чуковський, був надто вже простакуватий і нічого особливого собою не являв, але четвертий, Б—м, людина вже літня, справляв на всіх нас препогане враження. Не знаю, як він потрапив до розряду гаких злочинців, та й сам він заперечував це. То була груба, дрібноміщанська душа, з навичками й правилами крамаря, що розбагатів на огульні копійки. Він не мав ніякої освіти і не цікавився нічим, крім свого ремесла. Був він маляр, але маляр неабиякий, маляр чудовий. Незабаром начальство довідалось про його здібності, і все місто стало кликати Б — ма малювати стіни й стелі. За два роки він порозмальовував майже всі казенні квартири. Власники квартир платили йому від себе, і жив він таки небідно. Та найкраще було те,

що на роботу з ним стали посилати й інших його товаришів. З трьох, що постійно, ходили з ним, двоє навчилися в нього ремесла, і один із них, Т—жевський, став малювати не гірше за(нього. Наш плац-майор, який жив у казенному будинку теж, і собі покликав Б—ма й звелів розмалювати йому всі стіни й стелі. Тут уже Б—м постарався: у генерал-губернатора не було так розмальовано. Будинок був дерев'яний, одноповерховий, досить дряхлий і надзвичайно шолудивий зокола; всередині ж розмальовано було так, як у палаці, і майор був у захваті.... Він тер руки й казав, що тепер неодмінно одружиться: "Мавши таку квартиру, не можна не одружитися",— додавав він дуже серйозно. Він все більше вдоволений був з Б—ма, а через нього

місяць. Цього місяця майор зовсім змінив свою думку про всіх наших і став їм потурати. Дійшло до того, що одного разу він раптом викликав до себе з острогу Ж-го.

— Ж—кий! — сказав він.— Я тебе образив. Я тебе висік даремно, я знаю це. Я розкаюсь. Розумієш ти це? Я, я, я — розкаюсь!

Ж—кий відповів, що він це розуміє.

— Чи ти розумієш, що я, я, твій начальник, покликав тебе з тим, щоб просити в тебе прощення! Почуваєш ти це? Хто ти передо мною? Черв'як! Менше, ніж черв'як: ти арештант! А я — божою милостю1 майор. Майор! Розумієш ти це?

Ж—кий відповів, що й це розуміє.

— Ну, то тепер я мирюся з тобою. Але чи почуваєш ти, чи почуваєш ти це цілком, повнотою? Чи здатен ти зрозуміти це й відчути? Поміркуй тільки: я, я, майор... і т. д.

Ж—кий сам розповідав мені всю цю сцену. Було, отже, і в цій п'яній, нісенітній, безладній людині людське почуття. Взявши до уваги його поняття й розвиток, можна було такий вчинок вважати майже за великодушний. А втім, п'яний стан, може, багато тому сприяв.

Мрія його не здійснилася: він не одружився, хоч зовсім уже вирішив був, коли скінчили опоряджати його квартиру. Замість одруження він потрапив під

ним. Робота тривала цілий

суд, і йому велено було подати у відставку. Тут уже й усі старі гріхи йому приплели. Колись у цьому місті він був, пам'ятається, городничим... Удар упав на нього несподівано. В острозі непомірно зраділи із звістки. Це було свято, торжество! Майор, кажуть, розвів реви, мов стара баба, й обливався слізьми. Та нічого не вдієш. Він вийшов у відставку, пару сірих продав, а далі й усе майно і навіть зубожів. Ми зустрічали його потім у цивільному, приношеному сюртуку, в кашкеті з >кокардочкою. Він злісно дивився на арештантів. Та всі чари його розвіялись, тільки-но скинув він мундир. У мундирі він був гроза, бог. У сюртуку він раптом став зовсім нічим і скидався на лакея. Дивно, як багато важить мундир у цих людей.

IX. ВТЕЧА

тяжких злочинців військового відомства, аж доки відкрили в Сибіру найтяжчі каторжні роботи. Отож для нас життя тривало по суті таке, як і перше: те саме утримання, та сама робота і майже ті самі порядки, тільки начальство змінилося и ускладнилося. Призначено було штаб-офіцера, командира роти, та ще чотирьох обер-офіцерів, які навперемінки чергували по острогу. Скасовано було також інвалідів; натомість встановлено дванадцять унтер-офіцерів і каптенармуса. Запроваджено поділ на десятки, запроваджено єфрейторів із самих арештантів, номінально, звичайно, і вже само собою Яким Якимович зараз же став єфрейтором. Уся ця нова установа й увесь острог з усіма його чинами та арештантами лишились по-давньому у віданні коменданта як вищого начальника. От і все, що сталося. Арештанти, зрозуміло, спочатку дуже хвилювались, міркували, вгадували й розкушували нових начальників; та коли побачили, що все по суті лишилося те саме, зараз же заспокоїлись, і життя наше пішло по-старому. Але головне те, що всі звільнилися від колишнього майора; всі наче відпочили й підбадьорились. Зник заляканий вигляд; кожен знав тепер, що при потребі міг поговорити з начальником, що невинного хіба помилково покарають замість винного. Навіть горілку продавали в нас так самісінько і на тих же засадах, як і перше, дарма що замість колишніх інвалідів настали унтер-офіцери. Ці унтер-офіцери були здебільшого люди порядні й тямущі, розуміли своє становище. Деякі з них, проте, виявляли попервах замір куражитися та, через недосвідченість, звісно, думали поводитися з арештантами, як із солдатами. Однак і ці скоро збагнули в чому річ. А декому, хто довго не брав утямки, довели вже суть справи самі арештанти. Бували досить гострі сутички: наприклад, спокусять, напоять унтер-офіцера, та тоді й доведуть до його свідомості, по-своєму звичайно, що він пив разом із ними, отже... Скінчилося тим, що унтер-офіцери байдуже дивилися або, краще, намагалися не дивитись, як проносять пузирі й продають горілку. Мало того: як і колишні інваліди, вони ходили на базар і приносили арештантам калачі, м'ясо і все інше, тобто таке, за що могли взятися без великого сорому. Навіщо це все так змінили, навіщо запровадили арештантську роту, цього вже я не знаю. Сталося це вже в останні роки

моєї каторги. Але два роки ще мені судилося прожити за цих нових порядків...

Чи записувати все це життя, всі мої роки в острозі? Не думаю. Якщо писати по порядку, вряд усе, що трапилось та що я бачив і пережив за ці роки, можна б, звичайно, написати ще втроє, вчетверо більше розділів, ніж досі написано. Але такий опис мимохіть стане, врешті, надто одноманітним. Усі пригоди вийдуть занадто однотонні, особливо якщо читач устиг уже, з тих розділів, які написані, скласти собі хоч трохи задовільне поняття про каторжне життя другого розряду. Мені хотілося змалювати весь наш острог і все, що я пережив за ці роки, в одній наочній і яскравій картині. Чи осяг я цю мету, не знаю. Та почасти й не мені судити про це. Але я переконаний, що на цьому можна й скінчити. До того ж мене самого охоплює часом туга при цих споминах. Та чи й можу я все пригадати. Дальші роки якось стерлися в моїй пам'яті. Багато подій, я певен того, зовсім забув я. Пам'ятаю, наприклад, що всі ці роки, такі, по суті, подібні один до одного, минали мляво, тоскно. Пам'ятаю, що ці довгі, нудні дні були такі одноманітні, наче вода після дощу капотіла з даху по краплині. Пам'ятаю, що сама тільки жадоба воскресіння, оновлення, нового життя дала мені силу ждати й надіятися. І я, нарешті, скріпився: я ждав, я відраховував кожен день і, хоч їх залишалась іще тисяча, з насолодою відраховував по одному, проводжав, ховав його і, коли наставав новий день, радий був, що залишається вже не тисяча днів, а дев'ятсот дев'яносто дев'ять. Пам'ятаю, що весь цей час, хоч мене оточували сотні товаришів, я був у страшенній самотині, і я полюбив, нарешті, цю самотину. Самотній душевно, я переглядав усе минуле життя моє, перебирав усе до останніх дрібниць, вдумувався в моє минуле, судив себе сам невблаганно й суворо і навіть часом благословляв долю за те, що вона послала мені цю самотину, без якої не відбувся б ні цей суд над собою, ні цей суворий перегляд попереднього життя. І якими надіями забилося тоді моє серце! Я думав, я вирішив, я присягався собі, що вже не буде в моєму майбутньому житті ні тих помилок, ні тих падінь, які були раніше. Я накреслив собі програму всього майбутнього і поклав твердо додержувати її. У мені відродилася сліпа віра, що я все це виконаю й можу виконати... Я ждав, я кликав швидше

волю; я хотів випробувати себе заново, на новій боротьбі. Часом мене охоплювало судорожне нетерпіння... Але мені боляче тепер згаду-

вати про тодішній настрій душі моєї. Звичайно, все це стосується самого тільки мене... Та я тому й записав це, що, мені здається, кожен це зрозуміє, бо з кожним те саме мусить подіятися, якщо він потрапить до тюрми на строк, у розквіті літ і сил. |

Але що про це!.. Краще розповім іще щось, щоб не скінчити, відрубавши надто різко.

Узялась голови моєї думка, що, може, хто-небудь спитає: невже не було змоги нікому втекти з каторги і за всі ці роки ніхто в нас не тікав? Я писав уже, що арештант, який пробув два-три роки в острозі, починає вже цінувати ці роки і мимохіть приходить до розрахунку, що краще дожити залишок строку без клопоту, без небезпек і вийти, нарешті, законним чином на поселення. Але такий розрахунок вміщується тільки в голові арештанта, якого прислали не на довгий строк. Довголітній, либонь, і ладен би ризикнути... Та в нас якось цього не робилося. Не знаю, чи то боялися дуже, чи нагляд був особливо суворий, військовий, а чи місцевість, де було наше місто, багато в чому не сприяла (степова, відкрита)? — важко сказати. Я гадаю, всі ці причини мали свій вплив. Справді, втекти від нас було трудненько. А тим часом і при мені сталося одне таке діло: двоє ризикнули, і навіть із найважливіших злочинців...

Після зміни майора А—в (той, що шпигував йому на острог) лишився зовсім сам, без протекції. Він був ще дуже молодий чоловік, але з часом характер його укріплювався й усталювався. Взагалі це була людина зухвала, рішуча і навіть дуже тямовита. Він хоч і знову б шпигував та промишляв різними підземними способами, якби йому дали волю, але вже не попався б тепер так безглуздо й нерозважно, як перше, коли поплатився за свою дурість засланням. Він вправлявся у нас почасти і в фальшивих паспортах. Не кажу, проте, ствердно. Так чув я від наших арештантів. Казали, що він робив це, ще коли ходив до плац-майора на кухню, і, звичайно, мав з того посильний доход. Одно слово, він,

здається, міг зважитися на все, аби тільки змінити свою долю. Я мав нагоду пізнати почасти його душу: цинізм його доходив до обурливого зухвальства, до холодного глуму і викликав непереборну огиду. Мені здається,— якби йому дуже схотілося випити шкалик горілки і якби шкалик можна будо дістати не інакше, як зарізавши когось, то він би неодмінно

зарізав, аби тільки можна було зробити це нишком, щоб ніхто не довідався. В острозі він навчився розважності. Ось на цю людину й звернув свою увагу особливого відділення арештант Куликов.

Я вже казав про Куликова. Людина він був немолода, але палка, живуча, сильна, з надзвичайними й різноманітними здібностями. В ньому була сила, і йому хотілося ще пожити; таким людям до найглибшої старості все ще хочеться жити. І коли б я став дивуватися, чом^ в нас не тікають, то, звичайно, подивувався б з першого Куликова. Та Куликов наважився. Хто на кого з них мав більший вплив: А—в на Куликова чи Куликов на А—ва? Не знаю, але обидва один одного були варті і для цієї справи люди взаємно підхожі. Вони заприятелювали. Мені здається, Куликов розраховував, що А—в приготує паспорти. А—в був із дворян, був хорошого товариства — це обіцяло деяку різноманітність у майбутніх пригодах, аби тільки дістатися до Росії. Хтозна, як вони змовилися та які надії були в них; але вже, певно, надії їхні виходили поза межі звичайної рутини сибірського бродяжництва. Куликов був зроду актор, міг вибирати багато і різноманітних ролей у житті; міг на багато чого сподіватися, принаймні на різноманітність. Таких людей повинен був душити острог, Вони змовилися тікати.

Але без конвойного тікати було неможливо. Треба було підмовити з собою разом конвойного. В одному з батальйонів, що стояли у фортеці, служив один поляк, енергійна людина і, може, гідна кращої долі, людина вже літня, молодцювата, серйозна. Замолоду, щойно прийшовши на службу до Сибіру, він утік з глибокої туги за батьківщиною. Його впіймали, покарали і років зо два продержали в арештантських ротах. Коли його повернули знову в солдати, він одумався і став служити ревно,

віддаючи всі сили. За заслуги його зробили, єфрейтором. Це була людина честолюбна, самовпев-нена, знала собі ціну. Я кілька разів за ці роки зустрічав його між нашими конвойними. Дещо казали мені про нього й поляки. Мені здалося, що колишня туга обернулася в ньому на ненависть, затаєну, глуху, повсякчасну. Ця людина могла зважитися на все, і Куликов не помилився, вибравши його за товариша. Прізвище його було Коллер. Вони змовилися і призначили день. Це було в червні, в спекотні дні. Клімат у цьому місті досить рівний; влітку погода стоїть постійна, га-

ряча: а це й на руку бродязі. Вони, зрозуміло, ніяк не могли пуститися просто з місця: все місто стоїть на белебні, відкрите з усіх боків. Довкола на досить велику віддаль нема лісу. Треба було; передягтися в обивательський костюм, а для цього спершу пробратися до форштадту, де в Куликова здавен ібуло кишло. Не знаю, чи були форштадтські приятелі їхні цілком втаємничені в справу. Треба гадати, що були, хоч згодом, при розгляді справи, це не зовсім з'ясувалося. Того року в одному кутку форштадту щойно починала своє поприще одна молода й вельми пригожа дівиця, на прізвисько Ванька-Танька, яка подавала великі надії та почасти й здійснила їх згодом. Звали її також: вогонь. Здається, й вона тут брала якусь участь. Куликов витрачався на неї вже цілий рік. Наші молодці вийшли вранці на розводку і спритно влаштували так, що їх вирядили з арештантом Шилкіним, пічником і штукатуром, штукатурити батальйонні порожні казарми, з яких солдати давно вже вийшли в табори. А—в і Куликов пішли з ним за піднощиків. Коллер нагодився в конвойні, а що за трьома треба було двох конвойних, то Коллерові, як давньому служивому й єфрейторові, охоче доручили молодого рекрутика для напучення й навчання його конвойної справи. Виходить, мали ж наші втікачі величезний вплив на Коллера і повірив же він їм, коли після довголітньої і вдалої за останні роки служби він, людина розумна, солідна, розважлива, вирішив за ними йти.

Вони прийшли в казарми. Була шоста година ранку. Крім них нікого не було. Попрацювавши з годину, Куликов і А—в сказали Шилкіну, що підуть до майстерні, по-перше, щоб побачити когось, а по-друге,

захопити до речі й якийсь інструмент, що його бракувало. З Шилкіним треба було провадити справу хитро, тобто якомога природніше. Він був москвич, пічник ремеслом, з московських міщан, хитрий, пронозуватий, розумний, маломовний. Зовнішністю був недолугий і засмоктаний. Йому б вік ходити в жилетці й халаті, по-московському, але доля зробила інакше, і після довгих мандрувань він засів у нас назавжди в особливому відділенні, тобто в розряді найстрашніших військових злочинців. Чим він заслужив таку кар'єру, не знаю; але особливого невдоволення в ньому ніколи не помічалося; поводився він смирно й рівно; іноді тільки напивався як хлющ, але й тут поводився гарно. Втаємничений

<у— справу, зрозуміло, він не був, та очі в нього були зіркі. Само собою, Куликов моргнув йому, що йдуть вони по горілку, припасену в майстерні ще від учора. Це зворушило Шилкіна; він розстався з ними без найменшої підозри і лишився з самим рекрутиком, а Куликов, А—в та Коллер попрямували в форштадт.

Минуло півгодини; відсутні не поверталися, і раптом, оханувшись, Шилкін почав замислюватися. Чоловік пройшов крізь мідні труби. Почав він пригадувати: Куликов був у якомусь особливому настрої, А—в двічі ніби з ним пошепотівся, принаймні Куликов моргнув йому разів зо два, він це бачив; тепер він це все пам'ятає. В Коллері теж щось помічалося: принаймні, відходячи з ними, він став читати напучення рекрутикові, як поводитися в його відсутність, а це було якось не зовсім природно, принаймні в Коллера. Одно слово, що далі пригадував Шилкін, то підозріливіший він ставав. А час минав, вони не поверталися, і занепокоєння його доходило крайніх меж. Він дуже добре розумів, як він ризикував у цій справі: на нього могла обернутися підозра начальства. Могли подумати, що він відпустив товаришів зазнаки, за взаємним погодженням, і якби він забарився доповісти про зникнення Куликова й А—ва, підозра ця набрала б ще більше ймовірності. Нічого було гаятися. Тут він згадав, що останнім часом Куликов та А—в були якось особливо близькі один з одним, часто шепотілися, часто ходили за казармами, далеко від усіх очей. Згадав він, що й тоді вже щось подумав про них... Допитливо подивився він на свого конвойного; той позіхав, спершись на

рушницю, і преневинно прочищав свого носа, тож Шилкін і не удостоїв поділитися з ним своїми думками, а просто сказав йому, щоб він ішов за ним до інженерної майстерні. В майстерні треба було спитати, чи не приходили вони туди? Але виявилось, що там їх ніхто не бачив. Усі сумніви Шилкіна розвіялися: "Якби вони просто пішли попити та погуляти до форштадту, що іноді робив Куликов,— думав Шилкін,— то навіть і цього тут бути не могло. Вони б похвалилися йому, бо цього не варто було від нього крити". Шилкін кинув роботу і, не заходячи до казарми, подався просто до острогу.

Була вже майже дев'ята година, коли він з'явився до фельдфебеля і заявив йому про те, що сталося. Фельдфебель злякався і навіть віри не давав спочатку.

Звичайно, й Шилкіп заявив йому про— все —це, тільки як про свій здогад, про свою підозру. Фельдфебель просто кинувся до майора. Майор негайно до коменданта. За чверть години вже б|уло вжито всіх потрібних заходів. Доповіли самому генерал-губернаторові. Злочинці були важливі, і за них міг бути добрячий прочухан із Петербурга. Правильно чи ні, але А—ва зараховували до злочинців політичних; а Куликов був з "особливого відділення", тобто архізлочинець, та ще військовий до того ж. Прикладу ще не було досі, щоб тікав хтось із "особливого відділення". Пригадали до речі, що за правилами на кожного арештанта з "особливого відділення" мало бути на роботі по двоє конвойних або принаймні один за кожним. Правила цього не було додержано. Виходила, отже, неприємна справа. Послано було посланців по всіх волостях, по всіх околишніх містечках, щоб заявити про втікачів і лишити скрізь їхні прикмети. Послали козаків навздогін, ловити; написали й до сусідніх повітів та губерень... Одно слово, злякалися дуже.

Тим часом у нас в острозі почалось інше хвилювання. Арештанти, в міру того як поверталися з робіт, зараз же дізнавалися про те, що сталось. Звістка вже облетіла всіх. Усі сприймали її з якоюсь незвичайною, затаєною радістю. У всіх якось здригнулося серце... Крім того, що цей випадок порушив монотонне життя острогу й розкопав

мурашник,— втеча, і така втеча, якось споріднено відгукнулася в усіх душах і розворушила в них давно забуті струни; щось наче надія, завзяття, можливість змінити свою долю заворушилося в усіх серцях. "Втекли ж люди, а чому?.." І кожен при цій думці підбадьорювався і з викликом дивився на інших. Принаймні всі раптом стали якісь горді і звисока почали позирати на унтер-офіцерів. До острогу, звичайно, зараз же налетіло начальство. Приїхав і сам комендант. Наші підбадьорилися й дивилися сміливо, навіть трохи зневажливо і з якоюсь мовчазною, суворою солідністю: "Ми, мовляв, уміємо обладнувати справи". Само собою, що про відвідини всього начальства у нас зараз же здогадалися. Здогадалися також, що неодмінно будуть обшуки, і заздалегідь усе поховали. Знали, що начальство в цих випадках завжди мудре по шкоді. Так і сталося: була велика метушня; все перерили, все перешукали і — нічого не знайшли, звичайно. На пообідню роботу повели арештантів під конвоєм

посиленим. Увечері конвойні навідувалися до острогу щохвилини; перелічили людей зайвий раз проти звичайного; при цьому помилилися разів зо два проти звичайного. Через це знову виникла метушня: вигнали всіх надвір і полічили знову. Потім полічили ще раз по казармах... Одно слово, багато було клопоту.

Але арештанти й ані гадки собі. Усі вони дивилися надзвичайно незалежно і, як це завжди буває в таких випадках, поводилися незвичайно статечно цілий той вечір4.-"Ні до чого, отже, причепитися не можна". Само собою, начальство думало: "А чи не лишилося в острозі спільників утікачів?" — і веліло приглядатися, прислухатися до арештантів. Та арештанти тільки сміялися. "Чи ж таке це діло, щоб лишати по собі спільників!" "Діло це тихими стопами робиться, а не як інакше". "Та й чи така людина Куликов, чи така людина А—в, щоб у такому ділі кінців не сховати? Зроблено майстерно, тишком-нишком. Люди крізь мідні труби пройшли; крізь замкнені двері пройдуть!" Одно слово, Куликов та А—в виросли у своїй славі; всі пишалися ними. Почували, що подвиг їхній дійде до найвіддале-ніших нащадків каторжних, острог переживе.

— Мастаки люди!— казали одні.

— От думали, що в нас не тікають. Утекли ж таки!..— додавали другі.

— Утекли! — вишукався третій, якось владно озираючись довкола.— Та хто втік?.. Тобі, чи що, пара?

Іншим часом арештант, якого стосувалися ці слова, неодмінно відповів би на виклик і оборонив свою честь. Але тепер він скромно промовчав. "Справді, не всі ж такі, як Куликов та А—в; покажи себе спершу..."

— І чого це ми, хлопці, справді живемо тут? — уриває мовчанку четвертий, скромно сидячи під кухонним вікном і мовлячи злегка співучим голосом від якогось розслабленого, але потай самовдоволеного почуття, підпираючи долонею щоку.— Що ми тут? Жили — не люди, померли — не покійники. Е-ех!

— Діло не черевик. З ноги не скинеш. Чого е-ех?

— А ось же Куликов,— устряв був один із гарячих, молодий і жовторотий хлопчина.

— Куликов! — підхопив зараз же інший, презирливо скосивши очі на жовторотого хлопчину.— Куликов!..

Це тобто значить: а чи ж багато Куликових?

— Ну й А—в же, хлопці, дійшлий, ух, дійшлий!

— Куди! Цей і Куликова між пальцями обкрутить. Кільців не знайти кінців!

— А чи далеко вони тепер зайшли, хлопці, хотілося б знати...

І зараз же пішли розмови: ч'и далеко вони зайшли? і в який бік пішли? і де б їм краще йти? і яка волость ближча? Знайшлися люди, що знали околиці. їх зацікавлено слухали. Розмовляли про жителів сусідніх сіл і вирішили, що це люд непідхожий. Близько до міста, натертий люд; арештантам не потуратимуть, піймають і видадуть.

— Мужик тут, хлопці, лихий живе. У-у-у мужик!

— Нестатечний мужик!

— Сибіряк солоні вуха. Не попадайся, вб'є.

— Ну та й наші...

— Само собою, тут уже чия візьме. І наші не такі люди.

— А от не помремо, то почуємо.

— А ти що думав? Піймають?

— Я думаю, їх зроду-віку не піймають! — підхоплює інший із гарячих, грюкнувши кулаком по столу.

— Гм. Ну, тут уже як обернеться.

— А я ось що, хлопці, думаю,— підхоплює Скуратов.— Був би я бродяга, мене б зроду не піймали!

— Тебе б то!

Здіймається сміх, дехто удає, що й слухати не хоче. Але Скуратов уже розходився.

— Зроду не піймають! — енергійно підхоплює він.— Я" хлопці, часто сам собі це думаю й сам із себе дивуюся: от, здається, у шпарку проліз би, а не піймали б.

— А зголоднієш, то до мужика, либонь, по хліб прийдеш.

Загальний регіт.

— По хліб? Брешеш!

— Та ти чого язиком ляпаєш? Ви з дядьком Васею коров'ячу смерть убили 1, тому й сюди прийшли.

Регіт вибухає дужче. Серйозні дивляться ще з більшим обуренням.

— Ай брешеш!— кричить Скуратов.— Це Микитка про мене наплів, та й не про мене, а про Ваську, а мене вже так заодно приплели. Я москвич і змалку на

бродязтві досвідчений. Мене, як дяк іще грамоти вчив, тягне, бувало, за вухо: проказуй "Помилуй мя, боже, по велицей милости твоей" і так далі... А я й проказую за ним: "Повели мене в поліцію по милості твоїй і так далі..." То ось як я з самого малечку поводитися зачав.

Усі знову зареготали. Та Скуратову того й треба було. Він не міг не дуріти. Незабаром його покинули і взялися знову розмовляти серйозно. Міркували більше старі та знавці діла. Люди молодші та смирніші тільки раділи? на них дивлячись, і просовували голови послухати; юрба зібралася на кухні велика; звісно, унтер-офіцерів тут не було. При них би всього не стали казати. Серед тих, що особливо раділи, я помітив одного татарина, Маметку, невисокого на зріст, вилицюватого, надзвичайно

комічну фігуру. Він майже нічого не говорив по-російському і майже нічого не розумів, що інші говорять, але туди ж просовував голову з-за юрби і слухав, з насолодою слухав.

— Що, Маметко, якші? — причепився до нього знічев'я відкинутий усіма Скуратов.

— Якші! Ух, якші! — забелькотів, весь пожвавлюючись, Маметка, киваючи Скуратову своєю кумедною головою.— Якші!

— Не піймають їх? Иок?

— Иок, йок! — і Маметка забелькотів знову, цим разом уже вимахуючи руками.

— Виходить, твоя брехала, моя не розібрала, так, чи що?

— Так, так, якші! — підхопив Маметка, киваючи головою.

— Ну й якші!

І Скуратов, ляснувши його по шапці й насунувши її йому на очі, вийшов превеселий із кухні, лишивши трохи здивованого Маметку.

Цілий тиждень тривав суворий порядок в острозі й посилені погоні та пошуки в околицях. Не знаю, яким чином, але арештанти зараз же діставали всі точні відомості про маневри начальства поза острогом. У перші дні всі відомості були на користь утікачів: ні слуху ні духу, зникли, та й годі. Наші тільки посміювались. Всяка турбота за долю втікачів зникла. "Нічого не знайдуть, нікого не піймають!" — казали в нас самовдо-волено.

— Нема нічого; куля!

— Прощайте, не лякайте, незабаром повернуся!

Знали в нас, що всіх околишніх селян збили на ноги, сторожили всі підозрілі місця, всі ліси, всі яри.

— Пусте,— казали наші підсміюючись,—у них, мабуть, є така людина, де вони тепер'живуть.

— Безпремінно е! — казали щші,— Не такі люди; все наперед злагодили.

Пішли ще далі в припущеннях: стали казати, що втікачі досі, може, ще в форштадті сидять, десь у льоху пережидають, поки "трелога" мине та волосся повідростає. Півроку, рік проживуть, а тоді й підуть...

Одно слово, всі були навіть у якомусь романічному настрої духу. Аж раптом, днів за вісім після втечі, промайнула чутка, що натрапили на слід. Зрозуміло, безглузду чутку враз відкинули з презирством. Але того ж вечора чутка підтвердилася. Арештанти почали тривожитися. Другого дня ранком стали по місту говорити, що піймали, везуть. По обіді дізналися ще більше подробиць: піймали за сімдесят верст, у якомусь селі. Нарешті, надійшла точна звістка. Фельдфебель, повернувшись від майора, твердо заявив, що надвечір їх привезуть, просто до кордегардії при острозі. Сумніватися було вже неможливо. Важко переказати враження, яке справила ця звістка на арештантів. Спочатку наче всі розсердились, потім засмутились. Далі проглянув якийсь намір поглузувати. Стали сміятися, але вже не з тих, що ловили, а з піймани х, спершу небагато хто, потім майже всі, крім деяких серйозних і твердих, котрі думали самостійно й котрих не могли збити з панте-лику глузуванням. Вони презирливо дивилися на легковажні маси й мовчали про себе.

Одно слово, тою ж мірою як перше підносили Ку-ликова й А—ва, так тепер принижували їх, ба навіть з насолодою принижували. Начеб вони

усіх чимось скривдили. Розповідали презирливо, що їм дуже їсти схотілося, що вони не винесли голоду й пішли в село до мужиків просити хліба. Це вже була остання міра приниження для бродяги. Втім, розповіді ці були неправдиві. Втікачів вистежили; вони сховалися в лісі; оточили ліс зусебіч людьми. Ті, бачачи, що нема можливості врятуватися, здалися самі. Більше їм нічого не лишалося робити.

Але коли їх увечері дійсно привезли із зв'язаними руками й ногами, з жандармами, вся каторга висипала до паль дивитися, що з ними робитимуть. Звісно, нічого не побачили, крім майорського та комендантського

екіпажа біля кордегардії. Втікачів посадовили-в секретну, закували і назавтра ж віддали під суд. Глузування й презирство арештантів незабаром упали самі собою. Дізналися про справу докладніше, дізналися, що нічого було більше й робити, як' здатися, і всі стали сердечно стежити за перебігом справи в суді.

— Вліплять тисячу,— казали одні.

— Куди тисячу! — казали інші.— Заб'ють. А—ву, може, й тисячу, а того заб'ють, бо ж, братику ти мій, з особливого відділення.

Однак не вгадали. А—ву вийшло всього п'ятсот; взяли до уваги його задовільне попереднє поводження та й перший проступок. Куликову дали, здається, півтори тисячі. Карали досить милосердно. Вони, як люди тямущі, нікого перед судом не заплутали, говорили ясно, точно, говорили, що просто тікали з фортеці, не заходячи нікуди. Мені найбільше жаль було Коллера: він усе втратив, останні надії свої, пройшов найбільше за всіх, здається дві тисячі, і відправлений був кудись арештантом, тільки не до нашого острогу. А—ва покарали слабко, жаліючи; допомагали цьому лікарі. Але він куражився і голосно казав у госпіталі, що тепер він уже на все пішов, на все готовий і не те ще зробить. Куликов поводився, як завжди, тобто солідно, пристойно і,

повернувшись після кари до острогу, дивився так, начеб ніколи його не покидав. Та не так дивилися на нього арештанти: дарма що Куликов завжди і скрізь умів піддержати себе, арештанти в душі якось перестали поважати його, якось більше запанібрата стали з ним поводитися. Одно слово, з цієї втечі слава Куликова дуже померкла. Успіх так багато важить між людьми...

X. ВИХІД ІЗ КАТОРГИ

Все це сталося вже в останній рік моєї каторги. Цей останній рік пам'ятний мені майже так само, як і перший, особливо найостанніший час в острозі. Та що казати про подробиці. Пам'ятаю тільки, що цього року, попри все нетерпіння моє швидше скінчити строк, мені було легше жити, ніж усі попередні роки заслання. По-перше, між арештантами в мене було вже багато друзів і приятелів, які остаточно вирішили, що з мене гарна людина. Чимало з них були віддані мені й щиро

любили мене. Піонер трохи не заплакав, проводжаючи мене й товариша мого з острогу, і коли ми потім, вже по виході, ще цілий місяць жили в цьому місті, в одному казенному будинку, він майже щодня заходив до нас, так тільки, щоб подивитися' на нас. Були, однак, і люди суворі й непривітні до кінця, котрим, здається, важко було мовити до мене слово — бозна-чому. Здавалося, між нами стояла якась перегородка.

Останнім часом я взагалі мав більше пільг, ніж за весь час каторги. В тому місті між службовцями військовими в мене виявилися знайомі і навіть давніші шкільні товариші. Я поновив з ними зносини. Через них я міг мати більше грошей, міг писати на батьківщину, ба навіть міг мати книжки. Вже кілька років, як я не читав жодної книжки, і важко переказати те дивне й разом хвилююче враження, яке справила на мене перша книжка, що її я прочитав ув острозі. Пам'ятаю, я почав читати її звечора, коли замкнули казарму, і прочитав усю ніч до світу. Це був номер одного журналу. Наче звістка з того світу прилетіла до мене; все колишнє життя яскраво й ясно постало перед мене, і я намагався

вгадати по прочитаному: чи багато я відстав від цього життя? чи багато, прожили вони там без мене, що їх тепер хвилює, які питання їх тепер цікавлять? Я присікувався до слів, читав між рядками, намагався знаходити таємничий смисл, натяки на колишнє; відшукував сліди того, що колись, у мій час, хвилювало людей, і як сумно було мені тепер на ділі усвідомити, який я був чужий у новому житті, став скибою відкраяною. Треба було призвичаюватися до нового, знайомитися з новим поколінням. Особливо кидався я на статтю, під якою знаходив ім'я знайомої, близької колись людини... Але вже звучали й нові імена: з'явилися нові діячі, і я жадібно поспішав познайомитися з ними й досадував, що в мене так мало книжок у перспективі та що так важко добиратися до них. А перше, за колишнього плац-майора, навіть небезпечно було носити книжки на каторгу. В разі обшуку були б неодмінно запитання: "Звідки книжки? Де взяв? Виходить, маєш зносини?.." А що міг я відповісти на такі запитання? І тому, живучи без книжок, я мимохіть заглиблювався в самого себе, ставив собі запитання, намагався розв'язати їх, мучився ними іноді... Але ж усього цього так не розповіси!..

Вступив я до острогу взимку і тому взимку ж мав вийти на волю, того самого числа місяця, якого прибув.

Як нетерпляче я-ждав зим*, в-якок* насолодою дивився наприкінці літа, як в'яне лист на дереві й блякне трава в степу. Аж ось уже й минуло літо, завив осінній вітер*, ось усе почав пурхати перший сніг... Настала, нарешті, ця зима, давно очікувана! Серце моє починало часом глухо й кріпко битися від великого передчуття волі. Але дивна річ: що більше минало часу й що ближче надходив строк, то терплячіший і терплячіший я ставав. Перед найостаннішими днями я навіть здивувався й закинув софі: мені здалося, що я став зовсім спокійний і байдужий. Багато арештантів, зустрічаючись зо мною надворі в шабашний час, заговорювали до мене, поздоровляли мене:

— Ось вийдете, батечку Олександре Петровичу, на волю, скоро, скоро. Покинете нас самих, нетяг.

— А що, Мартинов, і вам скоро? — відповідаю я.

— Мені! Ну, де вже! Років сім іще й я промучусь... І зітхне сам собі, зупиниться, подивиться неуважливо,

немов заглядаючи в майбутність... Так, багато хто щиро й радісно здоровив мене. Мені здалося, що й усі начеб привітніше стали поводитися зо мною. Я, видно, ставав їм уже не своїм; вони вже прощалися зо мною. К—чин-ський, поляк із дворян, тихий і лагідний молодий чола-вік, теж, як і я, любив багато ходити в шабашний час по двору. Він думав чистим повітрям та моціоном зберегти своє здоров'я й надолужити всю шкоду задушних казармених ночей. "Я нетерпляче жду вашого виходу,— сказав він мені з усмішкою, зустрівшись якось зо мною на прогулянці,— ви вийдете, і я вже знатиму тоді, що мені рівно рік лишається до виходу".

Зауважу тут мимохідь, що через мрійність та тривалу відвичку воля здавалася у нас в острозі якось вільнішою, ніж справжня воля, тобто та, яка є насправді, в дійсності. Арештанти перебільшували уявлення про дійсну волю, і це так природно, так властиво кожному арештантові. Якогось обідраного офіцерського денщика вважали в нас мало не за короля, мало не за ідеал вільної людини порівняно з арештантами, бо він ходив неголений, без кайданів і без конвою.

Напередодні останнього дня, смерком, я обійшов востаннє побіля паль весь наш острог. Скільки тисяч разів я обійшов ці палі за всі ці роки! Тут за казармами блукав я першого року моєї каторги сам-один, сиротливий, убитий. Пам'ятаю, як я лічив тоді, скільки тисяч днів мені лишається. Господи, як давно це було!

Ось тут, у цьому кутку, жив у полоні наш орел; ось тут зустрічав мене часто Петров. Він і. тепер не відставав від мене. Підбіжить і, немов угадуючи думки мої, мовчки йде поруч мене і ніби сам собі з чогось дивується. Подумки прощався я з цими почорнілими рубленими зрубами

наших казарм. Як непривітно вразили вони мене тоді, першого часу. Мабуть, і вони тепер постаріли проти тодішнього; але мені це було непомітно. І скільки в цих стінах даремно поховано молодості, скільки великих сил загинуло тут марно! Треба ж бо все сказати: адже ці люди незвичайні були люди. Адже, можливо, це й є найобдарованіші, найсильніші люди з усього народу нашого. Та загинули марно могутні сили, загинули ненормально, незаконно, безповоротно. А хто винен? Тож-бо, хто винен?

Другого ранку раненько, ще перед виходом на роботу, коли тільки ще починало світати, обійшов я всі казарми, щоб попрощатися з усіма арештантами. Багато мозолястих, дужих рук простяглося до мене привітно. Дехто тис їх зовсім по-товариському, але таких було небагато. Інші вже дуже добре розуміли, що я зараз стану зовсім інша людина, ніж вони. Знали, що в мене у місті є знайомство, що я зараз же рушу звідси до панів і сяду поруч цих панів, як рівний. Вони це розуміли і прощалися зо мною хоч і привітно, хоч і ласкаво, але далеко не як з товаришем, а начеб із паном. Деякі відверталися від мене і суворо че відповідали на моє прощання. Дехто подивився навіть з якоюсь ненавистю.

Пробив барабан, і всі вирушили на роботу, а я лишився дома. Сушилов цього ранку встав трохи чи не раніш за всіх і чимдуж клопотався, щоб устигнути приготувати мені чай. Бідний Сушилов! Він заплакав, коли я подарував йому мої арештантські обноски, сорочки, підкайданники та трохи грошей. "Мені не це, не це! — казав він, через силу стримуючи свої тремтячі губи.— Мені вас яково втратити, Олександре Петровичу? На кого без вас я тут зостануся!" Востаннє попрощалися ми й з Якимом Якимовичем.

— Ось і вам скоро! — сказав я йому.

— Мені довго, мені ще дуже довго тут бути,— бурмотів він, потискуючи мою руку. Я кинувся йому на шию, і ми поцілувалися.

Хвилин за десять після виходу арештантів вийшли й ми з острогу, щоб ніколи до нього не повертатися,— я та мій товариш, з котрим я прибув. Треба було йти

просто до кузні, щоб розкувати кайдани. Але вже конвойний з рушницею не супроводив нас: ми пішли з унтер-офіцером. Розковували нас наші ж арештанти, в інженерній майстерні. Я почекав, доки розкують товариша, а тоді підійшов і сам до ковадла. Ковалі обернули мене спиною до себе, підняли ззаду мою ногу, поклали на ковадло... Вони метушились, хотіли зробити вправніше, краще.

— Заклепку, заклепку поверни найперше!..— командував старший.— Встанови її, от так, добре... Бий тепер молотом...

Кайдани впали. Я підняв їх... Мені хотілося потримати їх у руці, глянути на них востаннє. Наче я дивувався тепер, що вони допіру були на моїх же ногах.

— Ну, з богом! З богом! — казали арештанти уривчастими, грубими, але немов з чогось вдоволеними голосами!

Так, з богом! Воля, нове життя, воскресіння з мертвих... Яка славна хвилина!